

BUDAPESTI SZEMLE

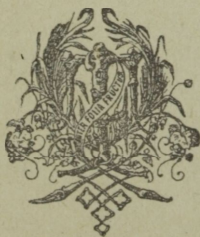
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENNYOLCZADIK KÖTET

(508., 509., 510. SZÁM)

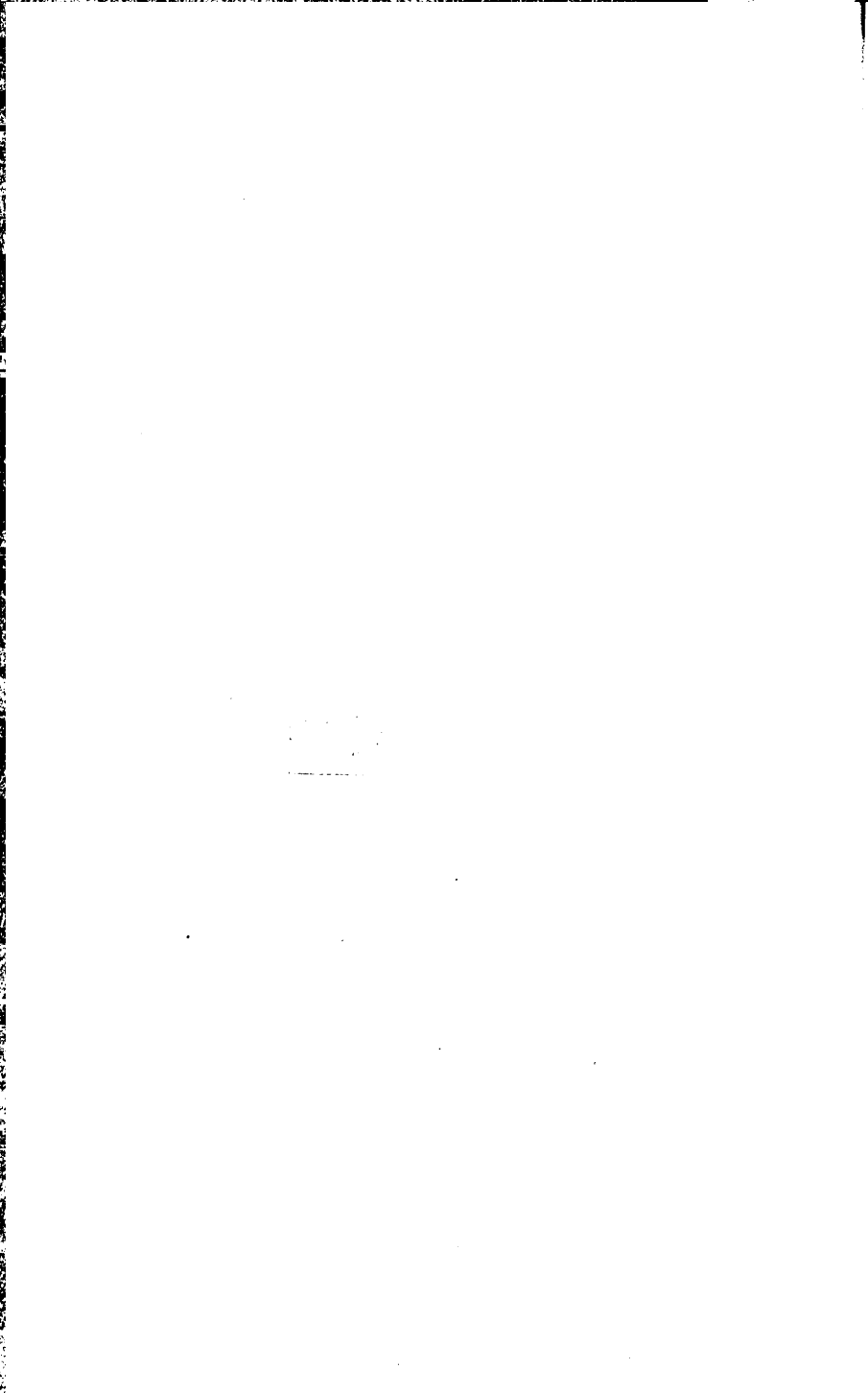

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1919

TARTALOM.

DVIII. SZÁM.

Lap

BEÖTHY ZSOLT MINT SZÉPÍRÓ. — Mitrovics Gyulától	1
MAGYARORSZÁG ÉS ELLENFELEI S A WILSONI BÉKE. — Révai Mórtól	28
A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (II.) — Germanus Gyulától	46
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Kaffka Margit posthumus könyve.</i> (Kaffka Margit: <i>A rév-nél.</i>) — r. r.-től	
2. <i>Szederkényi Anna új regénye.</i> (Szederkényi Anna: <i>Sasok ha találkoznak . . .</i>) — Cs. E.-től	
3. <i>Pásztor József munkái. Rangosan. — Legyen férfi a párom.</i>) — r. r.-től	68

DIX. SZÁM.

A MAGYAR SELYEMTERMELÉS ÉS BEZERÉDJ PÁL. — Gaal Jenőtől	81
A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (III.) — Germanus Gyulától	94
BEÖTVÖS LÓRÁND MINT KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER. — Gopcsa Lászlótól	137
ÉKIADATLAN ÉS ISMERETLEN NÉMET SZÍNműVEK A FÖVÁROS LEVÉLTÁRÁBAN. — Rózsa Dezsőtől	144
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Jászai Mari a színésről és közönségről.</i> — (Jászai Mari: <i>Színész és közönség.</i>) — vg.-től	
2. <i>Ferenczi Sári új regénye.</i> — (Ferenczi Sári: <i>A vörös daru.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Farkas Pál legújabb regénye.</i> — (Farkas Pál: <i>A zanzibári leány.</i>) — Cs. E.-től	150

	Lap
BÁNÓCZI IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGÁHOZ. — Beöthy Zsolttól	161
A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (IV.) — Ger- mannus Gyulától	173
DOSZTOJEVSZKIJ. — Voinovich Gézáttól	205
ÉRTESÍTŐ: 1. Rákosi Viktor új elbeszélései. — (Palozsnaky Tamás, a nagy erejű kántor és egyéb elbeszélések..) — sz. l.-től	
2. Új elbeszélők: Barta Lajos, Török Gyula. — (Barta Lajos: Az élet arca. — Czinzeri és Czinzera. — Az elsüllyedt világ. — Török Gyula: A halszemű három fia.) — vg.-től	
3. Földi Mihály regénye. — (Sötétség.) — r. r.-től	229

BEÓTHY ZSOLT MINT SZÉPÍRÓ.

A mai olvasó, sőt már-már az irodalom is, szinte megfedekezett arról, hogy Beóthy Zsolt, a nagyhatású tanár, a ki a múlt év őszén, szept. 4-én töltötte be életének hetvenedik évét, nemcsak jeles æsthetikus, műbíró és kiváló irodalomtörténész, hanem épen olyan jeles belletrista is. Sőt minden valószínűség a mellett szól, hogy nagyszabású irodalomtörténeti művének, a *Szépprózai elbeszélés történeté*-nek a megírására is az vezette, hogy mint a magyar szépprózának egyik nagyra hivatott művelője, elődeinek a multba vesző nyomait keresve, e kutatásait mélyítette el utóbb egész történelmi tanulmánynyá.

Beóthy írói pályáját a szépirodalommal kezdte: első művei szépprózai elbeszélések. Sőt a Kisfaludy-Társaságban székét is elbeszéléssel foglalta el, *Az új családdal*¹ (1877² febr. 11.).

Első szerelmének emlékeit négy kötet elbeszélés és rajz, két regény és egy költői elbeszélés őrzi.³ Elbeszélésekkel kezdte az ifjúság számára. A múzsákkal való bensőbb viszonya aztán tizenhat évig tartott, a mennyiben költészetének utolsó, finom alkotását, a *Ráskai Leá*-t, 1881 márcz. 30. mutatta be a Kisfaludy-Társaságban.

Közönség és kritika egyszerre a legmelegebben fogadták föllépésekor. Felnőttek számára írt első kötetéről egyik első bírálója azonnal megállapítja, hogy valódi tehetséggel van dolga. Alakjait hűen és mélyre hatólag jellemzi. Felismeri benne

¹ Megjelent a *Rajzokban*, 219—265. ll., s még előbb a *Kisf. Társ. Évlapjai*. Új folyam. XII. k. 1876—7., 245—274. ll.

² Önállóan megjelent szépirodalmi művei: *Elbeszélések az ifjúság számára*. 1865. *Elbeszélések*. 1871. *Bíró Márton*. 1872. *Kálozdy Béla*. 1875. és 1908. *A névtelenek*. 1875. *Rajzok*. 1879. *Ráskai Lea*. 1881. és 1887.

a nagyobbbszabású regények írására való hivatottságot, mert már kisebb rajzainak és elbeszéléseinek alakjai is megbírnák a nagyobb kiterjedésű mesét.¹

I.

A regénynyel nem sokáig váratott magára ; megjelenik a *Biró Márton*, előbb a kolozsvári *Kelet* tárczájában, utóbb önállóan is (1872.). Keretes elbeszélés. Biztos és jellemző vonásokkal festett genréképpel kezdődik. A költő bemutatja a *Biró Márton* omlatag, felemás alakját. Jobb sorsra érdemes, de máskülönben puha és a benyomások szeszélyei után idomuló lényét a boros szoba gőzében önmaga nevelteti ki, hogy aztán érzékeny csiga módjára húzódjék vissza szemérmének gyáva takarója mögé. És egy pesti lóversenynék jól ellesett és finoman papirosra vetett rajzával végzi, melyben meg a hős nőlelkének mystikumát mutatja be a hautevolée élénk, de üres és cél nélkül csillogó fecsegéseiben. Közbe esik a történet. Ezt annak hőse, *Biró Márton*, egy hideg, zimankós, téli éjszakán maga beszéli el a regény írójának.

Beóthy másutt is alkalmazza az előadásnak ezt a módját. A *Névtelenek* második darabjában (*Az ecset*) szintén a hős maga mondja el szerelmeinek történetét, de levél alakban. Egyik szerelme eldobatja, a másik újra fölveteti vele az ecsetet. Az előadás e módjának kétségtelenül sok jellemző eszköze van. Az írónak egyetlen szava sem esik hiába, mert valamennyi a hős ajakáról fakad. Így mintegy benne élünk az eseményekben és közvetlen tanú vagyunk minden indítéknak. Egészen belemerülünk az események szülte hangulatba s elejétől végig annak hullámain ringatózik lelkünk. De megvan az a hátránya is, hogy az írónak meg kell tagadnia magát, a mi egy hecszű elbeszélésen át ritkán sikerül mindenütt s a hős szavain keresztül gyakran átütözik az író egyénisége. Ez multhatatlanul megzavarja az előadás valóságosságát. Megtörténik itt is. Az ebben maradt falusi kisbirtokos elbeszélésének nemes stílusálásában, előkelő hangjában, fel-felesillanó humorának magasrendű mű-

¹ *Nefelejts.* XII. 48. sz. 570. l.

vészetében lehetetlen fel nem ismernünk magának az írónak előkelő művészi egyéniségét.

Biró Márton, bogádi kisbirtokos, de még inkább az atyja, az ottani földesúrral, a nagyhatalmú alispánnal, majd septemvirrel, Dániel úrral, tart rokonságot. A rokonság természetesen inkább csak a tisztújítás idejére szólt. Az összeköltetésnek végre is a nagyúri gőg metszi el a fonalát, mert a méltóságos úr nem akar beletörődni, hogy leánya, Róza, saját ispánjának legyen a felesége; a Márton atyja pedig nem tudja házának oltalmát a hozzá menekülő boldogtalan pártól megtagadni.

Mártont atyja nem iskoláztatja, mert nem akar belőle Beamtert nevelni a Bach-kormány számára. Az öreg úr halála után azonban Márton mégis csak bemegy Pápára, a száraz betegségben sínlődő rektor biztatására, a kiről méltán mondja: «A nyomorúság küszöbén találkoztunk; ő kimenőben volt már, én belépőben.» Iskolái végeztével utódjának van kiszemelve, de lemond a megtiszteltetésről, mert megesik a lelke iskola-társának, Kalmár Istvánnak hazudozásain s ráhagyja hivatalát. Ezzel puha lelkébe befűrődik az első kavics, mit feléje dob a sors véletlene.

Falusi csendességében megértő szemlélője a tisztos papi ház szelíd melancholiájának. Egy sírja felé közelgő öreg házaspár körül lebeg ez a melancholia, káplán fiuk léhasága s a fiatalon özvegygé lett egyik leány fájdalma miatt, a melyet az ellentét erejével fokoz kis árvájának ragyogó gondtalansága. A Julcsa nemes veretű, lelki előkelősége s hervadó szépsége meg épen szűrő tövis e csöndesen vérző szívekben. Mindez elég, hogy belemarkoljon a Márton lelkébe és ... megkéri a Julcsa kezét.

Valamennyiök balszerencséje úgy akarta, hogy a szerénysorsú Márton és a gazdag Biróék összeköttetése ismét szorosabbra fonódjék. A méltóságos úr kitagadott leányának árvája, a daczos Róza, visszakerül az ősi hajlékba, a két vén kisasszony Eulália és Eufrozina gondozása alá. A kor divatja szerint a magyar irodalomból is kell valamit tanulnia. Mártonra vár a szerep, hogy a «francia nyelv vándor apostolának» nevelő munkáját kiegészítse. A tiszta szívű, de makranczos, fékezhetetlen kis Rózának és a leczkékre oda járó Mártonnak szívét belső, láthatatlan kapocs kezdi összefűzni. Annál görcsöbben

szorul a láthatatlan bilincs Mártonra, mennél inkább titkolja önmaga előtt és mennél becsületesebben ragaszkodik az ő másik, készülődő, önmaga által vállalt frigyéhez. Az elhallgatott, letagadott, kárhozatos vonzalom lesz győztes s az elnyomott szenvedély elemi erővel tör utat magának. Mártont becsületes, de akaratlan lelkének belső vívódásai beteggé teszik. Karácsony estjének magányában betegágya mellett meglátogatta jószágos menyasszonya. Márton «nég egyszer legyőzte magát és összezecsókolta és könyekkel áztatta a kezét». Felépülve, tavasszal sétálni megy. Megvadult ló dobogását hallja: Rózával ragadt el paripája. Elibe veti magát s megmenti a leányt. Ő maga jelentéktelenül megsérül és az imádott kezek kötözik be. Ekkor vallja meg szerelmét. E vallomással tépi le a takarót lelkének égő sebééről; most már maga is úgy akarja, hogy az oly régóta elfojtott szenvedély maga körül fölégesse a megelégedett életnek minden reményét. Nincsen hozzá joga. Maga akarja bűnét megvallani menyasszonyának; de megelőzi ebben Kálmán, a szennyes lelkű, háládatlan rektor, véletlenül tanúja a Róza és az öközte történeteknek.

Róza anyja arczképe előtt, anyja emlékéből akar erőt meríteni a küzdelemhez, melylyel kivívni törekszik, hogy a Mártoné lehessen. De gőgös nénjei Péterfi Aladár grófhoz erőltetik; írtóznak attól, hogy anyjának gyalázata ismétlődjék a leány választásában. A kiégett szívű agg-leányok utolsó fogása győz: a Róza anyjának végső akarataira hivatkoznak az arczkép mellett térdelő leány előtt; állítólagos akaratára, hogy engesztelje ki emlékével a családot. «Ő csupán e ház ajtajáig marad veled, — mondják bírái — a mint azon kilépsz, magadra hagy. Fogadj szót neki, ki már nem tud parancsolni.» Róza ellenállása megtörik, a harkai gróf neje lesz. De e jelenet után, szakadó esőben, még elrohan Mártonhoz, hogy beszámoljon neki s elbúcsúzzék tőle. És hogy legalább ebben engedjen az örökletesség kényszerének: üldözött szerelmének súlya alatt abba a fekete karszékbe omlik össze, melyben anyja keregett menedéket az apai átok elől.

Összetört, kiégett szívvel így lesz Róza, mint Péterfi grófné, rajongott hősője a felső tízezer fényes salon-életének Márton pedig együgyű figurája a falusi compossessorok mulatságainak.

A mint az elbeszélrt történetből látszik, ezt a kis regényt nem az izgalmas és bonyolult szövésű mese teszi élvezetes olvasmányává. Bár ez sem érdektelen és nem szegény eseményekben; belső változatokban még éppen sokoldalú. Az elbeszélés három szív egyszerű, de nagyon érdekes történetét adja. Érdekessé nem külső események, hanem a belső fejlődés mozgalmassága teszi. *Biró Márton* lélektani regény. Nagy dolog ez olyan korban, mikor Jókai képzelete a leghphantastikusabb történetekkel kápráztatja el a közönséget és mikor a Jósika romantizmusa sem vesztette még el az újdonságnak minden varázsát. *Biró Mártonban* az események tisztára belső indítékcckból táplálkoznak. Az egyetlen külső kényszerűség, a mi belenyúl a történetek alakulatába, az öreg *Biró* kisasszonyok akarata. Láttuk azonban, hogy ennek sincs ereje a Róza állhatatosságán, daczos jellemén és erős akaratán. Ezt a külső befolyást is félre tolja egy másik, hatalmasabb lelki indíték: a megholt édesanya hatalma leányának szívéen, mely annak daczát egyszerre megtöri.

Márton látszólag véletlen találkozások szeszélyének az áldozata. Azonban ez is az ő lelkének formátlan lágyságából, ellenállás nélküli akaratlanságából következik. Lelkének viaszát a leggyöngébb lehelet is megolvasztja; a legkisebb érintésre is alakját változtatja. Így indul meg a lelkészcsalád sorsán, így köti le magának a *Julcsa* kezét és így dobja el magától a csendes boldogság reményét üres ábrándokért, melyeket a Róza merőben ellentétes alakjáról rajzol bele helyzetének és reményeinek hétköznapi szürkeségeibe.

Mindez lélektani biztossággal következik be úgy, ahogy befövetkezik. Pedig sorsát máskülönben egyik sem érdemelte meg. *Julcsa* legkevésbé, a ki szenvedőleges viselője annak, a nélkül, hogy akár boldogságért, akár boldogtalanságért tett volna valamit. Ő csak jövőjeért aggodó szüleit akarta megnyugtadni. Női lényének érettségéből és igaz jóságából folyik, hogy az ő szívét is összetöri a nem várt kiábrándulás. A Róza alakjában pedig az átöröklés törvényszerűségeire teremtett irodalmi példát a regény írója, a legnemesebb értelemben vett poeta doctus, akkor, a mikor még távolról sem váltak a lélektudomány idevonatkozó vizsgálódásai közkeletű igazságokká.

Róza épúgy daczol a ház genius loci-jával, mint boldogtalan anyja. És épen elszigeteltsége győzi le, melyben akaratos lelke — az anyjáén kívül — nem akar e házból más hatalmat maga fölött és más közösséget magával elismerni. Az egykorú kritika azonban épen Róza alakjával szemben nem alap nélkül emelte azt a kifogást, hogy «örökös habozásban vagyunk: vajjon gyermekkel, vagy felnőtt leánynyal van-e dolgunk?»¹ Ebből a szempontból a Róza alakjának megrajzolásában tényleg van hézagosság és némi egyenetlenség. Mintha az író nem gondolta volna végig elég következetességgel. Mentsége a női lélek fejlődésének az az érdekes törvényszerűsége, hogy kis leányból úgyszólván máról holnapra feslik ki a nagy leány psychéje. Egy pár vonás a rajznak ezt a hézagát egyszerre eloszlatja volna. A bírálónak azzal a kifogásával azonban már nem érthetünk egyet, hogy Márton iránti szerelmének sem láthatjuk az előkészületeit. Hirtelen kilobbanását mindenki előtt megérthetővé teszi a fejlődő leányleleknek mystikuma és az alkalom.

A szomorú történetet az író a humor aranyával vonja be. Az előadás humora itt valóban a környéken áttörő mosoly, a gyászos történet sötét anyagába beléfont aranyszálaknak csillogása. Egyébként is nagy lépést jelent a magyar elbeszélő stílus fejlődésében művészi biztosságával.

II.

A mint Biró Mártonnál láttuk, Mártonnak is, Rózának is szól a szüleiről Beöthy, sőt Rózának meg épen a nagyatyjával kezdi. Ez rendes szokása: meséi rendszerint messziről indulnak. Így második és utolsó, nagyszabású regényében, a *Kálozdy Bélá-*ban is, mely először a *Pesti Napló*-ban látott napvilágot. Itt csakúgy, mint *Biró Márton*-ban a Róza esetét, megelőzi egy hasonló családi összeütközés. Béla épúgy ellenzett házasságnak, kitiltott szülők szerelmének gyümölcse, mint Róza. Az elbeszélő

¹ L. Lánczy Gyula derék bírálatát a *Fővárosi Lapok*-ban 1872. 10. sz. 40. l. Rövid cikkben érdekesen emlékszik meg a regényről a *Vasárnapi Ujság* is (1872. 3. sz. mellékletén). Szinnyeinél egyik bírálat sincs följegyezve.

lés mégsem itt, hanem a Béla dunaszögi diákságával kezdődik. Kálczdy Béla előkelőségével, gazdagságával, szeretetreméltóságával és a diákéletben elért sikereivel dédelgetett kedveltje a híres dunaszögi ref. collégium ifjúságának és tanárainak egyaránt. Beleszeret Losztadó és nevelő tanárának, Hajós Gábornak, a leányába, Mariba. Ennek a házasságnak azonban a Béla előkelő vagyoni és társadalmi helyzetén kívül útjában áll még Kálczdy Benedeknek az akarata is: Béla nagybátyja természetes leányának, Ágnesnek, a kényszerű vőlegénye. E házasság biztosít Ágnesnek nevet, Bélának vagyont. Bélának nincs ereje ez ellentétes helyzetek kényszerítő hatalma alól magát függetleníteni; fenntartja Benedek úrnak tett ígéretét és Ágnessel a kötést, másrészt a Mari birásáról sem tud lemondani. És mikor iskolái végeztével a Mari kérdésére: «Tehát itt hagy és nem fog megmenteni»? — adós marad a felelettel s elutazik, a kétségbeesett Mari a Dunába veti magát. Ezzel a katastróphával végződik a regény első része.

A második a Béla gyermekkorának és a Kálczdy-család és kastély történetének van szentelve. Béla atyja, Miklós belebotlott valami szegény, árva, rokontalan papleányba s elvette; ezért lett kitagadottá. Szüleinek halála után Pallérosi Pintér István urannak, a Kálczdy-kastély jóságos Istókjának gondosságából került Béla, kis fiú korában, Kálczdra és az agglegény Benedek úr kegyeibe. Ettől kezdve örököse s gyermekeül tartja s nevelteti. Férfivá serdülve, Ágnes és az öreg úr ünneplő társasággal várják a Dunaszögről végleg hazatérő Bélát. De kocsija késik, mert a városból kifelé hajtva, lelkiismereti furdalásai visszaűzik Marihoz. Így értesül a szerencsétlenségről. A mint Kálczdra megérkezik, Ágnes forró kézszerítése megfagyasztja bűnös szívében a vért s eszméletlenül esik össze a kastély lépcsőjén.

Betegségéből felépülve, búfeledni, erőt meríteni külföldre megy. Büntudatának mardosó kígyói mindenüvé követik. Végre Párisban, egy festő barátja modélejének, a bájos Josephinének karjai közt keresi a feledést. Az érzéki mámor egy pillanatra elringatja s talán a távolság és az idő is segít valamit. A gyógyulás látszatával végül hazamegy. Otthon temetés várja, nagybátyja temetése. Ágnes ugyanis, hogy Benedek

úrral szemben vállalt kötelezettsége alól fölmentse, búcsúzáskor azt ígérte Bélának, hogy odaadja kezét az első férfiúnak, kivel csak valamennyire is együtt tud érezni. Ennek tett Ágnes eleget, midőn atyjának azt mondja, hogy ő mást szeret. Ezzel megölte a beteges, ingerlékeny öreget, ki halálos vergődése közben Ágnest e tettéért kitagadja. De Ágnes ezzel a saját szívébe is tövist tör bele, mert ő gyermekkori szerelmének egész melegével, mely egyedül csak Bélához fűzi, csüng emlékein. Ezzel az áldozattal Bélát szabaddá, de egyúttal saját lelkiismeretének a rabjává teszi. Megkísérli Béla, hogy lelkiismeretét megbékítse: Ágnesnél újra kérőül jelentkezik. De Ágnes női önérzete tiltja, hogy áldozatot fogadjon el Bélától s előtte adja oda kezét Ivánfi bárónak.

A Béla lelkének idegen vizekre került sajkája ettől kezdve könnyű prédájává lesz a szelek szeszélyének. Feleségül veszi Thespis kóborló papnőjét, Ilonát. Véletlenül távoli rokona Benedek úr mentorának, Istóknak: szintén a Pallérosi Pintérek családjából való. Ilona a nagy összeomlásból, melybe családjának fénye temetkezett, csak szépségét és nem csekély asszonyi rafinériáját menthette meg. Ezzel, sikamlós pályáján, a jobb jövő reményében, a megközelíthetetlen női tisztaság oltalma alatt helyezkedik el s így varrja magát a Béla nyakába. Szerencséje volt, hogy az egyensúlyát vesztett Béla sajátos keveréke a dorbézoló gentrynek és a nemes gavallérnak. Dacsó Artural fogadnak Ilona bírására. Béla csak úgy nyerheti meg a fogadást, ha nőül veszi. Lehet hogy nem tenné meg, de rájuk tör a fogadó szobájában, hova a báli zaj elől húzódnak meg Béla és Ilona, Miklós, az öreg Hajós professornak vándorszínészsze züllött fia, ki Ilonát állandóan ostromolja szerelmével. Miklós alakjában ismét a bűnhődés szelleme ragadja torkon Bélát. Villogó szemei tükrében tisztán látja bűnét, minden aljasságát: megölte a hugát és most szerelméből akarja kifosztani, hogy szerelmének bálványát is beszennyezze. Saját hitványsága elől futamodik meg, midőn a házasság élet legalitása alá menekül. Csakhogy Miklós sem engedi könnyen prédáját, Bélát, sem szerelmét, Ilonát. Bélát kálozdi kastélyának közelében leüti. Béla súlyos betegség árán megmenekül s közben alkalma

nyílik Ilonának is, hogy újabb szerepében fényeskedjék, odaadón ápolja vőlegényét. Miklós börtönbe kerül.

A házasság nem hozott szerencsét Bélának; még csak nyugalmat sem. Ilonából kitör a parvenü nagyravágyás. Ősdi-nak találja a régi kastélyt, unalmasnak a csendes falusi életet. A sötét folyosókat csakhamar világos csarnokok, a kezdetlegesen kimázolt nehéz bolthajtásokat hivalkodó pazar művészettel kendőzött termék, a régi, meghitt eselédséget harisnyás inasok és fehérsapkás szakácsok váltják fel. Szakadatlanul folyik a víg élet. Csak a boldogság nem akar beköszönteni; helyette Hazafi úr, a környék léha urainak bankára, válik a kastély mindennapi vendégévé, hogy majdan a saját kisasszonyai számára foglalja el e fényes termeket. Béla korhely barátainak biztatására utolsó kétségbeesésében a képviselőségben keres menedéket. De a választáson megbukik s ezzel mindennek vége. Nejével Pestre költözik; életének egyetlen, igaz örömét, kis fiát, az Istók gondjaira bízva, ők ketten Kálozdon maradnak a kisdéd házában és csekélyke birtokon, melyet Béla lelke nemesebb érzéseinek és nagy vagyonának romjaiból megmentett az öreg mentor jutalmazására. Béla tisztább óráiban hivataloskodásra gondol, de dæmona győz: utolsó fillérjét is elkártyázza. A kártyabarlangban felesége becsületén összevész Dacsó Arthural. Órájának értékéből még futja a bérkocsira. Párbajban lelövi a duhaj gavallért. A lovagias gyilkosság csak lelkének mardosó kígyót szaporítja. Midőn ezek elől futva, hazasiét, szerény lakását üresen találja: felesége megszökött Mágócsy gróffal, ki épen az imént szerzett neki, mint régi barátja, valami szerény hivatalt. Még fel sem ocsúdik a csapás alól, mikor Istók lépi át a küszöböt s fuldokolva jelenti, hogy meghalt az inádott kis fiú. A mindenéből kifosztott ember, szívében a jellem- és sorstragédiák egész cyclusával, Dunaszög felé veszi útját, hogy a Duna hullámai között egyetlen igaz szerelmével, Mari-val egyesüljön. Lábai és egész testi ereje felmondják a szolgálatot: a kertek alatti árokban élettelenül omlik össze. A Hajós professor idősebb fia akad rá. Rég keresett ismerősre talál benne. Mint szökött katona, Párisban tengette életét. Betegségében — ismeretlenül — Béla segíti. A tőle kapott pénz veti meg szerencséjének alapját s mint sokat kereső esztergályos kerül haza.

Közben Bélát mindenütt kereste, hogy visszaadja neki a kölcsönül fogadott segítséget. Mikor Béla élettelenül visszakerül diákéletének boldogemlékű tanyájára, a Hajós-házba, akkorra előkerült már — Mari is, a boldogtalan, hűtlenül elhagyott Mari. Tutajosok fogták ki a Dunából. Egy ideig atyjától távol élt, míg egy jószívű úri nő házában, előkészített találkozás után, apa és leány egymásra akadnak. De az anyai szív rajongása kis fiát, a Kálozdy Béla gyermekét, még korábban belopja a nagyatyai házhoz. Az öreg Hajós professor, ismeretlenül is, unokája gyanánt szereti és neveli.

Beöthy mesteri kézzel rajzolja meg a hármass találkozást. A halál kapujából visszatérő Béla, félig ébren, félig a láz álmaiban, maga előtt látja nejét, kiről nemrég még azt hitte, hogy hűtlenül elhagyta — és fiát, kinek Istók csak imént hozta halott-hírét. De nem is Ilona e nő, a ki amúgy is kitepte már magát szívéből, hanem Mari, a kit nem is tudott soha senki abban pótolni. Így hát nem is a földön vannak, hanem fenn az egekben, mert hiszen Mari is, a fiú is, elköltöztek innen. A látomásaiból ébredő Béla számára a valóság így bonyolódik ki lassan-lassan a lázálmak szötte fonadékból s a poklok kínjából így váltják meg a lelkiismeret mardosásai és egy eltévesztett élet bal-lépései így vezetik el földi Paradicsomába. Ennek a jelenetnek mesteri rajza és elgondolása egyike a magyar regényirodalom legjobb eredményeinek.

A *Kálozdy Béla* egyébként is a legnagyobb szabású és legkitünőbb magyar regények sorába tartozik. A Mikszáth-féle *Magyar Regényírók* kiadásában két kötete 734 lapot tölt be. A terjedelmes mű hat részre s abban harminczkét fejezetre oszlik. Külső terjedelmével belső méretei is arányosak. A Kálozdy Béla élettörténetébe a mellékesemények nagy tömege kapcsolódik bele.¹ Ilyen mindenekelőtt az Istóké, ki, mint

¹ Vadnai Károly pompás bírálatában rendkívül találóan jellemzi ezt a belső gazdagságot: Ez az új regény valóságos képeskönyv, betűkben. Még pedig változatos, gazdag képeskönyv, melyben egymást váltják a gonddal rajzolt arc képek, kicsiben és életnagyságban, eszményiek és torzonborzak, szánandók és nevetségesek: azután tájképek, szomorúak és derültek, eltalált hangulattal, a mint a köztük sürgő-forgó emberek belső világára hatnak: majd élet-

a tanulatlan és keményfejű Benedek úr mentora kezdi és mint a Béla fiának nevelőatyja végzi a Kálozdy-ház szolgálatát. Ilyen a vidéki ripacstársaság életfolyása, a melyből az Ilona méltatlan szerencséje válik ki. Ilyen a Hajós professor családi tragédiája, mely utóbb a kiegyenlítődés méla accordjával végződik. Az idősebb fiú ugyanis, mikor Béla Dunaszögre visszakerül, már mint atyjának támasza és öröme él az egyszerű professori házban. Miklós, a vándorszínész is, mint szorgalmas könyvkötőmester, megelégedett nyárspolgár és boldog férj tér vissza atyjához ifjú és vagyonos nejével. Fontos szerep jut a Béla életében a nemesen lemondó Ágnesnek is, ki bölcs fegyelmezettségének méltó jutalmát nyeri férjében. Megtanulja becsülni és szeretni a nemes és dolgos embert, ki családjának s gazdaságának él és ezzel rendbeszedi vagyoni viszonyait. Belefutnak a mesébe nemcsak a vidék aristokrátiájának és a vármegyei léha uraknak az élettörténetei, hanem számos, erős humorral megírt rajz a kálozdi cselédség életéből, a képviselőválasztás furfangjairól, dorbézolásairól és fogásairól, a kétfelé dolgozó kortesekről, és a vén korhely, Vincze bácsi, sokat látott és sokat próbált félszázados vörös mellényéről. Sőt Pántlikás Panni is belekerül a mesébe, a tűzről pattant falusi menyecske, a kiért börtönbe jut még az apja is, mert fejszével leütötte leányának a csábítóját; a börtönben mégis komoly áhítattal éneklí: «Mint a szép hives patakra»; a magáról apai bánatában egyszer megfélelmező öreg utóbb sorsával is kibékül, mert leánya a czéda élettől megundorodva, árva kis testvéreinek gondozásában váltja meg életét az elbukás szennyéből.

Kálozdy Béla bármennyire gazdag is mellékeselekményekben, mégis megmarad egységesnek. «Beöthy tudja — a mint regényének újabb kiadója, Mikszáth, bevezetésében helyesen

képek, kezdve Páris gyönyörteljes életén, folytatva Balatonfüred hivalgó, tarka saisonján, le a penészes börtön mélyéig, mely templommá válhatik azok számára, kik benne megtérnek, s a pesti játékbárlangok mázas szennyéig, hol a szerencsének mindég a legrútább arcza van. ... megérdemli a költő nevet. *Fővárosi Lapok*. 1875. 197. sz. Ir róla a *Vasárnapi Ujság* is (1875. 35. sz. 555. l). Szinnyei egyiket sem említi.

jegyzi meg — mit nem kell megírni». ¹ Regényében nincs sallang, nincs felesleges rész. Nem mond el olyat, mi helyén ne volna. vagy a mit ne kellene elmondania. Mellékeseményei nem arra valók, hogy csak épen nyujtsák a regényt, vagy meséikkel tegyék változatosabbá. Tartozékai a kifejlésnek. Vagy előidézői a főesemény újabb mozzanatainak, vagy megkapó jellemzéssel világítják meg azt, s benne a cselekvő jellemeket. Pántlikás Panna például a Vincze bácsi vármegyei administratiojára vet világot, de egyúttal a Béla jellemének nemes alapvonásai elé is tükröt tart: a Panna öreg anyja megbecsült régi cselédje Bélának; öreg napjaiban lelkét a Béla iránt való hála tölti ki. Ez Pannira is átragad: Béláról bukásában is megemlékszik és hálás ragaszkodásból virággal kedveskedik neki a kis állomáson, mikor az összeomlás után elmenekül a birtokáról. A főesemény nagy mozzanatait gyakran mutatja be — erre Shakespeare adott számos classikus irodalmi példát — környezete lelkének tükörképeiben, erősebben jellemezve, vagy kiegészítve, esetleg elferdítve evvel amazokat. Az események visszájával, eltorzult tükörképeivel gyakran kacagtatja meg az olvasót nehéz, komoly események után, hogy e derült jelenetek jótékony oldó hatásával előkészítsen újabb súlyos helyzeteknek megpróbáltatásaihoz. Sokszínű, változatos és gazdag életfolyásának a sodrában mutatja be az író hősiünknek alakját, mely jellemnek minden gyöngesége és ingadozása mellett is egységes és lélektanilag egészen következetes. Ebből folyik az események szükségyszerűsége s összetartozandó kerektsége.

Kálózdy Béla jelleme alapján véve nemes és képes minden jóra, de ép így a rosszra is, nem, mert cselekszi, hanem mert ellenállni nem tud annak. Jelleméből hiányzik a határozottság, szilárdság, kitartás. Mert lágy, minden benyomásnak enged. Innen fakad minden szerencsétlensége. Jóságból és

¹ Érdekes, hogy egykorú bírálója, a már idézett Vadnai, ennek ép az ellenkezőjét mondja. Érezve, hogy a leírásban erős, e képességét gyakran a cselekvény rovására gyakorolja... A mit Shakespeare-ről mondtak, hogy a mit elhallgat, az mutatja leginkább benne a styl mesterét. B. Zs. nem veszi figyelembe. Nem szeret elhallgatni mit sem, ha rajzba alkalma nyílik. Ezt kétségtelenül az angoloktól tanulta. *Fővárosi Lapok.* 1875. 197. sz.

hálából enged bátyja akaratának, mikor Ágnes mellé köti le magát. Gyöngeségből nem tud ezzel szakítani, de gyöngeségből nem tud mellette kitartani sem. Gyöngé, hogy lemondjon bátyja vagyonáról, de gyöngé ahhoz is, hogy Mariról lemondjon. A dunaszögi környezet új helyzeteket teremt és az új helyzetek lelkének viaszába benyomják a Mari silhouttejét. Csak ez az egy szenvedélye állandó. Ez végigkíséri egész életén. Mégis gyöngé volt, hogy levonja következményeit. Ezért bűnhődik életének kálváriájával. Gyöngeségből veszi el Ilonát is. Gyöngeségből engedi magát a pezsgő gőzében a becestelen fogadásba belesodortatni: de ahhoz is gyöngé, hogy a leányt elbuktassa, inkább megmenti és magához emeli. A házasságban is gyöngé marad; nem tudja magát megváltani s tudva zuhan a kárhozat örvényébe. Nincs ereje magát kiragadni s neje pazarlását saját kártyaadósságaival tetézi. Úton-útfélen találkozunk az élet eme szerencsétleneivel, az akarás és nem akarás e Hamletjeivel, kik választani nem tudván két lehetőség közül, mind a kettőt cselekszik s azért egyiket sem végezhetik el. Ime Kálozdyban is sok a jóra való tehetség. Tanul és sokat is tud. A mihez kezd, mindenben hivatást árul el: ügyes versíró, fest, és tudós hírben áll korhely czimborái között. De egyiket sem viszi tovább; dorbézolásban és kártyában merül el.

A regény változatos eseményei a szereplő egyéneknek hosszú sorát vonultatják fel. Legmegindítóbb alak a Hajós professzoré. Bélát, ki módos úrfi létére is szorgalmasan tanul és sikerrel dolgozik, valósággal bálványozza; nevelői munkájának legszebb gyümölcsét látja benne, miután pædagogiai kísérletei csődöt mondtak gyermekeiben. És mégis, kitünő költői leleménnyel, a költő ővele méreti egyik legsúlyosabb csapást a Béla büntudatos lelkére; az ő roskatag, összeesett alakját vezeti Béla elé Balatonfüreden, a mint a kártyabarlangból a kora reggeli órákban a sétatérre kitámolyog. Fáj neki, hogy tanára a régi szeretettel fogadja őt, leánya gyilkosát. Fellélekzik, mikor észreveszi, hogy a jámbor öreg mitsem tud az ő bűnéről. De ez csak arra alkalom, hogy vesztéseinek felsorolásával annál sötétebben színezve lássa a saját hitványságát. Öreg tanárának remegő keze, melyet dédelgető simogatásra emelt kedveltjére,

saját maga fonta ostorral sebzi véresre a lelkét. És a kit a Mari katastrophájával utolsó reményéből is kifosztott, mindennek a nemes megbocsátásával az rak alapokat megújhódó élete és feltámadt boldogsága alá. Az öreg nagytiszteletű úrban sok gyöngeséget tár fel az író indiscretiója, mégis nemesen megalkotott emlékművet emel az ő alakjával a régi kálvinista collégiumok tiszta lelkű, diákjaik s tanulmányaik számára élő professor-typusainak.

Egészen egyéni már a Kálozdy-ház jó szellemének, Pallérosi Pintér Istvánnak az alakja. Főjellemvonása az önzetlen lemondás. Érdekei csak a család érdekeiben, örömei csak a család örömeiben és reményei is csak a család reményeiben, élnek. Főhőisével egyező vonás benne a gyöngé akarás. Ha nagyobb akaratereje volna, nem is kötné sorsát annyira a Kálozdyakéhoz, hanem saját érdekei számára is érvényességet követelne. Az akaratnak ez a gyöngesége kedvelt tárgya Beöthy költői képzeletének. Nemcsak *Biró Márton* van ebből az anyagból gyúrva; találkozunk vele másutt is. Így a *Rajzok*-nak *Peres Gábor* című darabjában, hol Peres Gábor, az örökös ügyvédjelölt, meg Antos Miklós, az ivándi idealista rector, szintén a körülmények véletleneinek az áldozatai. Az öreg Mentor önzetlensége annyira megy, hogy hosszú szolgálata alatt semmit sem keres Kálozdyéknál. A házat és a földet is csak azért fogadja el Bélától s örvend meg neki, mert érzi, hogy ez lesz a kis fiúnak s talán magának Bélának is, végső menedéke. Magabíráló szigora annyira megy, hogy még olyanokért is önmagát hibáztatja, a mikben semmi része. Hibásnak érzi magát a ház pusztulásában, mert annak könnyelmű úrnője az ő családjának a nevét viseli. Egyáltalán ez a családi név az ő egyetlen büszkesége s egyben gyöngéje is. Művészi finomságra vall, hogy ezzel bűnhődik is, mert ezen a címen a bűnrészességek gyötrő önvádját vállalja magára.

A női alakok közül kevés szerep jut Marinak, ki máskülönben az egész cselekménynek háttérből ható mozgatója szerelmének érdemetlen katastrophájával. Meglehető passiv szerep jut Ágnesnek is. De ez a passivitás nem erőtlenség, nem is a lélek szegénysége; inkább az ő asszonyi helyzetének tartozéka, úgy, a mint ez a kor, a hatvanas évek kora, szűk keretekben azt körülhatárolta. A mint megtudja, hogy a Béla szívéhez

fűzött minden reményről le kell mondania, ő maga ajánlja fel a segítséget s ő maga vállalja érte atyjának haragját. Olyan elhatározás, mely már nem is passivitás többé, hanem a leg-határozottabb cselekedet a női életszereplés formái közt. E formák között marad meg ezután is, mint Ivánni báró megelégedett s maga körül nyugalmat és boldogságot terjesztő hitvese és anyja. Csak egyszer lép ki szerényen e körből, midőn visszaemlékezve leányszerelmére, Bélának a követválasztásra — névtelenül és férjétől is eltitkoltan — zászlószalagot himez.

Érdekes a mellékalakok sorából a két Hajós-fiú, kik mindketten a züllés útján indulnak, de lelkük becsületes magvát megőrizve, kiküzdik magukat a süllyedésből. A férfi hitványságot a vármegyei élet léha uracsai s a vármegyei székhely vendéglőinek úri betyárai képviselik. Nem fogy ki az író itt sem színekből és jellemző erőből.

Nem szabad azonban megfedkezünk a regény előadó művészetéről sem. Nem csak a stylus sokszínű gazdagságát és jellemző erejét akarjuk érteni ez alatt. Hanem elsősorban azt, hogy milyen mesteri inventióval fonja össze az események szálait. Bélát lelkiismereti furdalása visszaűzi Dunaszögre, hogy megtudja a Mari halálát s végigszenvedje a veszteségnek s a lelkifurdalásnak minden fájdalmát. A lélek háborgását egyébként, mely elől visszafordul, maga ez a tény is jellemzi már. Kálozdon a cselédség tereferéiből tudjuk meg, hogy Béla valóban eldobta az Ágnes gyűrűjét, úgy, a mint azt volt menyasszonya maga javallotta neki. Ez figyelmezteti Ágnest Bélának tett ígéretére és egyúttal jogot is ad annak beváltásához. Egyszersmind a konyhaszemélyzet sorsát és czivódását is hozzáfűzi a főeseményhez, mert Palkó az eldobott gyűrűvel jegyzi el szeretőjét. Az idősebb Hajós-fiúnak Párisban nyújtott segítség Bélával szemben a kiengesztelődés festéséhez nyújt enyhítő színeket. A kisebbiknek szerelme a színésznőhöz s ebből fakadó bűne s bűnhődése a Béla könnyű diadalának hitványságát s romboló erejét festi alá; a dorbézoló vármegyei társaság a Béla süllyedését. Mindez események tarka változata egy erősen felépített compositio egységébe olvad össze a dunaszögi professzorház kezdő és záró jelenetei közt.

E szorosabb értelemben vett stylus-szépségeknek is gazdag

albuma e könyv. Már teljes kivirágzásában mutatja be Beöthynek, mint belletristának, stylusgazdagságát. Ez a stylus ékes-szavúvá tesz élőket és életteleneket. Megszólaltatja a mezőt, erdőt, szikla- és völgyhasadékot, a falakat, a bútorokat és a kanczellária beszédes öreg óráját, hogy kifejezzék és visszhangozzák az emberi hangulatot s bevilágítsanak a lélek legrejtettebb zugaiba is. Mesteri a lyrai tájkép, mely a Bélával külföldre robbogó vonat két oldala mellett száguld végig; az a kaleidoskop, mely a kálozdi kastély salonjának albumából, a hozzá fűződő történetekkel, tárul elénk; a költözködő színésztrupp humoros rajza, a fölborult szekérből a kellékeknek a szelek szárnyára kapott kóczaival, a kortespolitikának jellemzése üres gravámeneivel, Bélának búcsúja a gyermekszobától, melynek ajtajából a kis fiú dobpergetése űzi el a közel jövőendő rémes képeivel, és szemléje a fényes kastély padlásának régi és poros lomjai közt, hol a felrúgott ócska óra rémesen hörgő tikk-takkolásával idézi fel a multnak haldokló emlékeit. Mindez azért, hogy mutassa a bukás mélységét; az elpazarlott kincsek gazdagságát, a léleknek tépő fájdalmait és az örvényt, mely kavargásával titokzatos mélységeibe sodorja hősünket.

A milyen változatos az élet, a melybe hősünket az író beállítja, olyan váltózatos a hang is, melyen történeteit előadja. Érzelmes melegség, áradozó színes képek, könnyed fordulatosság és az érzés meg a bölcsesség mélységeiből fakadó humor gazdagon váltakoznak. A hang változatossága s mégis egységbe folyó összhangja miatt egyike a magyar széppróza legnagyobb becsű repraesentansainak. Ez elismerés alól párbeszédei sem vonhatók ki, elevenek, jellemzők és valószerűek azok; és az író mindig megérzi, mikor kell neki magának elhallgatnia, hogy bősei önmagukért beszélhessenek. E részben sem érdemli meg a Vadnai szemrehányását. Hiszen elvégre az író nem vetheti alá magát a hetvenes évek egyik német theoretikusa előírásának, ki a regény írói receptjében megszabja, hány rész dialógus és hány rész leírás szükséges egy jó regény elkészítéséhez.¹ Egész-

¹ H. Keiter: *Versuch einer Theorie des Romans und der Erzählkunst*. Paderborn. 1876. Ismerteti Beöthy a *Budapesti Szemle*, 1877. XIII. kötetében.

ben véve mégis helyt áll a Vadrai értékelése, midőn azt mondja : «A *Kálozdy Béla* nem csupán szaporítja, hanem valóban gazdagítja is a magyar regényirodalmat»... Akkor is jól látott, midőn a regény sorsáról így jövendölt : «Talán éppen egyik ritka erénye : a magvasság, állja útját közkeletének».

III.

A milyen gazdag a *Kálozdy Béla* leleménye, meséje és változatosak helyzetei, ugyanolyan gazdagságot s változatoságot találunk Beöthy kisebb elbeszéléseiben és rajzaiban is. Nincs ezekben semmi conventionalis, vagy megszokott. Tárgyban s felfogásban mint újító jelenik meg fejlettebb írói művészetének termékeiben, a *Rajzokban* és a *Névtelenekben*. Minden darabjuk újabb meglepetés. Ellátogat tárgyért az anyagi és a lelki nyomorúság tanyáira, mint a naturalismus magyar előkészítője (*A három királyok*, *A mester úrról*, *A zsebrák*). Csak-hogy nem a lajstromozás részleteivel festi ezt a nyomort, hanem néhány erősen jellemző, sokszor érzelmes vonással. A nyomorúság e képeiben is legtöbbször látjuk már humorának gazdag összetételét : hangjának érzelmes megremegetését a dolgok lényegének fájdalmas mivoltán, de egyben az ellentétek nevetségességét. A bethlehemes fiúk nevetséges erőlködése kacagtató jelenetekre vezet : a sovány jövedelmen hajba is kapnak... mert az erősebbik fiú haldokló hugának orvosságra valót akar keresni multhatatlanul. A falu koldusát «a bor derítette jó kedvre, s a mint az értelem lassanként párállott kifelé a fejéből, a vigyorgás odafagyott az arczára», de a haldoklás deliriumában a bitófától félti katonaszökevény fiát és ez a visio sajtol könnyűt a szemébe. A duhaj vadász, Tuzok Szaniszló, durván röhög a bethlehemes fiúkon, a mint riasztására megszaladnak, de elhunyt vadászlegénye helyébe új családu magával viszi a két gyermeket, kiket férjgyilkos anyjuk kitett az erdőben.¹ Sentimentalis aláfestést kap a Baraty professor humoros alakja, ki megvénülve keresi fel menyasszonyául régi ideálját. E tár-

¹ Ezzel foglalt széket a Kisfaludy-Társaságban, *Az új család* címmel.

gyakra s ezeken fölül még regényeinek mellékalakjaira tökéletesen ráillik az, a mit Beöthy maga egyik tanulmányában Dickensről mond: olyan dolgokon akad meg a szeme, «melyeket közönséges kézműves mint használhatatlanokat vetett volna félre.»¹

Néhány tárgyát a történelemből meríti. Csakhogy nem a kész történelmi anyagot veszi át, nem is a fő, hanem a mellék-eseményeket teszi elbeszéléseinek központjává. Jelentéktelen s többször nem is történelmi alakok a hősei. A történelmi idők és események csak a környezetet és háttéralkotják (*A zsebrák, Jött-ment*). Csakhogy ez a háttér rendkívül jellemzetes és biztoskezü festés; patinás színeiből igazi történelmi levegő árad. Hőseinek történelmi jelentéktelenségek mellett is tud egyéni érdekességet adni. Zsebrák a mohácsi mezők hiénája, de leányának halála feltámasztja benne az embert, öntudatra ébredése üressé, értéktelenné teszi kincses ládáját, melyet teleharácsolt. Azért már nem akar nyereszkedni a vőlegénye hulláját kereső menyasszonyon, kinek vőlegénye, Homonnai Gerő nyakáról letépett zománczképe birtokában van. Jobb így — úgymond — keresni fogja folyton reménységgel. Élmi fog, mert az élet, melynek reménysége van, — mégis csak élet. A *Jött-ment* Zsigmond és Albert korában élő szerencsevadász. Szívének egyetlen nemesebb érzése; szerelme a gazdag kardcsináló mester leánya iránt. Ez az érzés kiemeli alacsony helyzetéből s annak erejével lovaggá küzdi fel magát, hogy nőül vehesse bálványát. Benczét — mert így hívták — a történelmi események vihara plántálta a nyomor szemétdombjára és az kapja fel ismét, hogy mint könnyű falevelet röptse végig a világ különböző harcsterain s onnan vissza Budára. Sajátságos vegyülete a lelki vadságnak és az érzelmi ellágyulásoknak. Az emberi léleknek ősi faragatlansága, zabolátlan vadsága önként hajlik meg a Zsófia ártatlan gyöngésége előtt. Szerelme lelkét kitarásra edzi. Ez a szerelem az egyetlen kapocs, mely a világhoz s emberekhez fűzi. Mikor ezt s benne egyetlen reményét elveszíti, az életet is eldobja magától. De ezzel egyúttal megváltó cseleke-

¹ Az angol regényirodalom Scott óta. — *Fővárosi Lapok*. 1868. 15. sz. 58. l.

detet hajt végre, mert a budai magyarok s németek közt kitört egyenetlenség csöndesedik el az ő áldozatos halálától. Ez a harez azért üt ki, mert a magyarok azt hiszik, hogy a németek ölték meg a magyarok bizalmi emberét, Ötvös Jánost, pedig Bencze ölte meg, bosszúból, mert távollétében magához erőszakolta kedvesét, Zsófiát. És most, mert úgy sincs már célja életének, a békesség áldozatául önként jelentkezik. A kóbor lovag szinte lélektani kísérleti alak az író kezében: a culturától töretlen férfijellem hogyan alakul át és hogyan színesedik, hogyan gazdagszik a lélek változataiban egy gyöngéd nemes szív biztató szerelmétől!

A korai hetvenes évek társadalmi s megyei életéből is több rajzot ad, mindenütt éles meglátással és rendkívül eleven jellemzéssel. Ezekben és regényeiben a komáromi (azaz karámosi) társadalmi és közéletéről, valamint a református collégiumokról, azok diákságáról és professorairól, fest élénk képeket. Újkori alakjai mind itt élnek, úgyszólván egyazon társaságban. Érdekes szokása Beőthynek, hogy alakjait névszerint is több helyen ugyanazzal a jellemmel és egyező szereppel ismételten is beállítja s ezzel nagyban fokozza a légkör valóságosságát. Így az öreg Biró kisasszonyok a *Biró Mártonban* Rózának, majd, miután őt férjhez adták, a *Kálózdy-regényben* Ágnesnek a nevelői. Bige Gézával, a karámosi kis ujság szerkesztőjével, Varju Vinczével, a kétés helyzetű vén korhelylyel, Geneszy Laczival és Vizaknay Gyulával, a vármegyei aranyifjúság képviselőivel, Dacsó Arthurral, a préda gavallérral, Tuzok Szaniszlóval, a nagy vadászszal, több helyen is találkozunk. Egyik nagy angol mesterének, Thackeraynak a hatása lehet ez, ki alakjai mellett szintén nagy szeretettel tartott ki. De ismételten előfordulnak a már egy helyről ismert faluk, kastélyok és úri házak is. Nem lehet ezt szegényes, forrásaiban el-elapadó képzelet eljárásának tekintenünk. Hogy írónk bírja leleménnyel, tárgyainak változatossága és a *Kálózdy Béla* gazdag meséje bizonyítja.¹ Mint régi ismerősöket, örömmel köszöntjük őket s

¹ Erről a gazdaságról szólva, mintha a saját regényírói ideálját jellemezte volna az angol regényben: Az angol regény az angol társadalmat festi minden rétegében, magas és alacsony, jó és rossz,

utóbb magunkat is ennek a vidéki társaságnak a tagjául tekintjük. Mindannyiszor különleges élvezetet találunk ebben a viszontlátásban, a mit az æsthetika a «ráismerés öröme» néven ismer...

Beöthynek, mint prózai elbeszélőnek jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy megítéléséhez oly kortársak nyujtják a mértéket, mint Jókai és Kemény. Beöthy regényeivel úgy indult, hogy tehetségének erejével ezekkel méltóan fogja fölvenni a versenyt. Képzelő ereje nem ér föl a Jókaiéval, de nem is szegényes, viszont sokkal fegyelmezettebb. *Kálozdy Béla* meséje gazdagságra, fordulatosságra és élenkségre megállja a helyet a Jókaié mellett. Elbeszélés- és rajzgyűjteményei pedig azt mutatják, hogy az alkotó képzeletnek nem egyetlen kibukkanása volt ez a regény. Mindenütt új tárgyak, új alakok, új mesék. És az indítékok, a szempontok is újak. Mindenütt eredetien egyéniek, eredetien újszerűek. Bátran állíthatjuk, hogy a prózai elbeszélés körében hatalmas lépést tett Beöthy előre abban az irányban, hogy mindenütt az egyéniségeket kereste, szemben sok régi elbeszélővel, kik inkább típusokat rajzoltak. Az ő könyveiből a mai elbeszélő költészet modern levegője mondhatnj, először áramlik felénk.

Különösen erős oldala alakjainak és helyzeteinek pszichologiailag mély megalapozása. Ebben határozottan Kemény a mestere. Pszichologiai mélysége a Kemény lélekrajzaira emlékeztet, azok szívárványtalan zordonsága nélkül. Történetei oly mélyről fakadnak, mint a Keményei. Még abban is egyezik mesterével, hogy csekély ballépések nála is egy egész életre éreztetik hatásukat; a vétségek nála sínesenek arányban a bűnhődéssel. Ezt első bírálói is felismerték.² Mégis enyhébb és könyörületesebb alakjai iránt, mint Kemény, mert ha Biró Márton egész életén át hordja is tehetetlenségének súlyát, olykor mégis vannak derült pillanatai; *Kálozdy Béla* körül pedig már a végső kifejlésben mindenki rátalál boldogságára.

főséges és nevetséges alakjaival, sajátos és egyetemes viszonyaival, a társadalom eszméivel... Ez minden nemzet regényirodalmának végső célja. — *Fővárosi Lapok*. 1868. 12. sz.

¹ Láncey Gyula a *Biró Márton*nál. *Fővárosi Lapok*. 1872. 10. sz.
Yadnai a *Kálozdy Bélán*ál. U. o. 1875. 197. sz.

Keménynyel szemben azonban határozott előnye stylusának könnyedsége. Magyar prózaíró alig írt még színesebb és gazdagabb nyelven, mint Beöthy. Keleties színesség, mély megindultság, őszinte melegség, a humor keserű jókedve, könnyed pajzánság és a leírások éles metszésű rajzai váltakoznak az ő szépirodalmi műveiben. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Beöthyben a magyar prózai stylus legszebb diadalát ünnepli. A legnagyobb haladást azonban mégis az jelenti, hogy a prózai elbeszélés hangja nála a humor változataival gazdagszik. Ebben a részben a nagy angol humoristák tanítványa, egy pár részletben és indítékban is egyezve mestereivel; így csak példaképen: szereti a gyermekeket és a félkegyelműeket rajzolni, mint mestere, Dickens. Ő az első regényíróink közt, ki a művészetnek ezt a nemes és becses, mert ritka arányát, a humort, először olvasztotta be feldolgozandó anyagába és pedig nagy művészi önmersékkelttel, a nélkül, hogy egészben véve érzelmes sujetjéből bárhol is kirírna. Az átmeneteknél, összetételének anyaga, a nevetető és érzelmes, művészi biztossággal bomlik szét elemeire s ömlik át a kómikusnak, vagy a patetikusnak egyszerűbb szépségeibe.

IV.

Beöthynek szépirodalmi tevékenysége kezdettől fogva párhuzamosan haladt tudományos kutatásaival. Már 1868-ban, mikor úgyszólván minden erejét a prózai elbeszélő művészetre látszik előkészíteni, tanulmányt ír az angol regényről. Utóbb a súly egészen a tudományos oldalra csúszik át, míg végre fölhangy a költészet művelésével. Közben azonban e kettős irányú tevékenység egymást kölcsönösen termékenyíti és gazdagítja. Utolsó alkotása is, melylyel — idáig legalább — a költészettől búcsút vett,¹ a *Ráskai Lea* című költői elbeszélés, melyet a Kisfaludy Társaság 1881 márcz. 30. ülésén mutatott be,

¹ A költői lélek azonban benne sem tagadhatja meg magát. Bizonyítja ezt az a bájos, 12 soros distichon, melyet a *Komáromi Újságban* tett közzé Hegedűs Istvánnak az övével összeeső születésnapja alkalmából. 1918. szept. 19. 38. sz.

czt igazolja.¹ Figyelmét a magyar széppróza történetének tanulmányozása terelte e tárgyra. Képzeletét meghatotta és magával ragadta a középkori kolostori életnek régi codexeinkben talált leírása; ennek a világtól elzárt, lemondással teljes életnek a melancholiája, sok visszafojtott bánata, erőszakolt nyugalma, kiegett szenvedélye, elült viharzása, kijátszott tragédiája. Különösen mély benyomást tett rá a Margit-legenda. Ezt és még néhány más codexet, egyazon kéz írta, és pedig, mint Volf György kiderítette, a Ráskai Leáé. Minden valószínűség szerint előkelő származású és nem közönséges műveltségű nő, ki e codexek szövegének írásával foglalja el magát s tartalmuknak élvezésével szórakozik. Szent Margit asszony és szent Domonkos életének nemes példái, ki tudja, milyen belső küzdelmekre vértettk fel a Nyulak szigetének csöndes hártyaíróját? Ki tudja, az ő látszólag szenttelen alakja is mily belső tragoediáknak titoktartó otthona?

E képek s eme képekhez fűződő sejtelmek nemcsak meghatották Beöthyt, hanem meg is ihlették, és ennek a megihletésnek bájos költői terméke a *Ráskai Lea*. Az elbeszélés hőse, mint annyi más, életének romjaival s elfojtott szenvedélyének emlékével, kolostorba lép, gyógyulást és feledést keresve.

Soror Leán azonban mind nem segített az a sok csodabalsam, «hit, ima, vezeklés», a mit

A boldogságos szűz kies szigetje
Melyet ma Szent Margit nevéen hívunk,

már annyi szenvedőnek nyújtott. Szívének lázongása ellen hiába kér a fejedelemnőtől, Olimpiástól, sanyargattatást. Szelíd feddő szavakkal igyekszik megnyugtadni. Aztán

A Boldogságos Szűznek napja van má.
Hiába kérsz; a vessző nyugszik e nap.
Jőjj újra reggel.

* A napilapok legtöbbje külön tárczában bő szemelvényvel ismerteti. A *Fővárosi Lapok* is a lap élén a bevezető sorokat mutatványul közli. A *Vasárnapi Ujság* 1881. 14. sz. emlékezik róla. Teljes szövegében először a *Budapesti Szemle* XXVI. (1881.) kötetének LIII. számában a 246—275. l. jelent meg.

Soror Lea nem tud emlékeitől s szívének földi, bűnös vágyaitól szabadulni.

Hanyag vagyok a szent gyakorlatokban
S feledni nem tudom, mit kellene,
... nem érzém sem a
Vezeklés kinját, s üdvét sem imának.
A sátán állt elém és bőszt szemének
Igzéve tartá lelkem tűzkigyója.
Lihegtem, sirtam, le a köre vertem
Fejem: de szabadulni nem tudék.
Övé voltam... vitt... és tíz óra hosszat
Csak bolygott lelkem egy árnyék után,
A kit hajdan szerettem.

Hogy lelkének belső viharát elcsitítsa, arra kér engedelmet, hadd mehessen ki a zord éj viharában a csodatevő kereszt-hez. Olimpiás tíz napi szótalanságot parancsol a békételen ajkakra.

Ámde végre

Könyörült mégis s azt inté: «Eredj.

A keresztfolyosón imába merülve találja a kis Csengét, őt «az égnek vétkes anyja áldozá, fogadásból kijátszott bűnhődésért. Magának semmi bűne». A gyermek ruháját észrevétlen csókjával érintve, elsuhant; futott, rohant, ki az éjbe. A villámok világítják meg útját a keresztig.

Hol kétszáz éve mult, hogy Margit aszony
Előtt a Boldogságos Szűznek égi
Alakja földi képbe megjelent.

Emlékei úzték idáig, azoknak súlya nyomja le törékeny testét a kereszt kövére. Lantos Gerőt, atyjának deákját szerette. Megtudta bátyja, ki, bár szerette őt, hős és kevély volt, mint apái mind.

Bősz dühre gerjedt s karddal támadott
A lantosra és — kard által veszett.

Mennyi szegény és gyász! Szeretett és bevallotta szerelmét
S szerelme atyjának átkát és bátyjának vérért zúdítja a fejére.
Búja, átka, szegylene klastromba űzte.

Emlékének s bűnének súlya alatt vergődve — egyszer csak

a Gerő alakját látja maga előtt! A pogány ellen harezba indulva, eljött, nem hogy lássa, hanem hogy lába nyomait érinthesse és szemfedőnek egy pár levelet vihessen a berekből, mely a Lea sóhajait fogja fel.

Azt hittem, nyugszol, elfeledve engem.
S nyugodni vágytam. Ámde láttalak.
Látlak vergődve, szent egyetlenem.
Bűnhödni látlak ime büntelen
S az üdv tanyáján kárhozatba veszte.
Nem hagylak el, Lea. — megmentelek!

Még most elmegy, mert a Perényi zászlajához esküdött. De visszajő érte s Erdély egy kedves zugába viszi, hol neki egy kis háza van.

A lány felugrott, mint kigyócsipésre
S támolgva hátrált a kitárt karoktól.
Mignem tusája földre verte le.

De szent fogadalma hiába kényszeríti szívét hallgatásra, Olimpias asszony iménti tilalma hiába rak zárt ajkaira. Gerő, szenvedéseiből, kiolvassa szerelmét s fogadást tesz előtte hogy két évre ahhoz, midőn először omlott karjaiba, Szent Mihály havának második vasárnapján, érte jön... «Leát a szűzek reggel ott lelék élettelen».

...Lea lelke elborult sokára,
Örökre tán és bús kétség vala
Éltérül is.

Társai a szeretet minden jelével elhalmozva ápolják. Különösen Csenge. Végre Lea felhívja ajakát, talán épen azon a napon és órán, mikor szólástilalma fölenged. Látomásában magasztalja a hegyháti házikót, az erdők hangulatát s otthoni emlékeit. A hangzavar, melyet visiója a Vág zuhogásáról, a nyáj kolompjának s a falusi harangnak zúgásáról hajt felé, lassanként melódiába foly össze, régi, feledhetetlen szerelmi ének melódiájába. Lea nyitott szemekkel, kigyúlt ajakkal hallgatja a dalt, esodás visszhangját évek távolának. A kis Csenge megijedne tőle, ha nem váltana oly csodaszép alakot. A látomásoknak emez életperzselő tüzeit a valóság hangjai cserélik fel: Szent Bernát hymnusát éneklék a sororok. A szent ének hangjai

visszaadják lelkét önmagának. Fölkél és a Csenge vállaira támaszkodva templomba megy. Ott Szent Margit sírján megváltását kéri bűnös szerelmétől s azt, hogy kedvesének, ő érte küzdve nevét mocsok ne fedje, de mint a hit bajnokát, bűn nélkül, imába zárva szerethesse tovább földiektől megtisztult szerelemmel.

Imája meghallgattatott. Gerő Mohácsról száz veszedelemmel töri magát Budára s onnan csolnakon a szigetre Leáért. Utána Hasszán bég siet kifosztani a klastromot égi és földi kincseitől. Gerő Hasszánt lovagi párbajban elejti, egyik kísérőjét megöli a másikat megszalasztja; de az utóbbitól maga is halálos sebet kap s mint a hit védője, a klastrom oltalmazója esik el. A szűzek elmenekülnek.

Ennyi a történet. Beöthy költői célját elérte. Eleven képet ad a női kolostor életéről, lemondásban s önsanyargatásban rejlő örömeiről, történettelen történeteiről, tragédiákat felejtő és sejtető sóhajairól s az askesis komorságát is megnyugtató, női finomságairól. Alakjai a kivetett kép nesztelenségével suhannak el s élik testetlen életüket a nehéz boltívek alatt, meg-megriasztva a boldogtalan nővér szenvedéseitől. A környezetnek ebbe a rajzába finom költői tapintattal illeszti be a Lea szerelmének bívságos történetét. Az összhang kedvéért van, hogy ennek csak utórezgéseit, mintegy végső vonaglását adja, a mint lassan lefoszlik erről a szerelemről mindaz, a mi benne földi. A mi benne emberi és romboló volt, azt, mint a múltnak visszatérő képét csak pár szóval vetíti eléink a költő magyarázatul. Lea találkozik ugyan kedvesével, de ajakának egyetlen szava sem hagy foltot velumán. Betegsége s szenvedései mégis mutatják szerelmét, melynek szenvedélye annál nagyobb, mennél tisztább marad. Lázálmakból tudjuk annak romboló erejét; ez az öntudatlanság épúgy kifejezője szerelme nagyságának, mint apácza-fogadalma sértetlenségének. Így óvja meg szerencsés inventiójával a költő a soror Lea eszményi tisztaságát, a szerelmi történet kifejező erejét és mindennek fölött az elbeszélés hangjának művészi harmoniáját. A Lea alakja végül is «Krisztus jegyeséhez» méltóvá magasztosul, midőn arra kéri az eget:

... Hadd szeressem
 Űgy legalább, mikép rendelve van
 Szeretnünk hőst, nemest, hit bajnokát,
 Imába zárva szeretett nevét.

Lea mellett az apácza jellemnek még más két phasisát is bemutatja az elbeszélés; az egyiket Olimpiasban, ki szenvedélyeit már kiélte s a másikat Csengében, ki azok föltámadása előtt rejtőzött el e boltívek alá.

Mint a Leáé, úgy a férfiszerelemnek többre jogosító szenvedélye sem zavarja meg a leheletfinomságú pianissimóknak ezt a lágy harmóniáját, mert Gerő se bűnös találkozóra jó, csak az egykor imádott nő lábnyomait keresi és — hogy a lemondás teljes legyen — szemfedőnek egy pár levelet akar magával vinni a harcra. És mikor érte jó is, a szent kereszt lábánál az egyház és szolgáló leányai óltalmazásában a hit bajnokává lesz és egyébként is omló vére mossa le tiltott szerelmének bűnét.

A tartalmi ismertetésből és a szándékosan is sűrűbben közölt idézetekből láthatjuk, hogy, mint e kor építészetének gótikája, e kis mű is telve van a költői stylus filigrán szépségeivel; ennek a nemes stylusnak figurái és egész gazdag mondani valója, mint remekbe készült ötvösmunka, nemes anyagból vannak élesen és mégis lágy vonalakkal kimetszve. A költői ihlet forrásaiból stylusos keménységet és patinát kapott az öntudatos akarásnak minden mesterkéltisége nélkül. A középkor szellemét árasztják e sorok, de úgy, amint azt csak egy modern költő lélektanilag iskolázott látása idézheti fel. E rímetlen jámbusokból egy oratóriumi dalmű gazdag és finom szépségei áradnak felénk.

*

Íme Beöthy a szépíró, a költő.

Mint tudós ismeretes a közönség előtt, holott mint költő is mindenképen eredeti író, jelentékeny tehetség. Tudósok, főleg az irodalomtörténet és æsthetika művelői, ifjú korukban gyakran kezdik szépirodalmi kísérlettel. Utóbb, igazi pályájukat fölismerve, vagy arra átsodortatva, szakítanak a múzsákkal, mint Beöthy s ifjúkori kísérleteik örökre csak szárnypróbálgatások maradnak. Tudományos érdemeik megszerzik szá-

mukra a jogot, hogy az irodalomtól kíméletet, vagy hallgatást kívánhassanak kísérleteikre. Beöthynek azonban más a helyzet. Több darabja olyan érett, nagy jelentőségű alkotás, hogy szerzőjüket, mint szépirot is kiemelik a hétköznapióság sorából és az irodalomtörténészt csak úgy, mint az æsthetikust, a velük való foglalkozásra kötelezik. Írójuk ezen a téren sem szorult kíméletre.

A nemzet méltóságával ellenkeznie hallgatással mellőzni az érdemeket s megfélekezni nagy fiairól. Beöthynek is tartozunk annyival, hogy jubileumi üdvözlétül felújítjuk emlékét ama munkáinak, melyek már is az irodalomtörténet távlatába jutottak. A magyar prózai stylus mesterét, midőn töretlen aggsága felé közelít, köszöntsük azzal a kívánsággal: lelkének ifjan maradt tüze egy, az irodalmi gourmandok számára nyújtott ajándékkal, erősítse meg a példabeszéd igazságát: *on revient toujours au premier amour!*

MITROVICS GYULA..

MAGYARORSZÁG ÉS ELLENFELEI S A WILSONI BÉKE.¹

A várva várt béke eshetőségei ránk nézve elsősorban azon a kérdésen fordulnak meg: hogyan egyeztethető össze Magyarország érdeke az entente érdekeivel, melyeknek hatalmai a világháború céljául az imperialismus és a militarismus megsemmisítését tűzték ki, mihez utóbb az egész világon döntő szerephez jutott munkásság még a capitalismus túltengése ellen való harczot csatolta.

Akár ezek voltak a háború indító okai, akár nem, béke-célul mindenesetre ezek leküzdését tűzték ki. Magyarország ily vádakkal nem illethető, mert nem volt imperialista, nem volt militarista, és nem volt capitalista. Nem volt imperialista, hiszen soha sem törekedett területének nagyobbítására; nem volt militarista, hiszen a világháborút megelőző esztendőkből még a rendes katonai létszámot sem akarta megadni a kormánynak és az osztrák szoldateszka ellen mindig küzdött; és nem igazán capitalista, hiszen a nyugat gazdag államaihoz viszonyítva a szegény országok közé kell sorozni.

Mit vethet hát szemünkre az entente?

Wilson 1917 deczemberi beszédében maga beismerte, hogy mi külföldi kényszer alatt állunk; és a háború egyik céljának jelentette ki megszabadításunkat az idegen katonai és gazdasági autokratia alól.

És midőn mi a háború eseményei folytán ettől az idegen hatalmi befolyástól tényleg megszabadultunk, akkor kerülünk e helyett cseh és román és szerb imperium alá?

Hiszen Wilson maga állapította meg, hogy:

«az osztrák-magyar kormány nem cselekszik saját akarata

¹ Ez értekezés márczius első napjaiban adatott nyomdába: fejtegetései Európa államaihoz s a szomszéd országokhoz való viszonyunk dolgában ma sem s a jövőre nézve sem veszítették el minden fontosságukat és érdeküket, azért közöljük.

szerint; sem saját népeinek kívánságai és érzelmeire támaszkodva, mert ez a kormány tisztára egy más nemzetnek eszköze. Ausztria és Magyarország ez idő szerint nem úr a saját házában, csak a német kormány vasallusa.»

E felfogásához mértén tűzte ki a háború egyik céljául Ausztriának és Magyarországnak felszabadítását.

De hát abból álljon ez a felszabadítás, hogy most Magyarország területének túlnyomó részét az országtól elszakítsák és a fennmaradó részt önálló életre képtelenné tegyék? Abból, hogy a magyarság felét nálánál műveltekenbb nemzetek imperiuma alá hajtják és a magyar államhoz hű nemzetiségeket más országok valóságos rabszolgáivá tegyék?

Ez nem lehet az entente-államok célja, ez nem lehet a háború eredménye.

Midőn azokat a körülményeket akarjuk megvizsgálni, melyek az entente államainak Magyarországhoz való viszonyát megvilágítják, mindenekelőtt azt kell kérdeznünk: a népet akarják-e megbüntetni, azokat, a kik nem okai semminek; a kiket nem kérdeztek meg, a kiket nem hallgattak meg, a kiknek semmi szavuk nem volt? A népek nem kezdték a háborút és nem akadályozhatták meg a háborút. Legalább a magyar nép nem kezdte és nem akadályozhatta meg; de nem is tejezhette be akkor, a mikor már minden akarata erre irányult.

Azután azt kell kérdeznünk: melyik nagyhatalom érdeke parancsolja Magyarország felosztását? Van-e ebben valamilyeknek érdeke vagy előnye?

Vegyük sorba a nagyhatalmakat és állapítsuk meg helyzetüket a fennforgó kérdéshez.

Itt van mindenekelőtt Amerika.

Wilson kijelentéseiből minden kétségen kívül kiderül, hogy az Északamerikai Egyesült-Államokat semmiféle érdek Magyarországhoz nem fűzi.

De ha bárki gondolná, hogy az Északamerikai Uniónak itt Európában is valamely elfogadható kereskedelmi vagy pénzügyi érdeke lehet — az is kénytelen lesz beismerni, hogy Magyarországgal szemben Amerika már a földrajzi helyzetnél fogva is a legszélőbb desinteressement álláspontján áll.

Amerika csak baráti érzelmekkel viseltethetik Magyar-

ország iránt, a melylyel soha összeütközése nem volt; Amerika csak pártolhatja Magyarországnak mostani küzdelmét, mert Wilson ismételve kijelentette az amerikai nép nevében, hogy *«a hódítások és a területkibővítések ideje rég elmúlt.»*

Magyarországot Amerikával eddigelé csak egy viszonylat kötötte össze; az, a mely milliónyi honfitársunk kivándorlása révén keletkezett. De az amerikai iparnak ezek a szorgalmas munkásai bizonyára nem szolgáltatnak okot arra, hogy Amerika velünk szemben ne viseltessék jóindulattal.

Lehet, hogy a közel jövőben egy másik viszonylat is keletkezik közöttünk.

A tervezett népszövetség a nagyhatalmokat akarja felruházni bizonyos nemzetközi mandátumokkal. Amerikát akarják felkérni, hogy a közel Keleten, Konstantinápolyban és a Dardanellákon ezt a mandátumot vállalja magára. Ha Amerika ennek a felhívásnak engedni fog, akkor Magyarország bizonyos tekintetben az észak-amerikai érdekek sphérájához közeledik és Amerikának is érdeke lesz, hogy Magyarországon rendezett állapotok legyenek, melyek a gazdasági forgalom sima lebonyolítását lehetővé teszik.

De ezeket nem tekintve is, az Unió Magyarországot mai helyzetében bizonyára ugyanabban a fenkölt megítélésben részesíti, a melyben Wilson elnök szavaival részesítette az orosz nemzetet letörése után: *«Az orosz nép ereje látszólag megtört; lelke mindamellettt ninesen kigázva. Ez a nép nem akar engedni sem elvileg, sem tényleg.»*

Ha így ítél meg min ket az amerikai nép, akkor helyesen ítél meg.

Azok szerint a komoly politikusok szerint, a kik ezekben a nehéz napokban külpolitikai vonatkozásainkról elmélkednek, a mi realpolitikánknak első követelménye az, hogy Angliával tartsunk, hogy Anglia érdekeit mozdítsuk elő; Anglia jóindulatát nyerjük meg, mert szerintük ez a helyes orientálódás.

Ezek a politikusok szakavatott és becses tanulmányaikban azt igazolják: minthogy Angliának érdeke Magyarország fennmaradása, leginkább Angliára számíthatunk területi épségünk védelmében.

Ez okfejtés ellen semmiféle érv fel nem hozható. Még

sem fojthatunk el egy kérdést. Azt, hogy nem ezt tesszük-e mi már 300 év óta? Nem Angliával, illetve a nyugoti államokkal akarunk tartani 300 esztendő óta? Nem húzódik-e végig egész újabbkori történelmünkön vörös fonálként az a törekvésünk, hogy felszabaduljunk a minket szorító béklyók alól? Hiszen minden szabadságtörekvésünk, minden forradalmunk, Rákócziától kezdve Kossuth Lajosig, ennek a célnak szolgált és mi minden eszközzel, kéréssel, könyörgéssel, diplomatiával, szolgálatkésztséggel törekedtünk a nyugati államok segítségét magunknak biztosítani, de mindig süket fülekre találtunk. Fordultunk az angol nemzethez, a francziához, az olaszhoz felszabadításunk érdekében, de soha egyik sem jött segítségünkre.

Mi igazán elmondhatjuk, hogy mi küzdöttünk más nemzetek szabadságáért, de miértünk nem küzdött senki. Mi önerőnkkel akartuk biztosítani a Kelet békéjét Európa részére, de Európa beleszorított és belekényszerített bennünket az osztrák és utóbb a német érdekek jármába.

A most már talán véget ért világháborúban is öntudatlanul is Anglia érdekeit védtük, midőn a czári nagyhatalmat szövetségeseinkkel együtt levertek és megakadályoztuk Dél felé való útjában. Ma nem az angol állama Konstantinápolyban, nem az angol tartaná kezében a Dardanellákat, ha a czári Oroszország imperializmusát meg nem semmisítjük.

Mikor mi saját életünket védtük, megszabadítottuk Angliát legbatalmasabb versenytársától és segítettük abban, hogy a legrövidebb szárazföldi utat Indiába el ne állja a czári nagyhatalom.

De Oroszország össze fogja szedni magát, a pánszláv eszme újra fog éledni, az orosz veszély újra jelentkezni fog és ennek a szláv túlsúlynak újra csak a rokontalan, a társtalan, a magában álló Magyarország lehet az egyedüli természetes akadálya, ha Anglia már ma felismeri Magyarországnak ezt a hivatását és nem engedi oly helyzetbe jutni, mely képtelenné teszi jövő feladatainak teljesítésére.

Ez körülbelül azonos gondolata mindazoknak a magyar politikusoknak, a kik mostanában az angol-magyar politikai érdekközösségről beszélnek.

De mi biztosíthat minket a felől, hogy Anglia is így gondolkodik? Hogy ő is azt tartja, hogy itt egy magyar Magyarország a germán és a szláv nagy aspirációkkal szemben a Kelet békéjét és rendjét legjobban biztosító alakulat? Ki biztosíthat a felől, hogy Anglia ezúttal a mi szempontunkból is okos politikát fog folytatni, holott eddig mindig csak a saját szempontjából való okos politikát folytatott? Az európai béke szempontjából az európai egyensúly politikája a legrosszabb volt, a mit emberi agyvelő kigondolhatott; és Anglia mégis ezt folytatta, mert ez világalomhoz segítette. Hátha Anglia jövő politikája jobbnak tartja magára nézve, ha itt a nyugtalan szláv fajok folyton marakodni fognak egymással, mintsem hogy közéjük illeszkedjék egy erős Magyarország? Hátha Angliára nézve előnyösebb, hogy itt gazdaságilag gyenge országok legyenek, olyanok, a melyek teljesen rá vannak utalva, — mintsem egy haladottabb culturállam?

Mindezt nem tudhatjuk, legalább e pillanatban nem.

A mit ma biztosan tudhatunk, az csak annyi, hogy nemcsak egy új Magyarország létéről vagy nemlétéről van szó, hanem lesz egy új Európa is, melynek békéje és nyugalma csak a magyar ügy igazságos elintézésével biztosítható. A magyar kérdés igazságos elintézése nélkül az európai kérdés sem oldható meg; és minthogy Angliának feltétlen érdeke a szláv tömörülésnek valamely ellensúlyáról gondoskodni, meggyőződésünk szerint érdeke lesz Magyarország fennmaradása.

És minthogy Angliának világpolitikai céljai megkívánják azt, hogy az európai kérdés nyugvópontja térjen, bízunk kell benne, hogy ő oldalunkra fog állani a sértetlen, erős Magyarország védelmében.

*

Hogyan állunk azonban Franciaországgal?

Franciaország haragszik ránk. Minden hír, mely onnan száll felénk, erről szól. Mi teljesen tájékozatlanul állunk szemben ezzel a tünettel; nem tudjuk felfogni; nem tudjuk okát, nem látjuk célját.

Mikor a háború véget ért, mi rögtön készek lettünk volna fölvenni az érintkezést a nyugati nemzetekkel, elsősorban a francziákkal.

És most azt halljuk, hogy a francziák tudni sem akarnak rólunk.

Ennek okát másban nem láthatjuk, mint hogy szomszédaink minden lehető és lehetetlent elkövettek, hogy berünket befekettesenek a francziák előtt.

De minthogy mi nem vagyunk, sohasem is voltunk a francziák ellenségei, azt kell remélnünk, hogy sikerülni fog mihamarább felvilágosítani a francziákat arról, hogy velünk szemben igazságtalanok.

Ők elítélnék bennünket, mielőtt meghallgattak volna; elítélnék azért, mert velük háborúban voltunk.

De mit tudtuk mi azt, hogy mi valaha Franciaországgal háborúba keveredünk? Ki gondolt erre 1914 július végén, mikor két hadosztályt mozgósított az Osztrák-Magyar Monarchia. Ki gondolt arra, hogy ebből oly háború kerekedik, amelyben a francziákkal is szembekerülünk?

Mi nem voltunk szomszédai Franciaországnak; nem voltunk versenytársai, nem voltunk vele érdekellentétben. Egész összeköttetésünk arra szorítkozott, hogy csodáltuk a kulturáját. Iskoláinkban, tudományos intézeteinkben, irodalmunkban lelkesültünk a francia nemzetért, mint a civilizáció élén haladó nemzetért. Igazán baráti érülettel viseltettünk az egész francia nemzettel szemben.

És most azt kell tapasztalnunk, hogy a francia nemzet a maga egészében ellensége a magyar nemzetnek. Mi azt hittük, hogy ottani barátaink még ezekben a gyűlölettel teljes háborús esztendőkből is fel fogják világosítani honfitársaikat arról, minő helyzeti kényszerek folytán voltunk mi a másik oldalon; fel fogják világosítani arról, hogy mi létünket védtük, midőn szembe kellett szállanunk a megsemmisítéssel fenyegető orosz nagyhatalommal.

Igy kerültünk mi ellentétbe Franciaországgal, a mely Oroszországnak szövetségese volt, a nélkül, hogy valaha egy magyar ember lelkületében egy ellenséges gondolat vagy érzület élt volna Franciaországgal szemben.

És most méltán csodálkozunk azon, hogy ezt Franciaországban nem tudják.

Szomszédaink informatív szervezete, mely önző érdekeik védelmében minket hamis színben tüntetett fel, úgy látszik, sikerrel működött. A francia közvélemény félre van vezetve. Nekik is érdekük, hogy Keleten béke és nyugalom honoljon. «Csak a nyugodt Európa lehet boldog Európa» — mondotta Wilson, nyugodt Európa pedig nem lehetséges, ha annyi tűzfészket raknak Európa közepén, a hány új államalakulat akar megvalósulni Magyarország testéből a nélkül, hogy ahhoz a legkisebb jogcímje is volna.

Mikor a magyar küldöttség a francia hadsereg fővezére előtt letette a fegyvert, akkor ez a tábornok azzal a szemrehányással illette az előtte megjelent urakat, hogy a háború alatt a magyar sajtó támadólag lépett fel a francziákkal szemben. — *Pas tous!* — mondotta akkor meglepetve a küldöttség egyik tagja. — *Pas un!* — mondjuk mi.

Mert nem tudunk rá esetet, hogy az egész hosszú háború alatt valaha egy magyar lapban a francziákkal szemben ellenséges hangulatú cikket olvastunk volna. Sőt ellenkezőleg, rokonszenven, a hagyományos tisztelet és csodálat hangján írtak lapjaink épen a francziákról, és a mikor Rheims és Laon gyilkos gránátok tüzeiben állott, valósággal felsírt a fájdalom azokért a veszendőbe menő szép katedrálisokért, azokért a remek műemlékekért. A 17 éves francia fiúk sorozása sehola világon nem váltott ki olyan fájdalmas érzéseket, mint Magyarországon. Soha sem polgári, sem katonai censura a lapok ilyen közleményeinek gátat nem vetett.

Ha ezt meggondolják a francziák, talán be fogják látni, mennyire elfogultak, mennyire igazságtalanok velünk szemben.

Lehetetlen át nem látniok, hogy Európa keletén Magyarország a nyugati culturának és különösen a francia culturának valóságos szigete. A mi szellemi érték Franciaországban terem, azt mi itt nagyra becsüljük: íróikat, művészeit, felfedezőiket. A francia culturának ezt a szigetét megőrizni érdeke Franciaországnak.

Ha el fog oszlani a köd, mely a francia nemzetet most elborítja, ha mai isteneitől vissza fog térni régi isteneihez és régi ideáljaihoz, akkor bizonyára elismeréssel fogja megállapítani, hogy ezek oltárához Magyarországon nem fért hozzá

sem a bosszuállás, sem a gyűlölködés szenvedélye. S akkor talán tért fog foglalni az a belátás, hogy nem lehet a francia nemzet érdeke a maga nagy és imponáló szavával előmozdítani ellenségeink feldaraboló szándékát. Hiszen a francia nemzet ismerte fel legjobban egy culturnemzetnek azt a természetes vágyát és kötelességét, hogy saját műveltségét minél intensívebb módon terjessze az emberiség között; hogy saját szellemét, költészetét, saját philosophiáját és gondolkörét tegye mérvadóvá minél tágabb körben.

Nem látjuk okát, miért legyen antagonismus két nemzet között, mely egyaránt lovagias, egyaránt nobilis és egyaránt előkelő gondolkodású.

De reálpolitikai értelemben is erős érdeke Franciaországnak Magyarország csorbítatlan fennmaradása; érdeke, hogy Magyarországot a maga érdeksphærája részére biztosítsa.

Ha Magyarországot földarabolják szomszédai, kikezdi a csehek, románok és szerbek, akkor multhatatlanul jelentkeznek az osztrák-németek is, a kik a nyugati vármegyékre aspirálnak.

Erdeke-e Franciaországnak, hogy Német-Ausztria erősebb és nagyobb legyen? az a Német-Ausztria, mely a Német-Birodalomhoz csatlakozik és Németország egyik állama lesz? Erdeke-e Franciaországnak Németország minél nagyobbá tétele?

Es másfelől, nem kell-e belátnia Franciaországnak, hogy az a Magyarország, melyet a nyugati államok nem akarnak körükbe fogadni, végül mégis csak kénytelen lesz újra visszatérni abba a szövetségbe, melyből csak imént szabadult meg?

A réal-politika szempontjai és a culturális érdekek egyaránt arra hivatják, hogy Franciaországot barátunkká tegyék.

Semmiféle temperamentum, semmiféle pillanatnyi indulat nem menthet ettől eltérő politikát.

*

Olaszország felől barátságos hangulat híre érkezik.

Nekünk, magyaroknak, Olaszországgal sem voltak conflictusaink. Segédkeztünk az olasz szabadság kivívásában. Nagyjaink, Kossuth, Klapka, Türr, Olaszországot választották második hazájuknak.

Olaszország, bár tagja volt a «hármasszövetség»-nek, Ausztriával szemben soha sem szünt meg ellenséges indulattal viselkedni. Mi ezt tudtuk és meg is értettük.

Mikor Olaszország a szövetséget felmondva, hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának, ez a lépése Magyarországon is megdöbbenést keltett. De a mögött a mai napig is felderítetlen körülmény mögött, hogy a szövetségi szerződés szövegét nem tették közzé akkor sem, valami sejtés borongott, a mely azt sejtette velünk, hogy itt valami nincs egészen rendben.

Mikor az olasz hadüzenetet bejelentették, a mi parlamentünkben annak a szerződésnek valamely 7-ik pontjáról szóltak, a melylyel Olaszországnak bizonyos esetekben bizonyos terület-átengedési igényei voltak biztosítva. Az osztrák és a magyar államférfiak azt mondták, hogy még nem állott be a szerződés e pontjának teljesítési kötelezettsége. Az olasz államférfiak, úgy látszik, más nézetet tartottak.

Ez máig sincs felderítve és mai napig sem tudjuk, hogy az a szerződés miért nem volt soha közzétéve.

Most úgy érezzük, hogy Olaszországnak van érzéke a mi ügyünk iránt és hogy támogatni fog bennünket abban a természetes kívánságunkban, hogy a mi ügyünk az önrendelkezési jog loyális végrehajtása útján intéztessék el; és úgy érezzük, hogy Olaszország bennünk egy barátot sejt, a kivel azonos érdekei vannak a szláv gyűrrével szemben.

*

Talán sikerült kimutatni, hogy egyetlen egy nagyhatalomnak sem áll érdekében Magyarország gyöngítése, életképtelenné nyomorítása.

Észak-Amerika ethikai alapon, Angolország gazdasági alapon, Franciaország kulturális alapon, Olaszország politikai alapon áll bizonyos érdekközösségben Magyarországgal és ha ezek a nagy államok győzelmük eredményeit biztosítani akarják, nem járulhatnak hozzá olyan megoldáshoz, a mely ellenkezne az igazsággal is, az ő érdekeikkel is.

Azok a jogcímek és érvek, a melyekkel Magyarország igazát bizonyítjuk, egyenkint és összességükben alkal-

masak arra, hogy Magyarország integritásának szükségességéről meggyőzzék a hatalmakat; alkalmasak, ha objectiv megítélésre találnak. Mert a mi igazságos és objectiv jogcímeink a méltányossághoz fordulnak, a higgadt belátáshoz és a józan észhez.

De vajjon találkoznak-e ezekkel?

Akármennyire igazunk van, mindig az a kérdés, fogjuk-e tudni igazunkat érvényre juttatni? Mert mi nem birunk semmiféle eszközzel és semmiféle erővel — argumentumaink erején kívül — arra, hogy azokat ráerőszakoljuk a velünk szemben álló hatalmi csoportra.

És épen ezért teljes erővel kell ragaszkodnunk a wilsoni elvek alapján létesülő békéhez, mert ez ránk nézve oly jogforrás, melynek teljes érvényét a ma mérvadó tényezők egyike sem vonhatja kétségbe; oly jogforrás, a melyen állva teljes önérzettel igényelhetjük a magunk részére mindazokat a jogokat, a melyektől semmiféle módon és semmiféle okon nem vagyunk elűthetők.

Ez a jogforrás nekünk teljes védelmet nyújt; mert ez a jogforrás az a szerződés, a melyet Wilson elnök az entente-tal és velünk is megkötött és a mely szerint a békének az általa megállapított 14 pont alapján kell megkötetnie.

Ez a jogforrás biztosít minket arról, hogy a béke nem hatalmi kényszeren fog alapulni, hanem megegyezésen, oly megegyezésen, melyben mi a magunk érdekeiért teljesen szabadon fogunk síkra szállhatni.

A mikor Wilson az entente hatalmaitól az ő elveihez való feltétlen hozzájárulást követelte és e hozzájárulás után a központi hatalmakkal szemben kijelentette, hogy csak az ő feltételeinek elfogadása szolgálhat a béke alapjául, midőn erről a feltétlen elfogadásról értesült, akkor ő és az összes hatalmak oly szerződés erejű megállapodásra léptek a központi hatalmakkal szemben, melyet ma utólag megváltoztatni nem lehet; mert e megállapodásos alap mellett le van kötve Wilson, az Egyesült-Államok és az összes entente-hatalmak teljes felelőssége és egész becsülete.

Összes érveink csak azt igazolják, hogy helyesen és ön-

tudatosan jártunk el, midőn a wilsoni pontok alapjára álltunk. Mert a mi argumentumaink teljes harmoniában állanak Wilson eszméivel, ép úgy, a hogy' Wilson elvei, gyakorlatilag keresztülvéve, támogatják és megvalósítják azt, a mi jogcímeinkben és argumentumainkban benne foglaltatik.

Épen azért nem szenved kétséget, hogy a wilsoni elvek alapján létesülő béke a mi jogaink biztos záloga, hogy nekünk ezt a békét kell megkötnünk, csak ezt kell követelnünk, követelésünkötől nem szabad tágitanunk, e mellett következetesen és sziklaszilárdan ki kell tartanunk és, ha nehézségekkel állnánk szemben, a wilsoni békét ki kell küzdenünk magunknak.

Ha legnyomósabb érveink és legerősebb jogcímeink nem találnak kellő meghallgatásra, akkor a mi legerősebb alapunk a wilsoni elvekhez való ragaszkodásunk biztosítja ebből eredő jogaink teljességét.

Ha szabad a kereskedelmi életből vett példával illusztrálni felfogásunkat arról a különbségről, a mely a mi argumentumaink ereje és a wilsoni alaphoz való ragaszkodásunk ereje között van, akkor utalunk arra a viszonyra, a mely a kereskedelmi életben a számla és a váltó között áll fenn. A számla is jogot ad a követelés behajtására, de az adós kifogásolhatja, letagadhatja, a számlát halaszthatja, de meg is tagadhatja a fizetést. A váltót minden szó és beszéd nélkül ki kell fizetni pontosan órára, perczre. A számlából le lehet alkudni valamit, a hitelező is tehet engedményeket, a váltót csak teljes egészében lehet és kell is beváltani — vagy csődbe menni.

Mi benyújtjuk a mi argumentumainkat, a mi számlánkat, melyről azt hiszszük, legális és okszerű alapokon nyugszik. De ha ezt el nem fogadják, akkor kénytelenek vagyunk praesentálni a birtokunkban levő váltót.

Azt a váltót, a melynél az összes entente-államok becsülete van lekötve és a melynek legelső giránsa Wilson.

Ennek a váltónak a liquidálása biztosítja az igazságon alapuló megegyezéses békét, biztosítja azt, hogy országunk nem lesz kitéve annak, a mit Wilson szervezett versengésnek nevezett és hogy mi egyenrangú részesei leszünk a béke

közös előnyeinek, annak az egyenlőségnek alapján, melyet Wilson a béke-cszme tartalmának jelentett ki és a melyről maga megállapította, hogy csak az egyenlő jogosítású felek közötti béke lehet tartós béke.

Csak ez az igazi wilsoni béke lehet a jognak és az engesztelésnek a békéje. És minthogy a jognak és az igazságnak alapelveit erősebbnek kell tartanunk, mint a nagy czélokot szem elől tévesztő és bosszúálló ellenségek megsemmisítési szándékait, a melyek önmagukban rejtik összeomlásuk csíráit, bízunk kell benne, hogy ez a wilsoni béke diadalmaskodni fog azoknak az ellenségeinknek szándékai felett, a kik saját élet-érdekeiket sem tudják helyesen felfogni és képviselni.

A magyar kérdés jogszerű és igazságos megoldása a wilsoni elvek győzelmét jelenti; a magyar ügy bukása: a wilsoni elvek és Wilson bukása.

A magyar kérdés megoldása a próbakő, vajjon a világtörténelemnek e legnagyobb nemzetközi vállalkozása, az igazságos wilsoni béke és az igazságos békén alapuló nemzetszövetség megalkotható-e és rendelkezik-e a stabilitás biztosítékaival?

Ez nem a mi egyoldalú és elfogult megállapításunk.

A közelmúlt napokban Bernben székelte nemzetközi socialista-congressus — a legelső, mely annyi év multán a világ összes nemzeteinek kiküldötteiből alakult, — a magyar problémának a nemzetek önrendelkezési jogának wilsoni alapelve útján való megoldását elutasíthatatlan világkövetelésnek jelentette ki és oly férfiak, mint Troelstra és Branting, a magyar kérdést nyilvánították a wilsoni elvek becsületes megvalósításának kritériumává.

Wilson utolsó szavai — mielőtt a békeactio tényleg megindult — 1918 szeptember 27-iki beszédében ezek voltak: *„A világ az igazságnak és a tisztességes cselekedetnek végleges győzelmét óhajtja.*

*

Azt mondják, hogy a mi jogcímekkel szemben állanak *títkos szerződések*: ezek állják útját Magyarországnak integritásának.

Lehet, hogy ilyenek vannak, sőt majdnem bizonyos.

De hát az összes nemzetek kötelezettségét vállaltak, hogy

a békét a Wilson 14 pontja értelmében kötik meg és ezzel természetesen magukra kellett vállalniok azt is, hogy minden akadályt el fognak hárítani az útból.

A ki a wilsoni elvek alapján ül le a békekötés asztalához, annak előbb le kell bonyolítania előbbi titkos kötelezettségeit, el kell hárítania a szabad mozgást gátló akadályokat.

Azok a titkos alkudozások, a melyekre most hivatkoznak a románok és a csehek, a wilsoni elvekkel összeférhetetlenek; mert a wilsoni elvekkel homlokegyenest ellenkezik az, hogy: «bármely hatalom, vagy hatalmak szövetsége az egyik ország területéből bármit is elkötelezhessen bármely más országnak».

Nekünk megnyugtatósunkra szolgál, hogy a népszövetség tervezetébe Wilson felvette a korábbi szerződések felülvizsgálását és mindazoknak érvényen kívül helyezését, a melyek a népszövetség elveivel ellentétben vannak.

Wilson összes elvei és azokat magyarázó beszédei sehol egy pontot nem tartalmaznak, mely helyes értelmezés és becsületes keresztülvitel mellett a mi szorosan vett Magyarországunk integritását veszélyeztetné.

Ha ezeknek az elveknek világánál vizsgáljuk azokat a konkrét ügyeket, a melyek Magyarország integritásának kérdésében felmerültek, akkor a következő eredményekre jutunk:

A románok 26 vármegyét követelnek; ha ennek a 26 vármegyének 6 millió 841.000-nyi lakosságát megszavaztatjuk, akkor a román aspiratiók részére még abban az esetben sem teremthető meg még megközelítő akaratnyilvánítás sem, ha az összes románok a román imperialistikus igény mellett adnák le szavazatukat. Minthogy 3 millió 900.000 nem román lakos lakik ezen a területen, ebben az esetben is egy millióval több szavazat esik a magyarság javára. Az önrendelkezési jognak gyakorlása tehát kudarczczal végződnék a románokra.

Ha ezenfelül figyelembe vesszük, hogy ezek a románlakta magyarországi területek sehol sem függnek össze Románia területével, mint azt a térkép igazolja, mert hiszen ezt az egész területet magas, lakatlan havasok választják el Romániától; és mert ott, a hol nincsenek havasok, mintegy másfél milliónyi székely és szász lakosság választja el a magyarországi román-

ságot a romániai románságtól, — akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy a természet törvényei szerint a magyarországi román népnek semminemű érdeke ezt a kapcsolást nem kívánhatja.

Tudja ezt a magyarországi román nép és ezért a «vezetők» semmiképen sem tudják elérni, hogy a román nép valami ellenállhatatlan manifestációval a Magyarországtól való elszakadás mellett nyilatkozzék. Tudja ez a nép jól, mi vár rá; tudja azt, hogy a romániai bankok és tőkepénzesek egyszerűen gyarmatosítani akarják őket és physikai erejüket — a maguk önző céljaira akarják felhasználni.

Ugyanígy vagyunk a szerb igényekkel is.

Azon a területen, melyet Jugoszlávia a szorosán vett Magyarország területéből igényel, 1 millió 844.000 magyar, német, tót, román és ruthén lakos mellett összesen 526.000 szerb és horvát lakos él.

Hogy' lehet elképzelni a wilsoni elvek mellett azt, hogy a lakosságnak 22 egész 2 tized %-a érdekében 77 egész 8 tized %-a idegen imperium alá kerüljön?

Egyébként is, ezek a szerbek nem laknak sehol egy tömegben, hanem szétszórva nagyrészt magyar és sváb lakosság között.

Lehet-e olyan igazságot elképzelni, mely megengedné azt, hogy egy törpe kisebbség kedvéért a túlnyomó nagy többség egy rá nézve teljesen idegen állam imperiuma alá kerüljön?

A felvidéki tót lakosság tényleg számbeli túlsúlyban van az ottani magyar és német lakosság felett. És mi mégis rá merjük magunkat bízni itt is a wilsoni önrendelkezési elvre, mert meg vagyunk győződve, hogy a Felvidék tót népe — ezer esztendő's küzdelmeink hű osztályostársa — a magyar államtól nem akar elszakadni.

Mi tudjuk azt, hogy a felvidéki tót népnek sem eredetére, sem fajiságára, sem nyelvére, sem foglalkozására, sem szokásaira nézve semmiféle köze nincs és soha nem is volt a cseh néphez. Tudjuk, hogy a szlovákok nem csehek. Szláv faj mind a kettő, de ép oly külön nemzet, a minő külön nemzet az orosz és a lengyel.

A tót nép éppen azért tartja veszedelmesnek magára nézve a csehekhez való csatlakozást és a cseh államba való

bekebelezést, mert nemzetüket éppen rokonságuknál fogva nagyobb veszedelem fenyegeti a csehek, mint a magyarok részéről, hiszen ezer esztendő alatt a magyarok nem assimilálták őket és nem akarták őket beolvasztani.

Éppen azért ragaszkodunk a wilsoni elveknek szigorú keresztülviteléhez, mert meg vagyunk győződve, hogy ezen az úton az egész világ meg fogja tudni azt, hogy a mintegy 1,946.000-nyi tótságot minő aggodalom gyötri jövője felől.

Hiszen maguk a tótok minden alkalmat felhasználnak, hogy tiltakozásukat fejézzék ki az ellen, hogy őket cseh-szlovákoknak nevezzék, s a cseh államba bekebelezzék.

Mi, a kik hiszünk az emberség és jog, főképen pedig a jobb belátás győzelmében, vigaszt és biztatást merítünk abból, ha Wilson életrajzában a következő történet két olvassuk: Wilson egyik őse lelkész volt és emellett a darwini tanoknak buzgó követője. Egyházi szónoklataiban megkísérelte a keresztyén dogmát ezekkel a modern eszmékkel valahogy összhangzásba hozni. Ezért az egyházi tanács elé idézték és felszólították, vonja vissza tanait. Erre a következő választ adta: «Ti azt kívánjátok tőlem, hogy őszinte meggyőződéseim helyett hazugságot mondjak nektek. Ti nem vagytok méltók egy tisztességes férfinak bizalmára. Ajánlom magamat!» — és ezzel elhagyta az egyházi szolgálatot, hogy szabadon élhessen meggyőződésének.

Vessünk egy pillantást a németekre is, a kik Magyarország nyugati részében Német-Ausztriával határosan laknak. Ezek is hű fiai Magyarországnak; soha semminemű elszakadási szándékot nem árultak el, most is jó, német nyelvű magyaroknak vallják magukat.

Azonban az osztrákok hatalmuk öregbítése czéljából azt szeretnék, ha ezeknek a vármegyéknek német lakossága hozzájuk csatlakoznék.

Két indokot hoznak fel erre vonatkozólag.

Egyik az, hogy Ausztriának szüksége van ezekre a területekre, mert onnan élmezsi magát. Bécs legfontosabb élelmiszükségleteit eddig is ezekből a megyékből kapta. Ezért akarja őket bekebelezni a maga államába.

Azért tehát, hogy Magyarország Alsó-Ausztria élmezézé-

sét ellátta — és ellátta a legnehezebb időkben, a legnagyobb gazdasági válságok közepett is — most hálából azzal fizetnek neki, hogy egy politikai helyzetet felhasználva, ezt a bőséges és mindig rendelkezésre álló gazdasági forrást el akarják tőle szakítani.

A másik indok érdekesen világítja meg azt a zavart, a melylyel Magyarország megcsönkítésének már csak a gondolata is jár.

Maguk is beismerik, hogy ők eredetileg a magyarországi németek dolgát nem akarták bolygatni, mert úgy voltak meggyőződve, hogy minél nagyobb a németek száma Magyarországon belül, annál jobb lesz a helyzetük.

Minthogy azonban attól kell tartani, hogy a magyarországi németeket több részre fogják szakítani, a cseh, a szerb és a román foglalás folytán álláspontjuk megváltozott. Ebben ők a németek nagy veszedelmét látják. Különösen az a tény, hogy Pozsony meg van szállva, bírta őket arra, hogy mozgalmat indítsanak és követeljék Nyugat-Magyarországnak Alsó-Ausztriával és Stájerországgal való egyesítését.

Ilyen — az entente egyes államainak bizonyára nem kedves — virágok fakadnak a megcsönkítási actio nyomán, annak az actiónak nyomán, mely teljes ellentétben van a Wilson által kifejezett eszmével, különösen azzal a gondolatával, mely szerint: «A békét nem lehet biztosítani oly intézkedésekkel, melyeknek az a céljuk, hogy bizonyos nemzeteket előnyben részesítsenek, másokat megbénítsanak vagy megnehezítsék a helyzetüket bármilyen büntető eljárás vagy a bosszúnak valamely ténye vagy elkapott igazságtalanság által.»

Teljesen lehetetlen, hogy a felelős államférfiak fel ne ismerjék az igazságtalanságot, a mely az ő intézkedéseik nyomán hihetetlen mértékben testet öltött már eddig is a «békés megszállás» révén Magyarországon. És teljesen lehetetlen, hogy a helyzet igazságos felismerése után le ne szereljék azokat a féktelen ambíciókat, a melyek a kis nemzetek nagyra vágyásából keletkeznek.

Némely jelekből arra következtethetünk, mintha derengeni kezdene némi világosság.

Ellenségeink annyira telekürtölték a világot igaztalan

panaszaikkal, ferdített statisztikájukkal és hamisított térképeikkel, hogy szinte lehetetlennek látszott megküzdhetni azzal a tájékozatlansággal és azzal a tudatlansággal, mely ezekben a kérdésekben a mi álláspontunk igazságát elhomályosította. És íme! most már egy erős entente-párti ujság, a Tribune de Lausanne ráeszmél arra, hogy milyen rémes igazságtalanságba akarják belevinni az entente kormányait. Ez az ujság a következőket írja :

«Magyarország felosztása nyilvánvaló megtagadása volna a nemzetiségi elvnek és a népek szabad önrendelkezési jogának, mert hiszen 9.944,627 magyarból 4.238,300-at idegen uralomnak szolgáltatna ki. De a többi nemzetiségek közül is sok ezret kegyetlenül sujtának nemzeti meggyőződésükben és gazdasági érdekeikben. A hegemonia és egyenlőtlenség uralmának helyébe, melyen a volt Ausztria-Magyarország nyugodott, ez a felosztás a szolgaságnak és a kényszernek nem kevésbé igazságtalan és gyarló rendszerét állítaná és maradandóvá tenné a nemzetiségi küzdelmeket, s a helyett, hogy megvédené ez országokat az anarchiától, éppen ellenkezőleg, állandó anarchiát teremtene és a dunai országokat új Balkánná változtatná.

Ez volt a szándéka Wilsonnak? Azért kellett-e Európának tűzbe-lángba borulnia, hogy az efféle hódítási vágyak kielégülést nyerjenek?»

A kik külföldiek most Magyarországon tartózkodnak és tanulmányozzák a viszonyokat, azok felismerik igazságunkat.

Csak e napokban fejezte ki az angol sajtó egyik kiváló képviselője, Mr. Ashmead Bartletts, nyilvános szónoklatban egyebek közt a következőket : «Remélem, hogy a párisi conferentia rövid idő múlva meg fogja állapítani Magyarország jövődő határait a méltányosság alapján. Meg vagyok győződve, hogy ha a magyar nép nem tudja életét a saját maga által választott lobogó alatt folytatni, Európában nem lesz béke.»

És last, but not least, — az angol miniszterelnök : Lloyd George is hatékonyan figyelmeztette a területéhes nemzeteket indokolatlan igényeik mérséklésére.

Mindez adatok, mind e jelek azzal biztatnak, hogy országunkélet képesen fog kikerülni mai válságából, ha szigorúan ragaszkodik a wilsoni elvek alapjához.

Ha a chauvinista imperialismus, mely szemben áll Wilson elveivel, vagy a mohó területéhség, mely a wilsoni elveket ki akarja forgatni a maguk valójából, erősebbek, mint Wilson becsületes akarata: akkor is a wilsoni elvekhez való törhetetlen és szívós ragaszkodásunk adja kezünkbe az erkölcsi erőket és az anyagi fegyvereket, hogy igazainkat kiküzdhessük. Azt a magyar fegyvert, melyet nem egyszer volt módunkban a szomorú történeti mult során sikerrel alkalmazni: a passiv resistenciát.

Minden nemzetnek megvan az élethez való joga és ha ma elnyomják, holnap annál életrevalóbb alakban támad fel újra.

És ha a Párisban székelő «tizek tanácsa» rólunk, nélkülünk, ellenünk akarna dönteni, akkor a passiv resistenciával képesek leszünk megakadályozni azt, hogy az általános béke megszülessék, hogy az általános leszerelés megvalósíttassék, hogy a rend és a nyugalom Európa keletén visszatérjen.

Annak az erőnek, mely egy elnyomott nemzetből kirobban, nem tud ellentállni semmiféle hatalom; legkevésbé olyan, mely önző indulatokból táplálkozik és melynek eszközei, embertelenek és nemtelenek.

Európa mostani állapotaiból nem következhetik más, mint wilsoni-béke — vagy tartós zavar Európa összes államai közt.

RÉVAI MÓR.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Második közlemény.

Ha a methaphysikát módszerünkéből kikapesoljuk, akkor a történelem nem alapulhat ilyen tervszerű célon. A történelemben a cél csak mint emberi akarat szerepelhet. Az egyes embernek vannak életcéljai, eszméi, a melyeknek megvalósítására törekszik és a rendelkezésére álló eszközöket, módokat felhasználja, hogy vagy csupán maga vagy mások segítségével azokat elérje. Így egyesek akaratából sociális mozgalmak indulhatnak ki, a melyek történelmi eredményekkel járhatnak. Sociális tömegérzések, vágyak is megvalósulásra törekszenek, ezek is mind célok, melyek a történelmi irányt meghatározzák, de valamennyien emberiek és megvalósulásuk a természettől és az embertől és társadalmaktól függ. Eszményi célok elérése a legrégibb idők óta irányította az emberiség történelmét és oly mélyen érezték azok szükségességét, hogy még a természet akadályai sem tudtak azoknak gátat vetni. Nagy hódítók becsvágyuk kielégítésére olyan területeket hódítottak meg, a melyeket ilyen egyéni vagy állami cél nélkül az ember képtelen lett volna igába hajtani, vallások és bölcséleti rendszerek megváltoztatták az emberiség lelkiületét, gazdaságát, tudását és képességét. Ezt azonban nem céltudatosan érték el. A történelemben még a tisztán emberi célokat sem tudták úgy elérni, a hogyan óhajtották. Krisztus vallása egész culturánk alapja. Olyan mélyen gyökerezik ez benne, hogy ha szerves kapcsolatot tekintjük, a technikai találmányok lehetőségét is etikájával hozhatjuk kapcsolatba. Vajjon a keresztyéniség eszméje a modern társadalmat vagy a kétszáz év előtti

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1919. évi 507. számában.

társadalmat akarta megalkotni? Mohamed az arabokat akarta vallásának megnyerni. Előbb csak a mekkai koreisítákat. Aztán vallása megbódította az egész keletet és egy új világot teremtett, a mely átvette, folytatta a hellén műveltséget és az embereknek oly anyagi és szellemi kincseket adott, oly fejlődést biztosított, a mely nem volt meg sem a Korán, sem a hagyomány szellemében. Az emberi célok sűrűlődnak, csiszolódnak, elhalnak vagy megerősödnek, irányt változtatnak, minőségileg és mennyiségileg megváltoznak.

Az emberi akarat, az emberi cél a viszonyokhoz, a körülményekhez képest változó, ellenállást leküzd, míg maga elváltozik, eltérül, de kiindulásaiban is más és más, sem tartalomra, sem irányra nézve nem egységes. Ha a történelemben mégis bizonyos egységes irányt látunk, mint az intellectus fejlődését a mely a sok háború, népvándorlás, kór és pusztulás mellett is lassan vagy gyorsabban, de mindig haladt, ez nem azt bizonyítja, a mit Herder és kora s utána az intellectualista iskola hitt és vallott, hogy az emberi történelem célja az értelem fejlődése, hanem, hogy a különböző események a tapasztalatot, a tudást, az értelmet nemcsak halmozzák, hanem mivel annak részei, elemei időrendben szerves összefüggésben vannak, azt germinálisan fejlesztik. Minden változás és elmulás mellett az értelem úgyszólván lerakata az átélt eseményeknek, s csak annyiban van elmulásnak alávetve, hogy a gyakorlati forgalomban nem használható elemek háttérbe szorulnak, nem válnak az emberiség közvagyonává, de el nem pusztulnak egyesek számára, a kik azt megőrzik és ha ismét szükség mutatkoznék — az értelem is ismer horror vacui-t — felfrissítik. Az értelem elemei ily tekintetben rokonok a földterületekkel. Termékeny, gazdag területek a történelmi front elfordulásával sivatarkká válnak, más területek évezredekken át nem hajtanak gyünölcst, mert nem esnek bele az emberi forgalomba. Nincs elveszett tudás. Népvándorlások és a velük járó háborúk megakasztották az intellectus fejlődését. Oly népelemek vették az események irányítását kezükbe, melyek nem érték el elődeik szellemi magaslatait. A tudás csak szünetelt, a történelem akár saját fejlődésén belül újból fejlesztette az értelmet, míg az oly fokra emelkedett, hogy az előző kort túlszárnyalta és

egyedül könnyen pótolta a szunnyadó tudást, vagy pedig kapcsolatba hozta azzal az értelemanyaggal magával és abból merítve indult el további útjára. Nincs oly tudományág, a melyben ismeretünk ma több és megbízhatóbb ne volna, mint az ókoré. A középkor barbár népeinek az ókeri világban való megjelenése olyan accidentális esemény volt, a mely durván megszakította a fejlődést. De az élet nem nyugszik. A történelem folyton halmozódik. A barbár népek megjelenése nélkül az emberi intellectus ma talán gazdagabb volna, de az idegen elem, a melyet a felfogásban, érzelmvilágban érvényesített, oly tény, a melyet meggondolás nélkül el kell fogadnunk. Ki határozhatja meg a népvándorlást? Ki állapíthatja meg a germinális fejlődés alapján ezt a történelmi tényt, a melyet a távol kelet önálló körülményei idéztek elő és mégis Európa középkorára döntő kihatással volt? Az események halmozódásában az értelem az egyetlen, a mi folyton növekszik, progressive fejlődik. A történelmi események az előzőkből erednek, de értékben nem mutatnak fel haladást; nem alapulnak az előzmények logikus összegezésén; nincsenek tekintettel a múltra, a történetre, hanem rendszertelenül folynak, variálódnak, ismétlődnek és míg az emberi értelem, az érzés, és az anyagi körülmények kölcsönös hatásai irányítják, mindig egy körben forognak. A történelem iránya ma nem más, mint az ókorban, intézményeink, érzelmvilágunk ugyanaz, mint az ókorban, míg értelmi tőkénk, tudásunk igen nagy haladást mutat fel, mert minden egyes elme az előző korszak tudásán épül, azt bírálva, magába olvasztva, felülmúlja. Tudásunk fejlődő fokain mindig mélyebben látunk bele a természet műhelyébe és a történelem folyására ható erőkbe és működésükbe, de magát a történelmet csak regisztrálni tudjuk, tudásunk alapján tökéletesebben, mint azelőtt, de azt sem emberi czélszerűség, sem más törvényszerűség szempontjából felfogni nem tudjuk.

Az értelem e fennhatósága idézte elő a legtöbb gondolkodóban azt a hitet, hogy az intellectus kormányozza a történelmi fejlődést. Sokrates óta az értelem és a természet között az értelmi belátásnak tulajdonítják a vezető szerepet. Ez helytálló az etikában, de nem a történelemben. Sokrates óta az

intellectualismus, egynéhány kiváló példán kívül, mint Augustinus, Berkeley és Hume, Kantig búvkörében tartotta az elméket, hogy röviddel teljes elmúlása előtt a felvilágosultság korában újból mély hatást fejtsen ki. Az intellectualismus megerősödését az egyház terén a külső formalismusban, a tudomány terén a tudósok életében kell keresnünk, kiknek magányos életében az elvont gondolkozás oly nagy szerepet játszott. Újabban a matematikai gondolkozás volt rá óriási hatással, a melyet a philosophia rationalis iránya az emberi lét és cselekvés mértékének tartott, pedig épen a matematika culturánk felületén csak elszigetelt virág és egyáltalán nem gyökerezik a néplélek illogikus és irracionális mélyében.¹

A felvilágosultság a társadalmat véletlenül együvé hányt egyedeknek képzelte, a melyek eredetileg és fejlődésben is nem függtek egymástól és a kiket csak az értelmi belátás és számító czélszerűség tart össze. Ebből az következik, hogy az embert társadalmi lénynyé csupán az értelem teszi és fejleszti. A francia forradalom előtti és forradalmi felvilágosultság naiv gondolata, a mely legélesebben Rousseau-nál tűnik ki, az volt, hogy bölcs törvényhozás bármilyen hordát polgári társadalommá tud átalakítani. Ez az intellectualista iskola annyira nem volt ismeretében és tudatában a történelem szerves egységének, hogy elméleteket kovácsolt, miként lehetne az értelem segítségével, a czélszerűség szempontjából a társadalmat a «boldog» primitív stadiumba visszavinni.² A francia sociologia is már első kezdeténél az intellectualismus béklyóit hordta magán. Saint-Simon, a ki sokban Condorcet³ nyomain jár, az ideákban látja a politikai változások alap-okát.

Az ideák befolyását a történelemre senki sem hangoztatta jobban és erősebben, mint Kant, ki Herder tárgyilagos és inductiv megfigyeléseit és eredményeit a formalis logika alapján bírálat tárgyává tette és élesen elítélte.⁴ Kant 1784-ben meg-

¹ A. Vierkant: *Naturvölker und Kulturvölker*. 291.

² Rousseau elméletét legtalálókban hontársa Gust. Le Bon ítélte el: *L'Homme et les Sociétés*. II. 42.

³ *Esquisse d'un tableau historique du progrès de l'esprit humain*.

⁴ Számos philosophus Kant nagy tekintélyének kívánt hódolni azáltal, hogy Herder elleni ítéletét magáévá tette. Kühnemann

jelent *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* című dolgozata rövidsége (15 oldal) mellett is óriási hatást gyakorolt nemcsak korára, hanem utódjaira is, jelesül Hegelre, a ki Kant tanításaihoz a maga theologiai nevelését és gondolkozását adta, hogy rendszerét létrehozza. Kant az emberiség szabad akarata mögött egy történelmi akaratot tételez fel, mely teleologialag kormányozza és irányítja az emberek cselekedetét mint összeség. Kant nagy haladása korához képest az, hogy nála az egyén csak abstractio a társadalomból és így gondolkozása már nem szenved az individualismus igájában, a mi más okokkal együtt (l. fent) az intellectualismus egyoldalú felfogását teremtette. Az emberi antagonismus adja az ösztönzést a társadalmi cselekvéshez és ez az ellentét hozza össze az embereket és társadalmilag folytatván az antagonismust, mindig nagyobb és erősebb kötelékekben fejlődnek. Az állam — tulajdonképen az állami kötelék — az, a mi az ember elszigetelő és társuló hajlamából keletkezve az emberi életet szabályozza. Az állam nagybodása a világpolgárságra vezet és ezáltal az egyed teljes boldogulásához. Alapgondolata a priori, nem tapasztalati úton szerzett igazság, a mely abban áll, hogy a történetnek teleologiai határozottsága van.

Nem találhatni jobb példát arra, hogy mily tévedések kútforrásává válik a leglelkiismeretesebb gondolkodó tanítása is, ha azt a módszertani hibát ejti, hogy a történelmi folyamatot a priori vagy deductive akarja megmagyarázni. Lotze *Mikrokosmos*ának II. és III. kötete azért oly nagy értékű minden történettudósra, mert módszere inductiv; az egyes folyamatok legteljesebb és minden szempontból való megvilágítása után tér át a bonyolultabb folyamatokra, hogy majd, a mikor ily módon átvizsgált anyagunk elég gazdag és látásunk elég éles

(Preuss. Jahrb. 1894. 342. old.) azt állítja, hogy Herder a genetikai felfogást azért nem inaugurálhatta, mert ehhez semmiféle eszköze nem volt. (358. old. jegyz.) Ma azonban az evolutio gondolata alatt azt értjük, hogy a történelmi eseményeket nem transcendentális célfogalmak, hanem a történelem sajátos tényezői irányítják. Ezt a gondolatot pedig Herder összefüggő rendszerben kifejtette, míg történelmi látása és módszere felülmulja Kant szűkebb metahylikai belátását v. ö. Wundt: *Logik* III. 445.

lesz, a történelem irányát meghatározhassuk. Kant tétele nem alapszik történelmi megfigyelésen, nem az emberi eseményekből indul ki, a mint azokat a geographiai, psychikai, socialis tényezők előidézik vagy korlátozzák és irányítják, hanem egy maximából, a melyet sem a philosophia, sem a történelem bebizonyítani nem tud, de a melynek helytelenségét épen a történelmi módszer világítja meg. Nem tekintve azt, hogy az emberi történelem tárgya csakis a földön lejátszódó események lehetnek és az égi tűnemények, a természet akarata és terve nem szolgálhat kutatás czéljául, mert eddig egyetlenegy esemény sem bizonyította, hogy a természetnek titkos terve rendszeres fejlődést és irányt ad az emberi történelemnek, rá kell mutatnunk a definitio stilaris hibájára. Ez pedig abban áll, hogy a természet titkos (rendszeres) terve emberek előtt ismeretes nem lehet, tehát arról nem állíthatják, hogy rendszeres, sem pedig, hogy előre meghatározott, teleologiai terv. Ha Kant a priori definitióját úgy értelmezzük, hogy feltételezi a természet valamely czélszerűségét, a mely tudásunk felett áll, de mivel a természet részecskéiben törvényszerűséget látunk, tervszerűséget kell feltételeznünk az egészben is ; ez nem mond többet, mint hogy a történelem irányát, czélját a történelemből magából megoldani nem tudja, a speculatio pedig csak agyrémhöz vezet. A speculatio helytelenségét épen az anthropogeographia bizonyítja és ha a bölcselek többet néztek volna a földre, mint az égre, akkor a német philosophia constructiv iránya lehetetlen lett volna. De ők a történelmet isteni szempontból nézték felülről, holott alulról, emberi szempontból messzebb láttak volna. Az emberiség történelmét «világtörténelem»-nek minősítették, de a világot csak kisded országukból vagy a szintén szűk Európából fogták fel. A többi világrész és annak fekvése, lakossága, népmozgalma nem jutott öntudatukba. Nem tekintették át a történelmet egész terjedelmében, a præhistorikus népektől a mai napig és nem terjesztették ki látkörüket a föld körül, hogy megtalálhassák azt az okozati összefüggést, a mely az eseményeket a távoli multhoz kapcsolja («a holtak hangja») és kérlelhetetlenül berendeli az egész föld anyagi és szellemi forgalmába. «Kant tette az első lépést ama tévuton, a melyet utána Fichte, Schelling és Hegel egy geographiailag absurd

pontig folytattak.» (Ratzel, op. cit. I. 56.) Hegel, a ki Kanttól átvette az «állam» philosophiai fogalmát és történeti felfogásában a priori constructióban csak azt tekinti történelemnek, a mi a világszellem (Weltgeist) haladását a szabadság öntudatában kiteszi, elvetette az Európa területén kívül álló, nem fejlett állami szervezetben élő népeket és nincs érzéke azon történelmi realitás iránt, a mely az accidentalis események alakjában (népvándorlás; mongolok, arabok fellépése, Amerika vagy a gőz felfedezése) a legmélyebben hatott az események belső fejlődésére és az állami szervezetre. Bármily jótékony hatása volt sok tekintetben Hegel történelem-bölcséletének, — mert a népek jellegét és cselekedeteiket mint az egységes világszellem termékeit állítja elének és így a tömeghatást emeli ki a történelemben, — constructiv volta szembehelyezi a concret tényekkel. A történelmet csak akkor fogjuk fel helyesen, ha azt a világot körülölelőnek látjuk. Az ember történelme egyuttal a föld történelme. Sem a kutató földrésze, sem faja nem lehet előnyben részesített központja, hanem az egész föld egykorú és előző eseményei, a hogyan a föld gazdasági helyzetével, világszellemével, technikai képességével, szellemi és erkölcsi erejével és az egyének akarataival, népek érzéseivel irányítják iolyását.

Az értelem egyoldalú felfogását találjuk Comte-nál is, holott ő rendszerében oly körültekintést tanusít és oly nyújthatók eszméi, hogy a positiv kutatás könnyen kiküszöbölheti hiányait.

Alapgondolata az értelem fejlődése az ismert három stadiumon át. Felfogása szintén teleologiai. Gyakran hiányzik az egyes események között az okszerű összefüggés, ekkor kapcsolatokat-létesít, a melyek szükségességét állítja ugyan, de nem bizonyíthatja. A theologiai korszak és a positiv korszak között a kapcsolat a metaphysika; ennek a közbenső fejlődési stadiumnak el kellett következni (*Philos. Positive.* VI. 286), hogy «bebizonyítsa tehetetlenségét és egyedüli mentség gyanánt a positivismus maradjon». A positiv philosophia tehát oly szükség-szerű követelmény, a melynek kedvéért történt az emberi történelem. Hibás e gondolat azért is, mert a történelem folyamát csakis sub specie æternitatis szemlélhetjük, nem ítélnünk az egész fejlődésről egy időpont állapotai után, mert a tör-

ténelemnek nincsen vége, folyton változik és minden korszakban más és más földrajzi táj alatt, más culturát teremtet. A tudományok Comte-féle hierarchiáját Spencer ezáfolta meg (*On the Genesis of Sciences*) és állításait Littré odamódosította, hogy ha a tudományok fejlődése történelmi sorrendben nem is oly hierarchikus lépcsőzetben történt, logikailag ez a kapcsolt alárendeltség fennáll. Ezzel azonban megdőlt Comte egyik legfontosabb tétele, mert a történelmi sorrend bizonyítja az okszerű ~~•~~ descendens kapcsolatot. A három stadium ellen még azt az ellenvetést tehetjük, hogy a gondolkozás felosztható ugyan theologiai, metaphysikai és positiv fokozatra, de a fejlődés a három stadiumon át nem az emberi értelem lényegéből folyik, hanem a tárgyak minéműségéből. Bizonyos ismeretek már az ókorban pozitívek voltak, mások még ma is metaphysikai vagy theologiai állapotban vannak. Legsúlyosabb hibája azonban a rendszernek az, hogy az emberiség történelmét csupán az értelem fejlődésének tartja, tekintet nélkül a föld többi vidékein fennálló állapotokra, a melyek, ha nem érték is el a positiv gondolkozás fokát, jelentékeny szerepet játszhatnak. Comte a vallásforma alapján állítja, hogy a középkor társadalmának monotheismusa hozta létre a védelmi háborút, mert a világnak csak egy istene volt, így a különböző népeket különböző bálványok nem serkentették harcra egymás ellen. (V. 277, 284.) A védelmi háborúból folyt a hűbérurakom, mert a harczos a letelepülési helyét védte és birtokul kapta. Bizonyítékokat ezen állításaira nem hoz fel. Brooks Adams (*Law of Civilisation and Decay*) is a vallásban nyilvánuló képzelőtehetségnek tudja be az erődítések és várak keletkezését a középkorban. Ha a monotheismus egymaga elő tudta idézni a középkor magasztos æsthetikai gondolkozását és védelmi politikáját, a melynek gyümölcse a városok keletkezése volt (VI. 78, 158.), miért nem vont maga után ugyanezen eredményt a zsidó és a moslim monotheismus, a mely szerinte oly vézna fejlődést mutat fel (V. 130). Ebből látszik, hogy Comte maga is érzi, hogy a vallás és gondolkozási mód egymaga nem határozza meg az illető nép történelmét és abban játszott szerepét. Ellenkezőleg, azt látjuk, hogy a monotheismus nem mindenütt germinális fejlődésen alapszik, mert hódítások oly terjedt is meghonosíthatják azt, a hol az magából a bálvány-

imádásból nem fejlődött volna (az iszlám Afrikában), míg szellemi kölcsönhatások is a földrajzi helyzettől, a politikától és a világ akkori gazdaságától függnének.

Többször ki volt már emelve a különféle rendszerek bírálatánál, hogy a történelem-bölcselek az események okszerűségét germinális alapon képzelik, azaz az eredményt a meglevő elemeknek belső variálódásából vonják le és nincsenek tekintettel a változás azon fajára, a mely külső, és a meglevő elemekkel semmiféle kapcsolatban nem áll. Ezeket accidentalisnak neveztük. Nem szigorú kategorizálás ez, mert ugyanaz a jelenség germinális és accidentalis is lehet, a szerint, hogy milyen szempontból nézzük az eseményt történelmi kapcsolatában. Nagy emberek fellépése és spontán akaratnyilvánításuk hatásuk az eseményekre accidentalis, de ők maguk gyakran germinális fejlődés eredményei, mert szigorúan elődeik örökébe, társadalmi környezetébe léptek. Ez azonban esetről-esetre megvizsgálandó és általánosítani azért se szabad, mert gyakran nagy emberek csak típusai és képviselői az összhangulatnak, hirdetői a közkíváncsolomnak és semmiképen sem külső, idegen, az előző fejlődésből meg nem magyarázható acciden-tiák. A történelem e két válfajú esemény váltakozása. Ez a felfogás eleve kizárja az egyenletes fejlődést, a mely valamely előre meghatározott czállal és terv szerint történik. A történelem események halmozódása. Nem véletlenség irányítja őket, nem nélkülözik az okszerűséget, de folyásukban szigorú törvényszerűséget megállapítani nem tudunk. A történelem mindig ugyanaz, de mindig másképp történik (*semper idem sed aliter*), mondta Schopenhauer. Ha a történelemben bizonyos fejlődést törvényszerűnek látunk, még nem bizonyos, hogy az okszerű czállal történik, a vagy csak szükségszerű mellékkörülmény, a mely az események másként való lezajlásánál is beállna.

Comte tipikusnak ismerte fel azt, hogy minden élet keletkezik, növekszik és elhal; a társadalomnak is három korszaka van tehát, mint az embernek: gyermek-, férfi- és aggkora. De nem vette-e észre, hogy ez az analogia hibás lehet, mert az egyes ember elhal, de az emberiség örökké él, csak lak-helyét változtatva, képességei változnak. Chamberlain azt

mondja,¹ hogy a történetből ki kell küszöbölnünk az emberiség fogalmát, mert az emberiség sem nem fejlődik, sem nem hanyatlik, hanem mint minden, a mi határtalan, csak mozgást mutat. Fejlődésre és hanyatlásra csak az képes, a mi körülhatárolt: az egyén, a nemzet, a faj. Michelangelo nem jelent haladást Pheidiashoz képest, vagy Shakespeare Sophokleshez mérten. Az emberiség mint összeség nem öregedett, nem aggott el, hanem egyes földterületen bizonyos kedvező feltételek mellett magasabbra emelkedett, hogy aztán belső vagy külső okok következtében hanyatlásnak induljon. Így az egész történelmen végigtekintve, mindig más helyen más népek játszottak vezető szerepet. A saját viszonyaikhoz mérten alakultak képességeik és ha bizonyos képességek haladást mutatnak az elmult időkéhez képest, akkor azt sajátosságukban, nem általános törvényszerűségben kell keresnünk. A tudás, az értelem az, a mi határozott növekedést, haladást mutat fel, de hogy ez sem törvényszerű következménye a történelemnek, hanem residuum-szerűségénél fogva érthető melléktermék, azt fentebb kifejtettük. Az összemberiség párhuzamos, germinalis haladása ellen a történelem szól. A durva kőkorszakbeli ember nem technikai készségében, hanem szellemi képességeiben állt felette a csiszolt kőkorszak emberiségének. Faragványai, a melyeket primitív eszközeivel rénszarvasagancsokon, mammoth-fogakon végzett, festményei barlangfalakon a művészetnek oly magas fokán állanak, a megfigyelőképesség és a természet utánzása oly fokban volt nála kifejlődve, hogy Meyer Eduard szerint az egyiptomiak csak az első dynastia előtti korban, a babyloniak egy évezreddel később érték azt el.² «Valószínűleg a primitív embernek oly culturalis fejlődésével van dol-

¹ *Grundlagen d. XIX. Jahrhunderts.* II. 714. squ.

² Számos ma élő primitív nép művészeti ízlése bámulatos és gyakran az európaiét is felülmúlja. (Ratzel: *Völkerkunde* I. 69.) Treitschke szerint valamely nemzet nemességét azon ismerjük meg, vajjon nála a kényelem vagy a művészet öregebb-e. (*Politik* I. 3. old.) E szerint tehát a rómaiak, a kik ugyan vízvezetéket, csatornákat, utakat építettek, de a művészetben más nép mögött álltak, kevésbé nemesek az eszkimóknál, busmanoknál, a kiknek nyomorult életét csak a művészeti élvezet teszi elviselhetővé.

gunk, a mely teljesen korlátolt külső eszközökkel bámulatos magasságot ért el, a melyet azután valami katastrophá elpusztított és az utánajövő korra hatást nem gyakorolt. A palæolith és a neolith korszak között nincsen történeti összefüggés, habár nincs kizárva, hogy a tűzkő megmunkálásában kivívott technikai készség valamelyest érintetlen maradt a katastrophá pusztításától.»¹

Törvényszerű egyenletes haladásról, fejlődésről akkor beszélhetnénk, ha módunkban volna az egész történelmet mint bevégzett folyamatot áttekinteni. De eddigi történelmünk, bármily rövid is az a hosszú 5000 esztendő, eléggé mutatja, mennyi erőszakos megszakítással járt a fejlődés. Sőt a fejlődés maga az erőszakos megszakítások eredménye: Háborúk, a melyek új találmányokat, új gazdasági rendet, újabb eszméket érleltek, új eszmék, a melyek háborút és új nemzeteket szültek. Minden új egy elpusztított réginek helyébe lépett. De minden új jelenség magát véglegesnek tartotta, minden békekötés a küzdő felek között örökös jóbarátságot hirdetett, a melyet csakhamar újabb háború tört meg. A mint nem állandó az emberek állapota, úgy nem alkothatunk róluk állandóságot feltételező általános érvényű törvényszerűséget. Vierkandt Alfred mély és szellemes művében azt a tételt állítja fel,² hogy az egyes népek kategorice különböznek egymástól culturképességeik tekintetében. A reflex cselekvéstől az öntudatos akaratig hosszú út vezet és ha ezt az utat jórészen valamennyi nép együtt futja be, némely nép egy bizonyos ponton megakad, útja eltokolódik, míg más tovább halad és qualitative átéri minden rétege. Példa gyanánt felveti, vajjon a majmoknál nem így volt-e? Egyik részükből származtak, fejlődtek az emberek, míg más részükből csak a mai anthropoid majmok maradtak, a melyeknek fejlődése eltokolódott. Bármennyire rokonszenves is előttünk ez a feltevés, mert igazolható az emberiség történelméből, hogy némely nép haladása, élete zsákutczába került, megakadt és csak vegetált további létében,

¹ Eduard Meyer: *Gesch. d. Altertums.* cit. ap. P. Rohrbach: *Gesch. d. Menschheit*, 10.

² *Naturvölker und Kulturvölker.* 8. s. k. 1.

lényegében nem helyeselhetjük, mert következtetésében fonák álláspontra jut. Szerinte a görög nép teljes culturát teremtett (Vollkulturvolk), a római már nem, a zsidó nép sem, habár a próféták korában olyan ethikai hang szólalt meg, a mely teljes culturát sejtet, de a próféták a zsidó nép ellen szóáltak fel, a melynek lelki élete sivár volt. Az arab cultura fél-cultura maradt, mert csak közvetített, nem alkotott. A szláv félcultúr (Halbkulturvolk) a teljes culturájú germán fajjal szemben. A culturát Vierkandt pusztán psychikai alapon fogja fel, a psyche pedig szerinte állandó. Szláv, görög, zsidó, arab stb. psychéről beszél. Holott ez a psyche időnként változik; megváltoztatja és az ellentétesbe önti maga a történelem. Az a nép, a mely valamikor kedvező körülmények között teljes culturát teremthetett psychéje rátermettsége folytán, oly viszonyok közé kerülhet, a melyekben érvényesülni nem tud, elsorvad, hanyatlik. Ezeket a viszonyokat nem psychéje idézi elő, meghozhatja azt távoli országok gazdasági hatása, háború, találmányok, a legjobbak kihalása, vérkeveredés és sok más accidentalis körülmény. De ha a történelmen végignézzünk, azt látjuk, hogy az arab nép teljes culturájú nép volt a IX. és X. században, mikor a germán még barbár volt és hogy a ma teljes culturájú germán tán valamikor fél-culturájú nép gyanánt fog szerepelni, egy ötszáz év multán feltűnő tudós művében. A történelem nem egy népnek dicsőséges pályafutása, egy nép sem a célja, a betetőzése a többi szenvedésének, valamennyi kapcsolatos és egyengetik a jövő útjait. Ha Comte rendszerét hibáztattuk, mert a positivismust állítja a történelem előre meghatározott céljának, akkor Vierkandt rendszerét egyoldalúnak kell tartanunk, mert csupán psychikai alapon kiváltságosnak tart népeket mások fölött és szerepet oszt ki a történelem oly stadiumában, a mely még nem bevégezt.

Comte bölcséletében nem hanyagolta el a geographiai tényezőt. De teljesen nem értette meg Lamarck környezet-elméletét. Comte a «milieu»-n első sorban a talaj és klíma hatását érti, a mint az az embert formálja; nem emeli ki a környezet azon fontos hatását, a mely az egyes embercsoportok földrajzi viszonylagos elhelyezkedésében és egymásra tett

befolyásában nyilvánul. E mellett azonban kitér a «milieu» fontos pszichikai hatásaira. Az emberek lelki hatása, az utánzás, az öntudatlan hasonulás (psychische Ansteckung) egyes korokban egyes embercsoportokat élesebben megkülönböztet, mint a közös nyelv vagy testi rokonság. Comte és Taine «milieu»-elve a földet szem elől téveszti — veti szemére Ratzel — bármennyire is hangoztatják fontosságát. Ratzel száraz schematisálását azonban messze felülmúlja a franczia újabb philosphia emberi, szabadabb felfogása, a mely nem köti az emberi történelem fejlődését oly általános tényezőkhöz, mint a föld, a morphographia és az agrogéologia.

Comte-tal kapcsolatban néhány szóval akarunk csak Buckle-ról megemlékezni, a kinek *History of Civilisation in England* című műve révén vált a positivizmus ismeretessé Franciaország határain túl. Buckle-t egyoldalúsága messze visszaszorítja mestere mögé. Bármennyire természettudományi alapot akar teremteni történelemphilosophiája számára a Quetelet-féle statistika-elmélettel és az értelmi oktényezők szellemes kifürkészésével, közelebb áll a hegeli metaphysikához, mint franczia encyclopædista előzői. Dogmatismusa határozott hanyatlást jelent korához képest.¹

Végigfutottunk az újabb történetphilosophusok felfogásán, hogy egyoldalúságukat kimutassuk. A háború alatt a közvélemény általánosan az egyoldalú történelmi felfogásokat tolta előtérbe. Ezek közül azoknak volt fontos szerepük, a melyeknek már azelőtt voltak tudós vitatói: a táj, a földrajzi fekvés és a faj tényezői. A klíma philosophusai önkényesen bántak el a népek sajátságaival és azok magyarázatával. Kant a mongol fajt északról származtatta, ezért a hideg klíma hatását túlozni volt kénytelen. A mongolok széles, szórtelen arczában, lapos orrában, keskeny ajkában, hunyorgó szemeiben csak a természet korlátozásait látja, a melyeket a «kiszárító égöv» hoz létre. A természet «mostohasága» arra indította a gondolkodókat, hogy egy északi törpe fajt állapítsanak meg, a mely a valóságban nem létezik. A melegségnek az emberi bőrre tett hatását is téves okokra vezették vissza, és ebből kifolyólag

¹ V. ö. Vierkandt: *Naturvölker*. 296.

Amerika déli népeit is sötétbőrűeknek tartották, ez Condaminenek és Bouguernek helyszíni megfigyeléseit is tévútra vezette. Az anthropogeographia újabb dogmatismusa is, a mint az már Ratzel classikus művében fellep, követőinél¹ pedig szertelenül tobzódik, egyoldalú felfogásra vezet. Nem szükségtelen Ratzel néhány sorát mindazok emlékezetébe vésni, a kik elhamarkodott általánosításra hajlanak. Ratzel körütekintése e szakaszában fejeződött ki leghatározottabban.²

«Az emberi akarat szabadsága nem változtat azon, hogy az ember földrajzi elterjedését külső körülmények határozzák meg: a sarkvidékről és a föld legszárazabb területeiről ép annyira ki van zárva, mint valamely növény vagy állatfaj. Miként a növény földrajzírója a pálmák elterjedési zónáját rajzolja, úgy határolja körül az anthropogeographus a négek elterjedését.

Az anthropogeographia, a mely az embert vonta vizsgálatára körébe, époly kevésbé találhat matematikai formulákba fogható természeti törvényeket, mint más hasonló tárgyú tudomány. Miként az egyes embernek, a népnek is van szabad akarata. De ennek az akaratnak mindenütt, a hol tettekben nyilvánul, földi létkörülményekkel kell számolnia, a melyek korlátozzák. Semmiféle akarat nem nagyobbíthatja bolygónk területét, semmiféle akarat nem győzedelmeskedik azon ellenséges erők felett, a melyek a sarkvidék örök jegében, a hegycsúcsokon vagy a sivatagokban honolnak. Az északi sarkon és a Saharában soha sem fog önálló, hatalmas állam keletkezni. Messze kiterjedt nép, miként az orosz, mindig lazábban fog összefüggni, mint pl. a francia.

Az emberek akarata ezen országokban sokat tehet arra, hogy ezeket a természetes határokat kiterjessze, de azokat teljesen soha meg nem szüntetheti. Már ezért is minden nép magán hordja országa bélyegét.³ Az anthropogeographia a népeket mindig kereteiken belül fogja fel, azokat mindig

¹ Legegyoldalúbb P. Mougeolle: *Les problèmes de l'histoire*, 1886. műve, a ki azonban Ratzelt nem ismerte.

² Ratzel id. m. I. 63. és II. 300—322.

³ V. ö. Ratzel id. m. II. 181. 323. II. 328.

saját talajukon látja meg. A népek növekedését és visszafejlődését területi kiterjedésükben méri. A szigetbeliség hasonló hatásainak ismétlését az angoloknál és japánoknál Tonga és Simbo lakóinál felismeri; Görögország sorsát Elő-Ázsiával szoros kapcsolatban látja, tekintet nélkül arra, hogy ott görögök, perzsák, rómaiak vagy törökök uralkodnak. Németország központi fekvése az afrikai Bornu államéval azonos. Természetesen teljesen különböznek ezek egymástól, de megvan az a közös vonásuk, hogy végtelenül befolyásosak, ha erősek és végtelen veszélynek vannak kitéve, ha gyengék. A központi fekvés mindenütt ezt az előnyt és hátrányt hozza magával. Az összes erős népek a tenger felé gravitálnak, vagy a tengerpart mentén igyekeznek kiterjedni.

A tér, fekvés és alakulat a népek életének megítélésére fontos támpontokat nyújtanak. Ezek azonosak maradnak, a mennyiben a talajt veszszük tekintetbe; változók, ha azon népeket választjuk szempontunk gyanánt, a melyek e területtel kapcsolatba jutottak. Karthago eleste után ez a fontos terület sokára elvesztette jelentőségét és csak a berber államcskák virágzásában nyerte azt részben vissza. A mióta Tunis francia gyarmattá vált, jelentősége különösen Siciliával szemben olyan lett, mint a púnok idejében volt.

Lehetséges tehát «történelmi egyenleget felállítani anthropogeographiai tényekkel oly módon, hogy csak egy tényező marad ismeretlen, t. i. az idő. Valamely esemény adott nagyság-, tér- és fekvési viszonyok között okvetlenül be fog állni, csak azt nem tudjuk, mikor. Ha azonban megfigyelésünk elegendő időn át nyúlik ki, akkor az illető esemény beállta a számadásnak még nagvobbfokú biztosságot fog kölcsönözni.

A földfelület illetén hatását már Ritter kiemelte és nem kisebb embernek, mint O. Peschelnek kritikáját vonta magára.¹ Görögországra nézve azt mondja, hogy «ott állt és ott áll tengeri népek bölcsője, mint a milyenek a salamisi győzők voltak, ott a Hellespontusnál feketne a Kelet fővárosa, ott a hol Byzancz feküdt, a hol ma Konstantinápoly terül el és a török flotta rozsdásodik. A természet még ugyanoly engedelmes,

¹ *Das Ausland*, 1867. Nr. 36., 39. 1869. Nr. 9., 39. 1859., Nr. 33.

uint akkor, de azon földek birtokosai mások lettek. A helyi okok hatása tehát csak negatív. A talaj, a föld felületi formái, physikai sajátságai különböző lehetséges fejlődést nyújthatnak, de hogy ezek megvalósulhassanak, az az egyes nemzetek érdeme. A történelem csak általános vonásokban van a tér physikai törvényeihez kötve.

Ratzel² Ritter védelmére kel és azt emeli ki, hogy Görögország történeti fejlődését épen a két continens közötti kapcsolódás jellemzi és közvetítő szerepet kellett minden e területen elterülő birodalomnak játszania a Kelet és a Nyugat között. A földrajzi fekvés határozta meg minden ottani culturának irányát. A görög cultura az ázsiai, az egyiptomi és szigeti culturákból merített és ez a kölcsönhatás és kapcsolódás jellemezte a kelet-római császárság és a mai félnyugati félázsiai török birodalom culturáját is. A tagoltság a gyengeség előidézője, a mely természetes folyománya a félszigeti, szigeti és hegyi szétszóródásnak, a mi Görögország területét jellemzi.

Tagadhatatlan, hogy ilyen általános nagy vonásokban a Föld felülete döntő befolyást gyakorol a történelmi lehetőségekre, de hogy e lehetőségeket a népek miként képesek az egyes korszakokban megvalósítani, illetőleg kihasználni, az a néptől, annak szellemi, erkölcsi képességeitől és a kor állapotától, eseményeitől függ. A nép jellege sem állandó, a világ gazdasági helyzete sem maradandó és az emberi intézmények is változnak. Már Herder figyelmeztet bennünket, hogy ugyanoly kedvező földrajzi helyzetben más népek képtelenek egyéni képességeiket kifejleszteni, sőt Görögország mosolygó kék ege alatt a mai görögök nem érik el az ókori görögök culturalis színvonalát. De ha nem akarjuk a mai görögség vérkeveredését egyedül ok gyanánt tekinteni, még mindig számos más tényező kínálkozik, a mely e különbséget megmagyarázza. Az ókorban Görögország ipara, kereskedése és szellemi tudása egyedül állt a barbár világban. A Nyugat és Közép-Európa szívós népei még nem léptek volt a történelem színpadjára, Amerika ismeretlen volt és a colonialis világ nem hatott termékeivel és gazdag területeivel Európára. Az ókorban a társadalmi tagoltság is

² Id. m. I. 65.

teljesen más képet mutatott. A rabszolgaság olyan intézmény volt, a mely nyomosan beleszólt a szabad görög ember életének mozgékonyságába. Ez az agorán tanácskozott vagy berkekben hallgatta a bölcsek elmélkedését, míg ruházata, táplálkozása olyan primitív és olcsó volt, hogy annak beszerzése sem testi, sem szellemi fáradságába nem került. Életmódja és állami szervezkedése megkivánta a szabad, gondtalan és tudákos fel fogást, bölcséletet. Vajjon élhetne-e ma görög bölcész hordóban és táplálkozhatnék-e olajbogyókból, a mint ezt szellemesen megjegyezte Macaulay *Baconról* szóló essayében. Az ókori görög világ óta minden megváltozott. És ha felteszszük, hogy a történelem, a római uralom, a keresztes hadjárat, a török hódoltság semmit sem változtatott volna a görög testi és lelki állapotán, vajjon ez az ókori görög psyche képes lenne-e ugyanolyan eredményeket elérni, a történelmi frontnak az Atlanti-oceánra való eltolódása, a gőz, a socialis mozgalmak és az egész világ versenye idejében?

A föld alakulata, klimája, termékenysége többnyire állandó ényező, de hogy ehhez a megfelelő nép is odaterelődjék, ahhoz olyan sok körülmény létrejötte szükséges, melyeket kiszámítani vajmi nehéz. A föld alakulatának az emberiség történetére gyakorolt hatását szellemesen írja le Le Bon G.¹ A küzdelem — úgymond — a legerősebb hajtó erő az emberi fejlődés, tökéletesedés előidézésére. A verseny, az ellenállás fejleszt ki képességeinket, a használat erősíti szerveinket, a nyugalom elsorvasztja azokat. Az emberi társadalom ereje is attól függ, mily nagy ellenállást tud a természeti és emberi erőkkal szemben kifejteni. Ez az ellenállás pedig annál nagyobb lesz, mennél mélyebb gyakorlásra, több használatra van építve. A cultura ott vert legmélyebb gyökeret, a hol azt leginkább fenyegette veszély idegen, barbár támadás részéről. Ma Európa a világ vezető földrésze, de már két évezred óta az, mert ide torkollik a népek ország- és hadiútja. Dél-Kelet-Ázsia, Amerika, Afrika szegényes fejlődést mutat fel. Nem a klíma hatása az emberre, nem a talaj termékenysége az egyedüli, a mi culturát, állami szervezkedést hozhat létre, hanem az emberiség maga mint

¹ Le Bon: *L'Homme et les Sociétés.*

mozgó tömeg a föld alakulatain keresztül. A föld az a keret, a melyben a történelem lejátszódik, a mely irányítja az ember-tömegek mozgását és a mely állandó formáival állandó utakat jelöl ki a hullámvásznak. Közép- és Észak-Ázsia volt a bölesője az emberiségnek, a honnan kirajzottak, hol mint békés vándorok, hol mint harcosok és a földrajzi utak mindig ugyanabba az irányba terelték őket. Egyfelől China, másfelől Perzsia volt az ütközőpont, a melyeken a steppe rajzása megtörött. A határokat védő nép letelepülésre kényszerült, építéshez fogott, előbb oltalomból, azután kényelemből, de ezt a kényelmet is meg kellett védenie és az örökös harc edzette akaratukat, szervezte széthúzó erőiket és így közvetve megindított állami, társadalmi fejlődést. A steppe terméketlensége és népének nomád életmódja hajtotta őket szomszédjaik termékeny vidékei ellen. De ezzel akaratlanul is elősegítették a cultura megerősödését. Maguk nem alkottak egyéni civilisatiót. Mozgásuk és támadásaik a másénak elvételével jobban megfért, mint a letelepüléshez kötött vagyon és az ebből származó gazdasági és kulturai fejlődés. Közép-Ázsia steppe-lakói, nomádjai közvetítették a chinai culturát Perzsiába, a perzsa culturát Chinába. Jelentőségük ebben merül ki. De támadásaik csak kelet és nyugat felé irányulhattak, Indiából, Hátsó-Indiából kizárta őket a Himalaya járhatatlan hegyvidéke. Nem volt azonban korlát Ázsia és Európa között. A Kaukázus keleti hegylejtőinél, a Derbend-szoroson hullámoztak át Kis-Ázsiába és a görög szigeteken át Dél-Európát fenyegették. Északról a Fekete-tenger partvidéke engedte őket tovább Európa szívébe. Európában sohasem szünetelt a harc. Ez volt a világ küzdőtere. Itt mérte össze erejét a szerzett birtokot megvédő, letelepült, állami életet élő polgár és a nomád, a ki prédára, földre, nyugalomra áhítozott. Afrika és Amerika is ment maradt idegen támadás elől. Termékeny területei csak szórványos és szegényes culturákat táplálhattak. A rajta élő emberek megelégedtek a föld maganyujtotta táplálékával, igényeiket nem fokozta a védelem szükségszerűsége. A föld alakulata, közlekedési útjai határozták meg az emberi mozgást és ennek nyomában az emberi versengést, harcot és a képességek fokozódását. Le Bon szerint a háború nem pusztító, hanem építő, erősítő elem, a mely gyorsítja az emberi kicseré-

lódést és ha romboló is az egyénre nézve, az összességet fejleszti. Nagyjában a háború ilyen hatását látszik igazolni az a statisztika,¹ a mely szerint Krisztus előtt 1496-tól, az amphyktioni szövetség megalakulásától a mai napig, tehát 3410 éves időtartamból 3160 éven át háború dúlt a földön és csak 250 év volt az építő, gyarapító békének szánya, más szóval csak minden 13 háborús esztendőre jut egy békeév. A rombolás és az építés évei között az arány oly feltűnő, hogy lehetetlen arra a következtetésre nem jutni, hogy ha a háború energiája egyenértékű volna a béke energiájával, az emberiség anyagilag és szellemileg már régen elpusztult volna és mai kulturánk nem fejlődhetett volna ilyen magasságra.

Le Bon tételével szemben is azt az álláspontot kell elfogadnunk, hogy az emberi mozgás nagy vonásokban a természet által előírt utakat követi, de a történelemben nemcsak a hosszú időközön át érvényesülő folyamatok, a nagy változások, hanem az emberi élet hosszóságával mérhető idő érdekel, erre pedig útmutatással nem szolgálhat. A történelem nagy mozgásaiba enged bepillantást egy német író,² a ki műve elején felveti azt a kérdést, vajjon miért maradt meg az istenítélet intézménye az árja és germán népeknél és miért hiányzik a rómaiaknál? Az árja nép helyébe az európai lépett oly typussal, a mely élesen megkülönbözteti az ázsiaitól. Miből eredt ez a változás? Vajjon a föld, a talaj, klíma, a felület alakulata alkotta-e az európaiat? Az európai hozta létre a mai Európát és nem Európa az európaiat. Európaivá vált a vándorlás ideje alatt. Nemcsak annak hosszú tartama folytán, hanem azon berendezések által, a melyek alatta szükségessé váltak és az igények folytán, a melyeket ez a vándorlás támasztott. A békés árja pásztor harczossá vált, a kinek minden talpalatnyi földért verekednie kellett, a míg végre megnyugodhatott a neki megfelelő földön. Ez a szüntelen harci készség és hadi gyakorlat teremtette meg azt a férfitypust, a mely hivatva volt Európában a világtörténelem második felvonását lejátszani. A hindu és az európai teljesen más

¹ Leer: *Encyclopädie d. Kriegs- und Marinewissensch.* II. 296.

² R. Ihering: *Vorgeschichte d. Indoeuropäer.*

nép és mégis egy anyának gyermekei. De az egyik otthonn maradt vagy oly területre vetődött, a hol életfolyása csendes mederben játszódtott le, emezt pedig vándorútjában oly ár ragadta, a mely vizen, földön, hegyen át formálta, csiszolta és oly népekkel hozta kapcsolatba, oly eszméket iktatott lelki világába, a melyek megmászították. A történelem örökké tart. A ma állapota ép oly kevésbé végleges, mint az ezer év előtti. A lakhely nemcsak színpadja a népeknek, hanem ezek azzal szervesen összeforrnak. Ha a lakhely nem gyakorolna hatást a népek jellegére, akkor a rómaiak és görögök nem válhattak volna különböző népekké. A vándorlások alatt egy ugyanazon nép voltak, csak görög és itáliai, germán földön különültek el. A lakhelynek azonban csak másodrendű jelentőséget tulajdonítanak, a mely a nép jellegét csak módosítja. Ezt az egyéniséget is meg kellett szereznie. A mikor még nem volt ugyanaz a tömör néptömeg, hanem más, különálló elemekből kezdett összeverődni, ez az összeolvadás is a természeti, földi és emberi körülmények hatása alatt jött létre. Meg tudjuk határozni, hogy valamely nép mikor lép bizonyos keretbe, mikor különbözik nyelvi, intézményeiben és jellegében más néptől, de hogy ez a jellegbeli különbség mikor kezdődik, hol található meg az egyéniség, a melylyel az illető nép született, azt kikutatni nem tudjuk. A legtöbb gondolkodó ezért hibásan tételezte fel, hogy a természet az embereket készén küldi ki a világba. A népek nem születnek, nem jönnek valamely kész tulajdonsággal a világra, hanem formálódnak, változnak. Miként a gyermekkor benyomásai mélyebb és maradandóbb hatást hagynak maguk után és az ifjúság életkörülményei az egész életre döntő befolyást gyakorolnak, úgy népek primitív korában, a mikor intézmények, gazdasági berendezések, korlátok, eszmék nem határolják körül a fejlődés, a változás szabadságát, a külső hatások erősebbek, mélyebbrehatók lehetnek. De a nép jellegét nem egy egyszeri természeti adomány, a születés szabja meg, hanem a történelem. Az emberek családokban, törzsekben, nemzetekben mindig alá voltak vetve a történelemnek, a melynek csak egyik része a lakhely és annak formálóképessége, mert történeti események kényszerítették őket a lakhely megválasztására és

változtatására. A lakhely állandóbb természeti tényező, a többi változó természetű: háborúk, állami és egyházi változások. Mely elme határozhatja meg, melyik e tényezők közül határozottabb? Vajjon az angol jellegzetes szigetbeliségét a hasTINGSI ütközet, I. Károly lefejezése, a forradalom és az ebből fejlődő eszmék határozzák-e meg?

A talaj fontosságát nem tudjuk eléggé hangsúlyozni. De ez sem abszolút érvényű az emberi történelemre nézve. Vanak korok, viszonyok, a melyek között az ember legyőzheti a talaj makacs ellenállását. Csatornák építésével oly földön is sikeres termést ért el, a mely rendszeres öntözés nélkül meddő maradt volna. Földrészek átvágásával, erdőirtással, erdővédelemmel¹ úrrá lettek vadonokon, sivatagokon, de hogy ebbeli képességük kifejlődjék, szellemi és erkölcsi iskolán kellett átcsniök, szaporodás, az élet küzdelme, a szeretet és gyűlölet, mind hozzájárult, hogy közvetlenül vagy közvetve a társadalmi munka legyőzze a földet. A talaj ezért nemcsak pozitív módon idéz elő fejlődést, hanem negativumokkal is serkenti az embert a harcra, küzdésre. A tehetség gyakran átöröklött képesség, de hányszor szerzett sajátság, a mit a kényszer és akarat juttat az igyekvő ember birtokába. Hogy az indoeurópai népek közül a görög oly korán ébredt culturalis öntudatra, azt nemcsak földjének, klimájának köszönhette, hanem hogy elhelyezkedése a semita és egyiptomi culturával hozta kapcsolatba. Hogy a germánok és szlávok még egy évezreddel később is primitív nép voltak, azt többek között annak kell tulajdonítanunk, hogy a Földközi-tengertől el voltak zárva és culturajavaikat másod-harmadkézből szerezték. Az itálok és kelták kedvező földrajzi elhelyezkedésük következtében a világ összes culturnépeivel érintkeztek: műveltségük hamarabb kezdődött. A földrajzi fekvés, a szomszédsági viszony volt itt a döntő tényező, nem a velük született képesség, a melynek egyformának kellett eredetileg lennie, mert a nyelvtudomány tanulságai szerint rokonok voltak. «A talaj tehát a nép».² Ezen a talajon nemcsak

¹ Az első erdőkiméelési törvényt a samnitok hozták, I. Schlosser: *Weltgesch.* II. 403.

² *Ihering* id. M. 99.

táplálékukat nyerik, az nemcsak termékenységevel ¹ hat az ott élő emberiségre, nemcsak alakulata, hegyei, kikötői által teszi azt a népet erőssé vagy gyengévé, hanem a történelmi helyzet, a szomszédság, annak minéműsége, szóval az emberiség szerves együttélése földjével, szomszédjaival, idejével és elődjével teszi a történelmet.

GERMANUS GYULA.

² Termékeny terület gyakran vadon marad, l. Ratzel id. m. II. 174.

ÉRTESÍTŐ.

Kaffka Margit posthumus könyve.

Kaffka Margit : *A révnél.* Elbeszélések. Budapest, 1918. Franklin Társulat kiadása. 8-r. 238 l. Ára 8 K 60 f.

Olvasva Kaffka Margit legutolsó kötetét, melyet újabb immár nem követhet, határozott meggyőződéssé erősödött régebben hangoztatott nézetem, hogy ő volt újabb asszony-regényíróink között a legtehetségesebb. Voltak egyenletesebbek, harmonikusabban fejlettek, írásművészetben is meghaladta nem egy, de tehetségre, erőre, mélységre nézve egyik sem versenyezhetett vele. Kár, hogy különösen újabban olyan föladatokra vesztegette erejét, melyek nem illettek egyéniségéhez; kár, hogy úgy látszik szándékosan nem törekedett művészi előadással fokozni a költői hatást: de legnagyobb kár, hogy élete delén kiesett kezéből a toll, korábban, mintsem pályája elérte volna zenithjét.

Az az egy híján húsz elbeszélés, mely itt kötetté kerekedik, nem mind egyenlő értékű, de egy vagy más figyelemreméltó mindegyikben akad, ha más nem, a fölfogás komolysága. Kaffka Margit történetei, akár az élethől kiszakított jelenetek, akár pusztán a költői képzelet alkotásai, nemcsak gyönyörködtetni akarnak, jellemző életnyilvánulások rajzával, az események érdekes vezetésével fölkeltetni a figyelmünket, hanem a hol színes, hol — s gyakrabban — szürke képek valamilyen mély emberi igazságot is föltárnak. Nem mesterségesen kieszelt problémákat old meg, a mint egyidőben a novellák terén divatos volt, hanem olyan kicsinyeseknek látszó, de a mindennapi ember életében fontos kérdéseket, melyeket százával vet föl a valóság sodra — a nélkül, hogy az emberiség nagy tömege előtt tudatosakká válnának. Az író nő fölismeri és megragadja őket — ez novelláinak egyik érdeme, s nem a fölvetett kérdések újszerűsége. A másik a kérdés beállítása. Nem tanulsággal vagy erkölcsi okulással kíván szolgálni, a mi kívül esnék az æsthetika körén, hanem az emberi lélek rezdüléseit és hullámzásait akarja bemutatni a reázdult benyomások hatása alatt — s ez igazi költői föladat.

Tárgyait rendszerint a valóságból veszi, megfigyeléseiből s

maga vagy mások élményeiből, épen azért jobbra egyszerű, kevés-színű anyaggal dolgozik s mozgalmas cselekvény helyett meg-elegszik egy-egy jelenet vagy egy-két alak rajzával. Ez nyilván tudatos művészi tartózkodás volt nála: hogy az emberi életet belső vonatkozásaiban állíthassa szemünk elé, lemondott az érdek-feszítő meséről s a lelki mozgalmakra irányozta tekintetét. Leg-élesebb lelki rajzot *Az elvetemült*-ben ad; itt nincs is más célja, mint leplezetlenül elénk állítani egy sajátos emberi psychét. Egy bukott leány a hőse, a kit a patronage-egyesület vett gondjai alá s úriasszonyokhoz küldözget, hogy ott lelki nevelésben részesülve megjavuljon. A leányt csak az előszobában látjuk, a mint a szoba-leánynyal tárgyal, de ez a rövid monolog — mert emez csak statisztia a perdita mellett — mesteri: a lelke mélyéig romlott leány, a ki tudatosan lépett a bűn útjára, hogy a szegénység nyomorából kényelmes, gondtalan életet biztosítson magának, s természetes eszével meg a gonoszságában rejlő erővel egyformán kifog mind a naiv, ártatlan, mind az álszenteskedő patronesse-eken, a tapasztalt lélekbuvár biztosságával van festve. A kép rikító, de meggyőző, a leány minden szava metsző és igaz, s az író művészete a szép birodalmába emeli a rút, sőt visszataszító tárgyat. Hasonló művé-szettel rajzolja *A révénél* című elbeszelés azt a lelki folyamatot, melynek hatása alatt a haragvó apa és fia megbékülnek. Az öreg révész apai hatalmát féltve, durván megtámadja katonasorban lévő, de szívbaja miatt alkalmatlan fiát s annak dagadó önérzete már-már szétfeszíti a fiú tisztelet fékét. Az asszony azonban közbe-lép s tapintatával egymáshoz vezeti férjét és gyermekét. Ezt a lelki rajzot ügyes keretbe foglalja a szerző: a folyamat az alatt játszódik le, hogy a révészsalád átszállítja őt a Dunán, s a finoman jelzett lelki mozgalmak hozzákapcsolódnak az átkelés mozzanataihoz.

Az elbeszélések egy másik csoportjában inkább az eszmei tar-talom kerül előtérbe, s ezek Kaffka legsajátosabb, ha nem is leg-művészibb dolgai. Még kevésbé kerekednek igazi elbeszélésekké, mint képek is halványabbak, de ép oly igazak, s a mit határozott-ságban vesztenek, hogy kevésbé konkrétak, azt megnyerik más úton: egyetemesebbek és mélyebbek. Legtipikusabb példájuk *Az első stációnál* című. A falu egyik leggazdagabb legénye s egy ágrólszakadt földije egymást mellett küzdötték végig a háborút, s a közös sors szinte testvéri szeretettel fogta össze őket. Most sebesül-ten hazatérnek, s a módos gazda-fiúban az otthon pusztá reménye már az első stációnál fölébreszti az eddig szunnyadó parasztgőgöt, mint a szél a puszkafüstöt, elfújja közös szenvedéseik, együttérzésük

minden emlékét, s elpattan a kapocs, mely őt hűséges kenyeres-pajtásához csatolta. Nem tagadja még meg, annál jobb érzésű, de már idegenül gondol reá. Az élet ilyenfajta igazságtalanságait s az emberek bosszantó gyöngeségét, apró bűneit veszi legszívesebben tollára: az anyák önzését (*Hiába*), a férfiak érzékiségét (*Este*), léhaságát (*A kisleány*), a pletykálgató falut (*Iskolások*). Ezekből a mozaik-darabokból egy egységes világfölfogás képe rakódik össze, bizonyos enyhe pesszímizmus, mely azonban csak lemondást hirdet, beletörődést az élet megváltozhatatlan viszonyaiba, s nem lázong, nem tagad. Emberek vagyunk, gyöngék és gyarlók: az élet nehéz és nem ismeri a méltányosságot: de ha Arany tanácsa szerint korlátozzuk vágyainkat, s behúnyjuk egyik szemünket, a mikor kell, akkor meg lehet lábolni valahogyan az élet kísértéseit és szenvedéseit. Jogos-e philosophiai szempontból ez az életnézet, nem fontos — ma boldog, a ki legalább ilyen alapra tud helyezkedni. Ezt az életfölfogást igazolja, de mulatságos feléről nézve a valóságot, a kötetnek egyetlen humoros darabja, *Az üvegkisasszony*. Egy hírneves regényíró fölkeresi azt a kis budai kispolgár-családot, melynek körében küzdelmes ifjúságát leélte. Előre örül a kedves fogadásnak, s annál inkább, mert utolsó regénye éppen ifjúságáról szól s benne ezt a környezetet idealizálta. «Az üvegkisasszonyhoz» címzett kocsnában ugyancsak furesán bánnak vele egykori gazdái: lenézik mint skriblert és rátámadnak, hogy mert róluk annyi hazugságot könyvbe tenni. Ha idejekorán kerekét nem old, még talán el is töngeti regényének hősnője, az egykori Üvegkisasszonyból tenyeresdalpas, nyelves asszonysággá öregedett kocsmás-leány.

Van végül e rajzok között egy pár, mely közeledik a novella műfajához, ha nem tud is egészen azzá válni. Az *Irinó-pirinó* symbolikus mese az óriás férjről meg iczike-piczike feleségéről, a kik nem tudják egymást megérteni — sajnos a gyöngye, vékony szálaból font mese nem bírja el a reánehezhető súlyos eszmei tartalmát. A *Régi katonáról* s a *Fekete Karácsony* idyllszerűek. Amabban a nagymama beszél el unokáinak csöndes élete egyetlen költői epizódját, s az író gyöngéd bájjal érezteti azoknak a kedves, derült óráknak hangulatát, melybe a nagymamát, akkor még fiatal asszonyt, egy francia tiszt udvarlása ringatta. Kitűnő a megoldás is: a tiszt, a ki távozása előtt éppen találkozót kért tőle, véletlenül reábukkan a zöldséges kertben, a mint az asszony fészületlenül, ócska ruhában nyers vöröshagymát reggelizik. Az idyll belefut a helyzet koinikumába s az unokák reményükben csalódva, töredékesnek, mi azon-

ban művészileg teljesen befejezettnek érezzük. Ép ily finoman rajzolja Kaffka Margit a másik idyllben egy nagy-gymnasia naiv szerelmét tanárja felesége iránt, s azt a subtilis érzést, melylyel az asszony, egy rideg, száraz ember költői lelkű neje, ezt a hódolatot fogadja, meg azt a gyöngédséget, melylyel vissza készül utasítani. Legérdekesebb, mert a legcompletebb lelki mozgalmakból van összeszöve, a kötetnek egyébként is legnagyobb követeléssel föllépő darabja, az *Íttutazóban*. Egy fiatal georgiai herceg Interlakenben meglátogatja honfitársát, a száműzött Ketewan hercegnőt, a forradalmár Ketewanok leszármazottját. Egy egész világ választja el ezt a két forróvérű fiatal lényt. A fiú józan, számító, megalkuvó, meghódol a zsarnok oroszoknak, hogy anyagi jólétét biztosítsa; az asszony rajongó idealista, nélkülöz és szenved s mintegy álomvilágban élve a merev tagadás az orosz államhatalommal szemben. Párbeszédük, melynek folyamán az ifjú iparkodik megértetni a herceg-asszonynyal az idők változását, izgató, s még érdekesebbé teszi, hogy a herceget, a kit a nő szépségének és történeti szerepének nagy híre csábított Interlakenbe, egészen elbűvöli annak vonzó egyénisége. Az asszony sem marad érzéketlen a nála jóval ifjabb fiú iránt; lelkük dagad, hullámoz, az elme és a szív mozgalmi, a hazafiúi erzes és a szerelni vágy, az ábrándok és a valóság képei kergetik, színezik egymást. A megoldás megint kiváló: az asszony győz, lecsillapítja okosságával a fiú hevét, de diadala neki nagyobb fájdalmat okoz, mint a legyőzöttnak. Az elbeszélés rendkívül hangulatos, s bár teljesen képzeleti, a valóság illúzióját keltő.

Mint elbeszélő Kaffka Margit még legjobb darabjaiban sem tartozik a mesterek közé, s könnyedségben, folyamatosságban a nála sokkal kisebbek közül is akárhány fölülmúlja. Nem szeret takarékoskodni a szavakkal, s hogy minél tisztábban kihallja az olvasó a hangot, mely lelkében zeng, újabb meg újabb változatokban hallatja. Kényelmesen, helyenként áradozva beszél el, nem egyszer pongyolán, sőt a nyelv törvényeit sértve fogalmaz, nem tudatlanságból, még csak nem is gondatlanságból, hanem annak a költői iránynak tanításait követve, melyhez pályája második felében csatlakozott. De ha ez a modorosság bántó is, jobb novelláinak értékét nem rontja le, s e kötetének majd minden darabja után melyen sajnáljuk, hogy erős egyénisége letűnt az irodalom szemhatáráról.

Szederkényi Anna új regénye.

Szederkényi Anna: *Sasok ha találkoznak* . . . Regény. Budapest. Magyar Írók Társasága, ú. n. (1918). N. 8-r. 145 l.

Szederkényi Anna azon írók közül való, a kik mind az életet, mind a költészetet komolyan fogják föl. Egyik sem való arra, hogy könnyű szórakozással szolgáljon az embernek: az élet nehéz, szívós küzdelem, s így a költészet is, mely amannak hű képe, nem könnyű játék az ember erőfőlségeivel, hanem súlyos valóság, nem az érzelmeinkre, hanem lelki világunkra kíván hatni. Ez a realistikus művészi felfogás azonban nem sülyed Szederkényi Annánál, mint sok társánál, sivár nihilismusba: minden regényében azt hirdeti, hogy az életnek vannak igazi értékei, olyan szellemi javak és erkölcsi törvények, melyekért érdemes küzdeni.

Legújabb regénye is az életnek egy olyan jelenetével indul meg, melynek komorságában egy mély erkölcsi problema lappang. A megindítás költői szempontból érdekes s a belőle fakadó kérdés emberi szempontból izgató. Dorogsági Kálmán, egy kisváros gymnasiumának tanára, viszonyt folytat igazgatójának feleségével. Nem pusztán lobogó vérük hajtotta őket egymás karjába, hanem lelkük vágyódása is, s mint mélyen érző, etnikus emberek érzik is bűnüknek mardosó tudatát. Méltatlan helyzetükből szabadulni akarnak, s a férfi fölszólítja a nőt, hagyja ott férjét s legyen az ő neje. Az asszony a maga erejéből nem tudja rászánni magát a nagy lépésre: visszaretten a gondolatától, hogy ilyen nagy fájdalmat zúdítson derék, becsült férjére, s kedvesétől vár támogatást. Az azonban, mint az ibseni hősök, azt kívánja, hogy egymaga küzdje végig a súlyos lelki harcot. Az asszony nem képes erre a föladatra és agyonlövi magát — holtteste a hozzá siető Dorogsági lába elé esik. A férj, egy tipikus jó, de köznapi lélek, nem áll bosszút, csak elűzi a másik szerencsétlen férfit. Ez az expositio a regénynek legsikerültebb része; a három szereplő szokásos helyzete — a nő a férj és udvarló között — az érdekes beállítással új szintet kap s a közöttük lepergő jelenetek megragadják a figyelmet.

A regény dereka egy másik kisvárosban játszik, a hova Dorogsági áthelyeztette magát. Kedvesének véres árnya elkíséri ide is, s állandóan gyötri az a tudat, hogy akaratán kívül ugyan, de egy értékes női lénynek halálát okozta. Az új környezetben sorsa egy kedves, vonzó fiatal leánynyal hozza össze, házigazdájának leányával, s előbb

a leány, majd mikor az idő és férfiúi életkedve kissé elhomályosítja a múlt kízó emlékeit, a férfi is forró szerelemre gyullad. Dorogsági túlárado szíve ismételten ki akar törni, de valahányszor meg akar nyilni, ajkára fagyasztja vallomását a szörnyű múlt visszajáró kísértete. A cselekvénynek ez a legfontosabb, legterjedelmesebb része jól van elgondolva, de a kivitelben mélyen alatta marad a megindításnak. Van ugyan ereje a kitaposott ösvényen járó mesét eredetivé formálni, de az a czéltudatos mérséklet, mely az expositióban érvényesült, itt elvesz, s míg amott minden mozzanat arra szolgál, hogy a hősök helyzetét minél élesebb világításban lássuk, itt fölösleges részletek és emberek el-eltérítik a figyelmet a művészi földadattól. Arra a környezetrajzra, a melyet a szerző ad, a kisvárosi élet mozgalmainak és szerepvivőinek bemutatására nincs semmi szükség, mert a probléma teljesen lelki, nem a viszonyok fejlesztik, hanem a hős lelki világából sarjad ki, nem korfestő, hanem analitikus regénynyel kellett volna megoldani. A lelki rajz sem olyan éles, mint a milyennek várnók. A leány lelki képe kissé elmosódott, de ez nem baj, az ő szerepe úgy sem fontos, s vázlatosságáért pótolja karunkat finomsága, gyöngédsége, a férfi azonban — s az író is — túlságosan sokat bölcsekedik, s nem olyan mélyen, hogy indokolva lenne. A fiatal tanárt értékesebb, szeretetreméltóbb embernek képzeljük, mint a milyennek a szerző festeni tudja, s inkább csak egyes pillanatokban érezzük élőnek, mintsem a cselekvény egész folyama alatt. A bonyodalomnak legalább a fele bátran elmaradhatott volna, a regény csak nyert volna vele, főként ha cserébe több gondot fordít az író hősének megrajzolására.

És a probléma? Megoldása emberi — s a mi ezzel egyet jelent: művészi szempontból kielégítő. Dorogsági a leány apjának, a ki hívatására nézve bíró, föltárja lelkét, s meggyónva bűnét, megkönnyebbül, kízó lelkiismerete elcsendesül s nőül veszi szerelmését. Az élet ismeri az ilyen megoldásokat, sőt bizonyos, hogy a katasztrófával fenyegető lelki összeütközések az életben rendszerint így módon oldódnak meg: elsimulnak, mint a tenger tükre, ha kidühöngte magát a vihar. Még erkölcsi érzékünk sem háborodik föl, s az elévülést nemcsak a büntető törvénykönyv, hanem az ethika is elfogadja fölmentő ítélete alapjául. Arra a kérdésre, van-e joga boldogságra annak, a ki egyszer régen súlyos bűnt követett el, elhalványulhat-e a múlt sötét emléke az ember lelkében — nem szabad tagadó feleletet adni. Mégis úgy érezzük, hogy ez a befejezés, úgy a mint a regényben előttünk van, nem megnyugtató. Nagyobb, megrendítőbb lelki

küzdelmeket várnánk előtte, teljesebb katharsist, a milyen igaz és megnyugtató a férfi bűnvallomása, olyan igaz rajzát lelki vívódásainak. Érezte ezt maga a szerző is, ezért noha művészi szempontból a házassággal be van fejezve Dorogsági története, egy másik befejezéssel toldja meg: felesége házasságának első évében, világra szülve fiát, meghal. Ez a második befejezés; mely nyilván a költői igazságszolgáltatás kedvéért van odavetve, nemcsak fölösleges, hanem teljesen elhibázott. Bár ilyen megoldásra az élet százával szolgáltat példákat, itt deus ex machinaként hat s ép oly bántó, mint Rostand *Cyranójában* a hős fejére eső téglá, s még a költői igazságszolgáltatás dogmájára helyezkedve is: micsoda igazság az, mely hogy lesújthasson a bűnösre, egy ártatlan leányt pusztít el minden ok nélkül. A ki gonosz véletlennel old meg művészi vagy erkölcsi kérdést, az gyökerében megfojtja magát a kérdést. Szederkényi Anna megoldása nem felelet a fölvetett kérdésre, még annyira sem, mint Nagy Sándoré, a ki a gordiumi szeker összebogozott jármából kihuzta a szegyet — mert az legalább ötletességre vallott. Az utolsó fejezetnek, mely vagy egy negyedszázaddal az előbbi mozzanat után Dorogságít szembeállítja a fiával, semmi köze a cselekvényhez, még eszmei vonatkozásban sem áll vele.

A regényen megérzik bizonyos sietősség, s ez nagyon csökkenti értékét. A műgond hiánya nemcsak forma tekintetében súlyosztatja a *Sorsok ha találkoznak* című regényt az írónőnek jobb alkotásai mögé, hanem mélyebben is érezteti hatását: fölépítésében, motiválásában, ökonomiájában. Kellő elmélyedéssel, művészi mérték-tartással, a célok és eszközök gondosabb figyelembevételével sokkal művészibben valósíthatta volna meg költői eszméjét. Hogy erre lett volna ereje, elég bizonyosság a regény jó megalapozása, a sikerült expositio, s a bonyolítás egyik-másik mozzanata, főként a leányka ébredő és erősödő szerelmének rajza. Így azonban a regény csak részleteivel hat s nem egészével.

Cs. E.

Pásztor József munkái.

Pásztor József: *Rangosan.* Alföldi történetek. A Taltos kiadása. Budapest, 1918. N. 8-r. 156 l. Ára 7 K.

Pásztor József: *Legyen férfi a párom.* Vidám regény Budapest, Magyar Írók Társasága, 1918. 8-r. 214 l. Ára 10 K.

Pásztor József realizmusa, mely első komolyabb művében, *Az ügyetlen* című kis regényben még nyersen, kiforratlanul jelentkezett, legújabb novella-könyvében megtalálta a hozzáillő tárgyat, az alföldi paraszt életének rajzát. Maga is az alföldi magyarság sarja, s a parasztság között élve megismerte, megszerette népünket: ez adja elsősorban magyarázatát annak, hogy paraszt-történetei sokkal magasabb színvonalon állnak, mint első elbeszélése, melynek háttére és személyei a főváros világából kerültek ki. De ebben az emelkedésben közrehatottak egyéb tényezők is. Azelőtt bizonytalanul tapogatódzva, pusztán írói érzéke után indult, most Mikszáthban egyéniségéhez illő vezetőt kapott. A hatást nemcsak *Mihok bácsi ást vesz* című elbeszélése bizonyítja, mely még részleteiben is emlékeztet Mikszáth egyik legművészeibb rajzára, *A kaszát vásárló parasztra*, hanem az egész kötet, mind szellemével és fölfogásával, mind sajátos elbeszélő módjával. S végül része van a sikerben azért fejlődő, kibontakozó egyéniségének is: elbeszélni régebben is tudott, de a mit elmondott, az csak igaz volt s nem egyszermind érdeket keltő is, s a mint elbeszélte, abban volt egyszerűség és természetesség, de művészet nem. A *Rangosan* című kötetével mind a két irányban jelentős lépést tett előre.

Mikszáth paraszt-életből vett rajzait rendszerint nem a benünk elmondott mindennapi történet tette értékké, hanem a beállítás művészete, a szemléletes ábrázolás és az a mély pillantás, melyet az apró jelenet szereplőinek lelken át a magyar nép érzés- és gondolatvilágába vethettünk. Pásztor becsülettel iparkodott mestere nyomába lépni s előadásban nem is méltatlan hozzá. Parasztjait Duna-Tisza-közi tájszólásban, zamatos magyar nyelven beszélteti, de menten minden túlzástól és keresettségétől, -cikornyától. Nem sujtásos ez a nyelv, de nem is pongyola, s a rövid, szüksézájú mondatokból kiérezzük az élő paraszt tempós beszédét, a ki nem beszél sokat, mert az okos ember kevés szóból is ért, s a mindennapi életben nem cifrázza a szót, mert csak urakkal szemben rátartó, egy-

más között nem fitogtatja tudományát. Egyetlen csinált szólam, egyetlen hazug hang nincs Pásztor parasztjainak ajkán, minden szavuk igaz, kifejező, tartalmas és erővel telt. Stílszerűen a maga szavait is ehhez az előadáshoz alkalmazza. Nem népieskedik ugyan — ettől megóvjva jó érzéke — de egyszerűen, természetesen, közvetlenül beszél és így, noha mindig tudjuk, ki beszél, a szerző-e vagy parasztjai, a kétféle előadás közt teljes a harmónia.

Mélységben és jellemző erőben természetesen elmarad Pásztor Mikszáth mögött, de ez közös sorsa mindazoknak, a kik a rajz ez utólérhetetlen mesterét vették mintaképül. S az utánpótlók hosszú sorában Pásztort igen tisztességes hely illeti meg. Nem pusztán pillanatfölvételeket nyújt, mint annyian a népieskedők között, a kik megelégszenek egy jelenetnek jól-rosszul végzett lemásolásával, hanem az időben egymásra következő eseményekből egész kis történetet kerekít ki, melyek néha önmagukban is, elvonatkozva népies jelleműktől, érdekesek és megkapók. Ilyen p. o. az *Akácztörök*. A leány vőlegényéről az a hír érkezik, hogy elesett Lengyelországban. Szülei ekkor egy gazdag, öreg kőröslőti jegyzik el s már kétszer kihirdették vele a szöszékről, mikor betoppan a halottnak vélt legény. A két vetélytárs találkozik egymással a leánynál, szemük összevillan, szavuk egymáséba kap, mint két éles kardpenge, az öregebbet már elragadja szenvedélye, haragja s kivörösödve hörgi:

— Engöm nem gyaláztok mög!

Ezzel ráemelte a botját Janira. Jani hirtelen elkapta a botot. Kicsavarta Kenéz kezéből s a padra hajította. Tüzelő arccal, lihegve mondta:

— Nem ilyen ellenséggel vereküdtem én, no!

Szemébe nézett a reszkető Kenéznek s békésen szólt:

— Kenéz bátyám... Nem akarja kigyelmedet az a lány... Minek erőlteti?

Kenéz szeme elborult. A földre hullt kalapját felvette s a fejébe igazította.

— Mondja meg hát ez a lány, szömömbe.

A fenyegető vihar elvonul s abban a biztosságban, a mint az író a fölzaklatott szenvedélyeket lecsendesíti, a tragikusan induló történetet szerencsés befejezéshez juttatja határozott írói művészet nyilvánul.

Szintén már tárgyánál fogva is érdekes *A király parolája*. A népmesék egy kedvelt motívuma s Hári János második kalandja, a

királylyal parolázó parasztnő meséje a világháború fordulataiban valóvá vált: ezt a népmesei indítékot fejlesztí tovább Pásztor a népmesék szellemében, bemutatván a hős parasztnő atyját, a ki otthon eldicsekszik fia sikerével és ravasz fufanggal leplezi le a susztert, midőn az, megirigylve fiát és gazdag dicsőséget, a maga fiáról szintén azt hirdeti, hogy a királynál járt a bécsi Burgban. Pásztor előadásában a történet valószínű és jóízű históriává lesz, a nélkül, hogy népmesei zamatát elvesztené.

A kötetet kitevő tizenkét kis dolgozatnak legtöbb darabja azonban más természetű. Vagy olyan elbeszélés, mely csak a maga sajátos népies jellemében hatásos, vagy éppen csak rajz, adalék a magyar nép lélektanához. Az előbbiek között is akad több érdekes, mely nem pusztán jellemző erejének köszöni értékét. Legjobb közöttük az utolsó, az *Eső*. Egészen a parasztság érzelmi világából sarjadt. Hetek óta nem esett az eső, s a tikasztó meleg meg a szárazság fenyegető réme rosszkedvűvé, ingerlékenynyé teszi az embereket. Egy derék házaspár össze is kap, s a menyecske sírva visszatér a szülei házába. A férj, a sértő fél, még aznap észre tér, s az asszony is másnap, mikor megered a rég várt eső. Az összeütközés és megbékülés itt is azzal a biztos pszichológiával van dolgozva, mint az *Ákácztörök*-ben, s a csomónak szerencsés megoldása itt is, a többi elbeszélésben is, jellemző az írónak nemcsak derűt, optimistius fölfogására, hanem arra a szeretetre is, melylyel hőseinek és magának a parasztságnak sorát nézi.

Rajzaiban rendszerint a paraszti léleknek ragaszkodását festi kedves tárgyaihoz és, nézeteihez, a mi sokszor megcsontosodott conservatismussá fejlődik, mint mikor nem akarja magát lefénypéztetni vagy nem hajlandó feje fölé esernyőt tartani. Nem mely jellemvonások azok, a melyek így föltáruhnak előttünk, kicsinyes vagy éppen külső tulajdonságai népünknek, nem is mindig újszerű a kép s Mikszáth hatásán kívül Gárdonyiét is föltünteti, (*A pipa és a Jób* p. o. a *Riska* című elbeszélésének indítékát értékesíti más tárgyakra vonatkoztatva), de kerek és jól rajzolt, gyakran hangulatos, érzésben fogant és érzést keltő. Ilyen megható rajz a *Szabadságon*, egy gyermekét vesztett szabadságos katonának, s egy eltűnt férjét hasztalanul hazaváró menyecskének találkozása, vagy a *Sziből jöjjön a szó*, egy szegény, elhagyott parasztasszony sorsa, a kit az iszákosságtól egy derék öreg paraszt józan, de szívből fakadt biztatása tart vissza. De még ott is, a hol az életnek apró, jelenték-

telen viszonyai közt mutatja be a parasztságot, tud iránta részvétet és érdeket kelteni s alakjait éles világításban bemutatni.

Tagadhatatlan, hogy Pásztor a magyar paraszt bemutatásában nem objektiv. Eszményíti, de nem a népszínművek módjára, túlozva és hazugon, hanem oly módon, hogy kikeresi életéből és jelleméből azt, a mi jó világot vet rá. Legalább is oly jogosult álláspont, mint az ellenkező, s eredménye, a róluk adott rajz, mindenestre tetszetősebb. A ki érdeklődik a magyar lélek iránt, az nem bánja meg, ha elolvassa ezt a kötetet.

*

Pásztor József mint jószemű megfigyelő mutatkozott be az irodalomban, s első műve, az *Ügyetlen* című hosszabb elbeszélés, fogyatkozásai ellenére nyújtott némi reményt. *Rangosan* című kötetében azután megtalálta az író önmagát s az egyéniségének legjobban megfelelő műfajt. Ezekben az apró paraszt-történetekben volt élet és szín, s abban a hosszú csoportban, mely Mikszáth nyomán tapossa az irodalom mezejét, tisztos hely illette meg szerzőjüket. Pásztor új regénye más csapáson halad, tárgyban és szellemben eltér előbbi kötetétől — vesztére. Ki kell ezt mondanunk: talán sikerül őt visszatartanunk attól az úttól, mely nem a csúcs felé, hanem a mélységbe vezet.

A «vidám regény» szokatlan és nem is találó megjelölés helyett jobb lett volna «könnyű regény»-nek neveznie művét. A *Legyen férfi a párom* valóban a regények legkönnyebb fájába tartozik, melyeknek egyetlen célja a szórakoztatás. Mélyebb eszme nem élteti, határozott világnézet nem tükröződik benne, a jellemek rajzára nincs gondja s a társadalmi élet rajza szélesen kivitt ugyan meg tarka, de puszta keret és távol áll mind az újszerűségtől, mind az élességtől. A kisvárosi gentry világát rajzolja, földbirtokosokat, megyei tisztviselőket, de nem az életből lesve elvonásait, hanem úgy, a mint Jókai és Mikszáth műveiből belerögződtek még a fővárosi ember képzetvilágába is. Inkább chablonok, mint típusok, a szolgabíró, a patikus, a szerkesztő csakúgy, mint az uraság és egész családja, mulatozásaikból — mert rendszerint terített asztalnál találkozunk velük — új hangok nem csendülnek ki, tetteik nem tárnak föl sajátosabb, egyénibb lelki vonásokat. Hétköznapi emberek s belőlük csak az emberi lélek alapos ismerője faraghatott volna regényalakokat.

Érdekesebb alak csak kettő van köztük. de ezek is a széppróza

sokat koptatott hősei közé tartoznak: a nyugtalan vérű, kalandor természetű férfi s a vidék kiesinyes, korlátolt világából elkívánczozó leány. A mese kettejük köré fonódik s nem rosszul indul meg. A kisvárosi környezetbe, hol a férfiak egyetlen foglalkozása az ivás és kártyázás, belecsöppen a sokat utazott, európai műveltségű Poroszlai, s a léha, üres, lelketlen férfiseregéből toronyként magasodik ki. Okos, bátor, határozott, energikus, igazi férfi — Jóкаи hőscineк cоpiája, azoknál egy fokkal valóságosabb, de sokkal színtelenebb. A költői föladat természetesen fejlik a helyzetből: mint talál egymásra ez a két, az átlag fölé emelkedő lélek, Poroszlai és a szabadságra sóvárgó, messze világokba vágyakozó Erzsike. A fejlődés leghatalmasabb rúgója kissé bizarr, de bizarrságában sem új indíték: kiszabadult az állatseregletből egy tigris, s állandó izgalomban tartja a megvét. Poroszlainak, az indiai tigrisvadásznak, alkalma nyílik kimutatni, hogy ő az egyetlen igazi férfi a társaságban, s noha az író, igen szerencsétlen fogással, nem ő vele öleti meg a fenevadat, a hősiesség gloriája ragyog feje körül.

A két hős vonzalmának ébredése és megerősödése mincs minden kedvesség nélkül rajzolva, s e szerelmi idyll a regény legsikerültebb része, noha ez is inkább csak rokonszenves, mint megkapó. A megoldás azonban lélektani képtelenség és így művészi szempontból teljesen elhibázott, az érzelmes lelkű olvasót elszomorítja, a kritikust fölbosszantja: kiderül, hogy Erzsike, ez a felsőbb rendű lény, a ki a regényen végig állandóan azt hangoztatja, hogy igazi férfit akar párjának — innen a regény címe is — valójában nem a tigrisölőt szereti, hanem egy igazi vidéki figurát, a nagyokat ivó, kártyás Borhidy Pistát, a kiből nemcsak minden regényesség hiányzik hanem még a szeretetreméltóság legkisebb szikrája sem pislákol egyéniségében. S a mi még különösebb, a hatalmas sőt erőszakos Poroszlai szó nélkül átengedi szerelmesét szájhős, komikus vetélytársának, maga meg megelégszik egy kis vidéki vadvirággal. A szerző nyilván félt a chablonos befejezéstől és valami új, meglepő fordulattal akarta befejezni regényét. Okoskodása azonban gyökerében elhibázott. Ha választanunk kell elkoptatott, de lélektaniilag megalapozott és eredeti, de a hősök jellemével össze nem egyeztethető megoldás között, egy pillanatig sem szabad haboznunk, hanem az első mellé kell állnunk. Persze a legművészibb eljárás a harmadik: újszerű, csattanó befejezést fejleszteni a jellemekből — de ehhez sok minden egyében kívül erős képzelet is szükséges. Pásztor képzelete azonban a megindítás érdekessé tevésében kimerült s egyáltalán sem nem

élénk, sem nem gazdag. Leiki alkata az élet jelenségeinek megfigyelésére és bemutatására teszi hivatottá, nem pedig az emlékezeti elemek merész combinációjára és újjá teremtésére. Úgy látszik, ezúttal Jókai lebegett előtte mint ideál, s ez kilendítette pályájából. Térjen vissza a másik mesterhez, Mikszátlíhoz, a regénytől a rajzhoz: gazdag, mozgalmas, érdekes fordulatú mesét szőni, ha szabad eddigi munkásságából következtetni, nem adatott meg neki.

r. r.

A MAGYAR SELYEMTERMELÉS ÉS BEZERÉDJ PÁL.

— Részlet a Bezerédj Pál fölött tartott emlékbeszédből. —

Bezerédj Pál valója mélyen gyökeredzik a régi magyar eszményies nemzeti és családi életben, de lelkületét a legújabb-szerű emberi haladás s a nemzet- és világgazdasági élet kérelmelhetlen törvényszerűségének egyetemes szelleme hatja át. Benne a mult legnemesebb hagyományai, s a jelen és jövőendő megélhetés s életérdekű gyarapodás ideig követelményei, a kisenyeberek őszinte szeretete s a szakértelem önállóan rendelkezni, szolgálva parancsolni hajlandó természete ölelkeznek bensőleg. Ez ellentétek kibékülésének megfelelő magyarázata nélkül őt és alkotását kellően megérteni és méltatni nem lehet.

Bezerédj Pál szerencsés és méltó ivadéka volt egy ősrégi nemzetség azon ágának, mely már nemzedékek óta családi és hazafias erényei által tünt ki az állásra nézve hozzá hasonló nagy sokaságából. Ő István nagybátyjának nemcsak anyagi örököse, hanem úgyszólván szellemi és erkölcsi neveltje is volt.

Az ifjura eszményiesen és szabadelvűen gondolkozó s eljáró nagybátyjának példája igen nagy hatással volt. Halála után is az ő szellemében haladt. Gazdasági tanintézetet végzett.

Bejárta Németország, Belgium, Francia-, Olasz- és Spanyolország nagy részét. Angliában is utazott és tanulmányozott, az angol nyelvet ott sajátította el. Volt Oroszországban is, a honnan anyai rokonságától mintegy 240,000 korona értékű örökséget kapott, melyet csak kevés ideig élvezett, mert azt később a selyemtermelés előmozdítására fordította. Csak évtizedek múlva kapta vissza kamat nélkül. Tolnában akkor az a tréfa kelt szárnyra, hogy a selymészet felvirágzásában nálunk az örökséget kivinni idejében megengedett orosz czárnak van legnagyobb része.

A selyemtermeléssel és selyemiparral külföldi tanulmányútján alaposan foglalkozott. Bécsből 1876. évi július 3-án írja, hogy bár nagybátyja bővebb végrendeletet nem hagyott hátra, hála az Égnek, legalább reszkető kezével czeruzával egyet-mást még is feljegyzett, a mit halála utánra kívánt. Ezek közt volt az, hogy felesége és utódai a selyemtenyésztést ne hagyják abba. «Megnyugtató, — írja — hogy tudjuk, mit kívánt és így akarátát minden legkisebb részletben teljesíthetjük.»

Hat évig élt Párizsban és több időt töltött a selyemipar főhelyén, Lyonban. Félévig kék zubbonyban együtt dolgozott a munkásokkal, hogy eszükjárásával és az általuk végzett munkákkal alaposan megismerkedjék. Olaszországi utazásai közben meglátogatta Kossuth Lajost is, a ki azzal bocsátotta el magától a nagyreményű, törekvő ifjút: « Fiam, odahaza csináljatok industriát.» Ezt, valamint a többi intelmeket nem feledte, sőt a selyemtermelés és ipar felkarolását mintegy reá bízott szent küldetésnek tekinté. Nagyra becsült István bátyja is élete végéig szeretettel csüggött azon és a letipart baza szomorú sorsának szemlélete közben némi vigaszt abban talált.

A selyemtermelés első nyomaival hazánkban 1680-ban Baranya megyében, Pellérdén találkozunk, a hol I. Lipót király uralkodása alatt Passardi Péter toricellai olasz lakos tett kísérletet a selyemtenyésztéssel. Magyar felesége őt is magyarrá tette s I. Józseftől 1708-ban nemességet kapott.

De halálával elalszik az egész ügy. Folytatása Temes vármegye újabb betelepítése után indult meg, midőn Mercy Kolos Florimund tábornok veszi azt kezébe, ugyanaz, a kit III. Károly király 1720-ban a temesi bánság kormányzójává nevez ki. Ez Rossi mantuai apát közreműködésével nagy eperfaültetvényeket létesített és azokat erélyvel védelmezi. Ez időben Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót, sőt selyemszövő gyárat állítanak fel. De a Mercy tábornok 1733-ban bekövetkezett halálával megint nagy hanyatlás áll be. Új életre az ügy Mária Terézia alatt kelt, midőn Eszéken gubóbeváltó hivatal keletkezik, s a temesi bánságban és Kecskeméten megint hozzálátnak felkarolásához. II. József szintén lendíteni akar rajta, s 1787-ben tudvalevőleg nagy aranyérmeket adat át a szarvasi evangélikus templomban Thessedik Sámuel lelkésznek és a

selyemtermelést Bugattonál Budán megtanult feleségének azokért az eredményekért, melyeket vele el tudtak érni.

Azonban mintha átok sujtotta volna az ebbeli kezdéseket, II. József halála után megint nagy visszaesés állott be. Tolnamegyében, mely itt első sorban jön tekintetbe, a helytartótanács 1766-ban indítja meg e részben a mozgalmat, de egy 1770-ben hozzá intézett jelentés szerint az egész megye területén akkor még csak 768 darab szederfa volt. Hanem ezek száma gyorsan emelkedett. Az eredmény 1788-ban már 2371 font beváltott gubó, de ez 1812-ben újfent 736 fontra csökken. Később a megye karolja fel és 1829. évi márczius 31-én erélyes intézkedéseket tesz; melyek eredménye szembeszökő. Van akkor három megyei főkertész, a kiknek kezelése alatt az eperfaállomány közel százezer darabra szaporodik fel. Szekszárdon tíz kazánnal dolgozó gombolyító keletkezik.

A jeles tolnai alispán és kiváló gazda, Csapó Dániel, majd Bezerédj István veszi kezébe ezt az ügyet. A megindult országos mozgalomban akar részt venni ő is. Birtokán már előbb létesíti a mai virágzó Szedres nevű községet, a hol főleg a selyemtenyésztésre szorítja és édesgeti a lakosságot, melynek örök bérletet ad, s különféle felekezetű templomokat építtet. A népnek nemcsak földesura, hanem őszinte barátja és áldozatkész támogatója. Ő nemsokára a selyemipari tevékenységet is megkezdi, s azzal az egész országban figyelmet keltő eredményeket ér el. Széchenyi már előbb létesítette Czenken a nagy eperfaültvényeket, a hol ráveszi a lakosságot a selyemhernyó tenyésztésére. Az ő buzdítására Tolnában is megalakul a szeder-selyem egyesület, melynek főtényezőjévé ugyancsak Bezerédj István lett. Az itt nyert selymet eleinte egy pozsonyi szalaggyárnak adták el. Később Hidján is szőttek selyemárút, de csak annyit, a mennyit évenként a család barátainak elajándékozhattak. Deák Ferencz is kapott minden karácsonykor hat darab selyem zsebkendőt oman. Ez az ipari tevékenység másutt is, nevezetesen Czenken és Ikervárott, hasonlókat indított meg. A Bezerédj István selyemárú az 1844. évi honi kiállításon, majd 1853-ban is aranyérmeket és elismerő oklevelet nyertek. A legombolyított selyem Hidjáról Bécsbe és Berlinbe került. Özvegyének, a ki a lelkére

kötött ipart híven folytatta; szerződése volt a maga idején általán ismert váczai-utczái Alter és Kiss divatárú-kereskedő czéggel.

Az 1873. évi kiállításon megint aranyérmet kapott, a mi a nevezetes 1879. évi székesfejvári kiállításon ismétlődött.

A magyar kormány az özvegynek 500 darab arany jutalmat adott, melyből ő férje emlékére alapítványt alkotott. A megye által kiosztott kamatait kiválóbb selyemtenyésztők kapják ma is.

Meg kell itt említenem azt a viszonyt, melyben a Bezerédj-család a selyemtenyésztés tekintetében gróf Széchenyi Istvánnal állott. Őt Olaszországi benyomásain kívül Bezerédj István buzgalma inspirálta, hogy a selyemtenyésztésnek a társadalom által való felkaroltatását előmozdítsa. A s. pronyi és vasmegyei szederfa- és selyem-termelés egyesületét alkotta meg mindennek előtt. Hogy a többieknek mintául szolgáljon, elnökévé ő maga lett, alelnökül pedig idősb Bezerédj Pált vette maga mellé. Ehhez Széchenyi a szóban levő ügyben négy, tudtommal eddig még kiadatlan levelet intézett.

Az egyikben, mely 1840. évi december 16-án Pesten kelt, a következő jellemző szavak olvashatók: «Szeretném megállapítva látni, hogy zsidó is vehessen részt Egyesületünkben. Ez ugyan ex principio nincs kirekesztve, de tapasztalásból tudom, s pedig az itteni (pesti nemzeti) Casino után, hogy sorsolás után alig veendünk zsidót be, ha közöttünk nem létez már néhány.» Egy másik levélben Tatai evangélikus lelkész megfenyegeti, hogy ha a selyemtermelés ügyét lanyhán fogja szolgálni, «akkor püspökké majd nem tesszük meg».

De hiába buzgólkodtak korábban és később is legjelesebbjeink, a selyemtermelés nem terjedt el úgy, mint lehetett és kívánatos lett volna. 1879-ben már annyira hanyatlott, hogy felderített sajnós állapota általános megütközést keltett és ennek a termelési ágnek a kormány által leendő hathatós gyámolítása iránt hangos követelést váltott ki.

Képzeltető, hogy ezt az állapotot a selyemtermelés hagyományai közt felnőtt Bezerédj Pál hazafias lelke mennyire fájlalta. A közgazdasági ministeriumban ez ügynek főelőadója akkortájt Kenessey Kálmán ministeri tanácsos volt, a ki vele a siralmas állapotok megszüntetése tárgyában először érintkezett. Ő volt az, a ki a Bezerédj Pál tartózkodó szerénységét legyőzván,

ajánlkozását, hogy mint a kormány meghatalmazottja a dolgot kezébe veszi, a minis ternél közvetítette.

Egy kihallgatás után programját 1880. évi február hó tizedikéről keltezett emlékirat alakjában mutatta be. Felette érdekes és gazdaság-történeti szempontból fontos okmány ez. Abban Bezerédj Pál a selyemtenyésztés súlyos helyzetét, annak valódi okait, orvoslásának eszközeit és módjait alaposan, behatóan és nagy szakértelemmel világítja meg. Kerekén kijelenti, hogy ha a ministerium eddigi eljárását meg nem változtatja és pedig az ellenkezőre, akkor az bizonyosan meg fog szünni az egész országban, s megint nemzedékek fognak elmúlni, míg ismét talpra állítható lesz. Tárgyi, valamint személyi nagy hibák követtettek el, a melyek folytán a neheztelés és elítélő felháborodás általános. A vezetőkben mindenek előtt hiányzik a kellő szakértelem, nincs meg az elengedhetlen gondosság és szervezőképesség. Utal arra a selyemhernyóbetegségre, mely a század közepe óta a gubótermelést egész Európában korábbi mértékének egy ötödére csökkentette. E bajnak azonban megtalálták biztos orvoslási módját, de nálunk arról tudomást sem vettek.

Két beces és kivonat által nem pótolható passusát szó szerint idézem: «Nem tagadhatom, — írja — hogy mindezen rendszabályok keresztülvitele, a melyek nem kevesebbet jelentenek, mint egy új termelési ágnak a legnehezebb viszonyok közt hazánkban történő meghonosítását, egy embernek bizony egész erejét és idejét veszi igénybe. S most az a kérdés, ki legyen ez az ember? Legyen az magyar ember, ki minden kellékekkel rendelkezik, melyek által hatni lehet azokra, kikre hatni kell. Legyen az továbbá mindenek előtt teljesen független, minden hangzatos cím nélkül, a kihez még a feltevés sem fér, hogy a kormány által díjaztatik. Mutassa meg az illető, hogy azon ügy, melynek szolgálatában áll, oly szent előttte, hogy minden tekintetben ingyen áldozza fel érette idejét, erejét és hogy vissza fogja nyerni ezen ügy iránt a népnek régi bizalmát, melytől azt, mi tagadás benne, senki más, mint az eddigi díjazott királyi felügyelők fosztották meg. Mellőzzük tehát elnevezését, hogy kormány- vagy ministeri biztos; legyen czímtelen, ki ismert névvel ugyan, de csakis a felügyelőség nevében teszi és a minister

vagy ministerium megbízásából rendelkezik ott, a hol absolute kell. «Hogy legyen most már ezen ministeri megbízottnak viszonya a ministeriumhoz szabályozva? Felelet: legyen az egyrészt a ministeriumnak teljesen alárendelve, másrészt a ministeriumtól teljesen független. Alárendelt legyen annyiban, hogy köteleztessék a lehetőségig részletes előirányzat felterjesztésére, valamint a felhasznált pénzről szóló számadások beadására. De másfelől utalványoztassék ki neki az év első havában mindenkorra az a 6000 forint, melyet az év folyamán fel szabad használnia. Mondassék ki, hogy a mit ezen összegben felül találna költeni, azt az illető sajátjából köteles megtéríteni; s ha csak legkevesebbé is szokásos az ilyen dolog, tétessen le a ministerium ezen eljárás biztosításául az illetővel egy 6000 forintra rúgó cautiót... Teljesen önállónak kell lenni azonban a felügyelőségnek minden, ezen kereten kívül eső intézkedéseiben. Kell, hogy a helyszínen működő szakemberek felelősek legyenek mindenről, mit tenni jónak látnak; lehetetlen, hogy ezek egyes esetekben tanácsot kérjenek vagy rendeletet várjanak a helyszínétől távol élő nem szakemberektől.»

A kezdet óriási nehézségeihez járultak a pebrin nevű selyemhernyó-betegség okozta bajok. Az említett betegség egy időben Franciaország termelését 25 millió kilogrammról 5 millióra csökkentette; a mi kezdetleges selyemtenyésztésünk pedig miatta úgyszólván megszűnt létezni. Láttuk, hogy az illetékes tényezők nálunk a világ haladásáról és a gyakran előfordult óvó példákról nem vettek tudomást, azok tanulságaival egyszerűen nem törődtek. És ezek a példák akkor nem is voltak nagyon régiek. A kormány a múlt század negyvenes éveiben a bécsi Hoffmannsthal-czégnek adta meg azt a kizárólagos jogot, hogy az országban termelt gubókat beválthassa. De midőn az árak 30–40%-kal csökkentek, s a termelőktől a gubókat a megígért árakon nem volt képes beváltani, a tenyésztési kedv a minimumra lohadt, pedig akkortájt a termelés már szépen el volt terjedve. Bezerédj Pál belátta, hogy oly kevés ellenálló képességgel bíró közönségnél, mint a mienk, ezt a kérdést csak a legtökéletesebb technikai berendezéssel és csupán igen bölcs, előrelátó, a piacot ismerő és emberekkel bánni tudó üzletszerűség ruganyos rendszerével

lehet megoldani. Megbízatása után rögtön egymásután küldte embereinek csapatait Görzbe, hogy a bacillusmentes peték előállítását alaposan mielőbb megtanulják. A kormány azelőtt már létesített volt Szekszárdon egy külön selyemtenyésztési felügyelőséget, de azt nagyon rosszul töltötte be és látta el. Továbbá egy 30 orsóra berendezett kis fonódát is állított fel, s ezt egy olasz czégnak adta bérbe. Ezek az erőfeszítések annyira nem vezettek célhoz, pedig évek során 200,000 koronánál többet fordítottak azok fejlesztésére, hogy 1879-ben az egész ország területén 100 tenyésztő 2507 kilogramm gubót termelt, alig 6000 korona értékben, a szekszárdi fonóda olasz bérlője pedig megszökött.

Az árhullámban rejlt veszélyt Bezerédj úgy hárította el, hogy a leszállott világpiaczi árak idején is a régi magas árakat fizette s e célból milliónyi hiteletet vett igénybe, de azokat az előbb említett árak felemelkedése után nemsokára törlesztette. A termelők bizalma így e kereset iránt megszilárdult, s azok, valamint a termelt gubók súlyegységének és a külföldről aranyban bekerült ellenérték millióinak száma így évről-évre szaporodott.

Bezerédj Pál minden reményt meghaladó sikerének titka vagy helyesebben észszerű eljárása eredményeinek kulcsa kettős természetű: azt minden, de főleg két irányban, a termelés és a szervezkedés terén, a céltudatos szakszerűség és eljárásának nemcsak egészében hanem minden egyes tényében az emberbaráti szellem és a lélektaniség jellemzi. Már a selyemtermelés előfeltételét alkotó szederfatenyésztés szabályozásával a selymértáplálék szaporítására, folytonos javítására, felhasználásának minél gazdaságosabbá tételére irányuló törekvéseinél is szigorú szakszerűséget érvényesített. Ő erre különösen azért vetett súlyt, mivel a szederfalombot ingyen kívánta a magyar termelőknek juttatni, hogy e gazdasági águnk versenyképességét biztosíthassa a világpiacon. A külföldön a termelők ugyanis a szederfalombért nyers bevételök átlag 30%-át kénytelenek odaadni. Ennek az elvének ő nagy jelentőséget tulajdonított s ezért egyes esetekben, midőn valahol előkelő birtokosok nem voltak hajlandók a szegény népnek ingyen adni a szederfalombot, mivel másként nem tudott volna elszámolni a fizetendő bérrel, a

magából is anyagi áldozatokat hozott. Azután ő a Széchenyi által hirdetett közgazdasági felfogásnak hódolva, a selyemtenyésztés útján minden másra nem használható, de már vagy még meglevő munkaerőt értékesíteni kívánt és pedig oly időben, midőn a gazdának másnemű termeléséből kevesebb jövedelme van. Ehhez a termelési ághoz alig kell valami beruházás és a hozzá megkívántató szakismeret is könnyen megszerezhető, az tehát igen széles körökben mint mellékfoglalkozás is felkarolható.

A selyem világcikk, a magyar selyem pedig kiváló termésmézes tulajdonságainál fogva nagyon keresett árú. Ha az versenyképes marad, fizetési mérlegünk kedvező alakulására is minden körülmények közt nagy hatása lehet. Hogy ezt a kitünő minőségét felismerték a külföldi piacokon is, az szintén nem kis részben Bezerédjnek köszönhető.

1910-ig mintegy 3000 községben létesíté a szervezeti hálózat utolsó, végrehajtó közegeit, mindenütt egy-egy alkalmas külön egyént bízván meg a teendők végzésével. Minden 15—20 községet egy felügyelőnek osztott be, 10—12 felügyelőt pedig egy főfelügyelő alá rendelt, a ki közvetlen összeköttetésben áll a központtal. A központban pedig egy osztálynak ügykörét a személyi ügyek és a felügyelőség alkalmazottainak ellenőrzése teszik. Egy másik osztály a szederfatenyésztés ügyeivel foglalkozik. Ehhez tartoznak a faiskolai felügyelők, a kik az állam költségén fenntartott faiskolákat kezelik és ellenőrzik a szolgabírói járásokban működő faiskolai felügyelők tevékenységét. A felügyelő oktatja a tenyésztőket, személyesen vezeti a szederfák tisztítását, szabályszerű csonkítását, ellenőrzi a szederfák ültetését, azok helyes gondozását, a tenyésztés befejeztével pedig beváltja a gubókat a tenyésztőtől. Ilyen felügyelő 80 működött 1910-ben.

Jól van szervezve az üzletvezetés is. Van két alkalmazott a központban, a kik az oktatással foglalkoznak és vezetik a görösövező telepet. Van egy fonódai igazgató, a ki az állami kezelésben volt fonódákat, s az összes beváltott gubómennyiség szakszerű válogatását vezeti, a bérbeadott fonódák bérlőivel pedig fenntartja a szükséges érintkezést. Minutiosan gondossággal van szabályozva a gubó-beváltás. Ennek és az árhullámmzás ellenére egyenletesen fizetett beváltási áraknak köszönhető,

hogy a selyemtermelés a nálunk koronként beállott rossz conjuncturák mellett sem csökkent, hanem most első ízben megszakadás nélkül fokozatosan emelkedett.

Nem kevésbbé jól van berendezve a gubók raktározása is. A mindennel felszerelt gubóraktárak száma 19, melyek átlag 80,000 koronába kerültek. Azokban vagy 200,000 kilogramm gubó helyezhető el és kezelhető s bennük mintegy 1100–1200 munkásnő foglalkozott. A nyers selyem előállítása selyemfonódáink feladata. Utoljára 9 ilyen fonóda létezett, egynek építése és felszerelése átlag 400,000 korona beruházását és 250,000 korona forgó tőke alkalmazását tette szükségessé.

A fonódákban körülbelül másfél millió kilogramm nyers gubót több mint 1 és fél millió korona értékben dolgoztak fel évenként. Azokban 2650 munkásnő foglalkozott, kiknek keresete évi 800,000 koronára rugott. A selyemfonást a gyöngébb szálak sodrása egészíti ki. A fonódák közül Bezerédj csak a tolnait kezelte maga, hogy mintául szolgáljon az üzletszerűen bérbeadottaknak, melyek élén azonban szintén szigorúan ellenőrzött szakavatott vállalkozók álltak. A bérösszegeből törlesztetett a gyárakba ruházott tőke.

Mivel tenyésztőink legnagyobb részének nincs saját földje, mindenekelőtt az állami, megyei és községi utakat, valamint a községeknek más célra nem használt területeit igyekezett befásíttatni. 1880-tól 1917-ig 69,987 liter szederfamagot, 113,684,931 két-három éves csemetét és ötven állami faiskolából 2,658,057 darab szederfát osztatott ki a termelőknek és községeknek ingyen. A községi faiskolákból ez idő alatt 6,307,489, tehát az összes ily helyekről együtt kevés híján 9 millió kész szederfát ültettek ki. De miután ezek fele el szokott pusztulni, e munkának szerinte nem volt szabad szünetelni.

Hogy mindennek mily pozitív eredményei voltak, azt néhány egészen sommás számadat összehasonlításával jelezhetem: volt 1880-ban egyfelől s a világháború első évében, t. i. 1914-ben másfelől a termelő községek és puszták száma 71 és 2471, a termelő családoké 1058 és 71,560, a termelt gubók mennyisége 10,131 és 1,390,169 kilogramm, az összes kereset pedig, mely a selyemtenyésztéssel és selyempiparral foglalkozóknak kifizettetett, 40,051, illetve 4,521,870 korona, össze-

sen pedig 1880-tól 1915-ig bezárólag 111.523,845 korona 14 fillér.

Elve mindig az volt s ezt meg is valósította, hogy az általa folytatott üzlet a maga eredményeivel fedezzen az államtól kapott minden néven nevezendő hozzájárulást; de mégis olyformán, hogy a selyemtenyésztéstől és a selyemfonóipartól semmi se vonassék meg, a mi annak továbbfejlesztéséhez szükséges. Mert ő az elért eredményekkel korántsem volt megelégedve. Adatokkal mutatta ki, hogy éghajlatunk alatt sokszorosan nagyobb állandó eredményeket lehetne elérni, melyekre nem csak a szegény lakosság, hanem hazánk mélyen megrendült közjóléte is annyira rá van utalva.

Országos jelentéseiben folyton arra utalt, hogy a selyemtenyésztés csak úgy lendíthető fel, ha a tenyésztők meg vannak győződve arról, hogy ebbeli munkálkodásuk reményteljes és célszerű. Tudniok és folyton szemek előtt kell tartaniok továbbá, hogy Magyarország, gazdasági és éghajlati viszonyainál fogva, mert selyme elsőrendű, hivatva van arra, hogy hatalmas selyemtermelő állam legyen. A kik tehát a közgazdasági érdekeket szívéükön viselik hazánkban, lássanak buzgón és kitartással e termelési ág felkarolásához, a néppel való megkedveltetéséhez s kitartásának előmozdításához. Az egyes megyék selyemtenyésztéséről évenként kiadott 250—300 lapos jelentéseiben pedig példás komolysággal arra törekedett, hogy a megyei, városi és községi, továbbá az egyházi hatóságokat s a tanítókat kellően tájékoztassa az iránt, a mi közvetlen szomszédságukban már tényleg eléretett és minden módon buzdította arra, a mi még ott könnyen elérhető.

A mily rendszeres volt agitatioja, épp oly öntudatos rendszerességgel folytatta a szakértelem terjesztését is. Első sorban a tenyésztők ellenőrzésével megbízott egyéneket oktatta ki. Majd a termelők közt különböző hazai nyelven szerkesztett és százezrekre menő kisebb-nagyobb nyomtatványt osztatott szét. Később szükségesnek látta, hogy e részben is behatóbb működést fejtsen ki. Úgy intézkedett, hogy minden második, harmadik évben az összes községekben előadást tartsanak a nép nyelvén a selyem- és a szederfa-tenyésztésről, még pedig egyenként 130—140 vetített képpel illusztrálva. Az eredmény észlelt

fokozódása nem egy esetben ennek volt tulajdonítható. Már 1905-ben például az egész országban 36 szakember 654 községben 87,143 hallgató előtt tartott ilyen előadásokat.

Nagy gondozásban részesítette a selyemipart is, melynek fejlődését a mi munkás-viszonyaink rendkívül megnehezítik. A fonódák létesítésénél nemcsak a legjobb technikai berendezésre, hanem arra is figyelt, hogy azok minél jobb és biztosabb munkásokkal rendelkezzenek. Szabály szerint ott állította fel azokat, a hol a népesség hajlandóságot mutatott az ipar iránt. De ha a kiválasztott vidék azután számra és minőségre nézve nem szolgáltatott elegendő munkást, azokat haladéktalanul más vidékekről szerezte be. A külföldieket csak addig alkalmazta, míg a magyar munkásokat jól betanították.

Lélektani helyes és finom tapintata azonban sehol sem tűnt ki annyira, mint a munkásügy kezelésénél, melyre nézve nem csak érzéke, hanem saját gyakorlatával a külföldön szerzett befejezett iskolázottsága is volt. Ő nem csupán felfogadni, hanem nevelni is akart munkásokat és különösen az ezen iparágnál első sorban is túlnyomólag figyelembe jövő munkásnőket. Az első munkásnőotthon, a mint ő nevezte, orfelínátot 1910-ben a tolnai selyemfonódával kapcsolatban létesítette. Abban fiatal munkásnőknek alkalmazott 13 éves oly leánygyermekeket helyezett el, a kiket az állami gyermekmenhelyek, az Országos Gyermekvédő Liga, kivételesen az árvaszékek és jótékony magánosok bocsátottak rendelkezésére. Az otthonok felállításával kettős célzt óhajtott elérni: segíteni kívánt a selyemfonódáknál mutatkozó munkáshiányon, továbbá a hazai iparnak is szolgáltatást vélt tehetni a képzett, megbízható és ügyes munkáselem nevelése által. Egyúttal realis és gyakorlati módon akarta megkönnyíteni, illetve kiegészíteni a gyermekvédelem nemes feladatát az által, hogy az állami gondozás alól kikerülő, rendszerint elhagyatott leánygyermekeket 15 éves korukon túl is, midőn leginkább szorulnak felügyeletre, szigorú fegyelem alatt igyekezett tartani. Arra törekedett, hogy azok az addig élvezett könyöradományok demoralizáló hatásától az önerejükre való támaszkodásnak idejekorán való megszokása által meneküljenek. A tolnai selyemfonódával kapcsolatos munkásnőotthonon kívül még Győrött és Komáromban is létesített ilyeneket, melyek

azonban csak később alakultak ki. De a tolnai szerkezetének és eljárásának tüzetesebb ismertetése is messze vezetne. Csak annyit említek fel, hogy a mi munkásjóléti gondozás a külföldön csak létezik, annak tanulságait ő itt megvalósítani igyekezett. A leányok egy része már a züllés lejtőjén volt, de ő az otthonok egyik feladatává tette, hogy ezeket is lehetőleg megmentse a társadalomnak. Eljárása e részben szintén lélektani és pædagogiai alapon nyugodott. A leányok keresetükből tartották fenn magukat, női hivatásukra is készülhettek, így háztartási ismeretekre is oktatták s megvédték őket a munkaadók és a kapzsi szülők zsarolásától. Testi jólétük mellett gondoskodtak lelkük és szívök nemesítéséről is. A gyári munka is az ifjú leányok korához mértén volt berendezve. A folytonos szeretetteljes ellenőrzés s a gyermekek keresményének és vagyonkájának nyilvántartása a legjobb hatással volt rájuk. Erősíté önbizalmukat és nagyobb szorgalomra serkentette őket. Ha terve szerint az otthonok mind kiépültek volna, azokat külön szervezettel kívánta ellátni. Elve az volt, hogy a munkásnők otthonait azok tartsák fenn, a kiknek érdekében állanak, t. i. maguk a munkásnők, a gyárak és a hazai ipar. De óva int az ilyen otthonokkal való visszaélésektől, melyek ellen munkásvédelmi törvényes rendelkezéseket sürget.

Kevés emberünk volt, főleg a közgazdasági élet terén, a ki elsőrendű nagy tulajdonságok oly szerencsésen combinált harmoniáját valósította volna meg önmagában és cselekvésében, mint Bezerédj Pál. Ez összhang alapelemei: idealizmus a célok kitűzésében, realizmus eszközeinek megválasztásában és teljes altruizmus azok felhasználásában. A legjobb magyarok hazafias lelkesedése és önfeláldozása párosul nála oly szellemi és erkölcsi tényezőkkel, melyek sajnos, nem általános magyar lelki energiák: a lelkesedés mellett meghódolás a lemondani tudó következetes munkafelosztásnak; a buzgalom mellett törhetlen erély és eltéphetetlen szívósság; a részletek feltűnő szeretete mellett bámulatos szervezőképesség. A rend bálványozása, a kis és nagy dolgok természetes hierarchiájának több mint intuitív átértése, a mindenre kiterjedő figyelem, a dolgok és emberek alapos és gyors megítélésének képessége,

az apostoli hév és az alkotó erő, melyek között az elsőséget nem lehet megállapítani, oly jelenségek, melyek együttesen a haladottabb országokban is ritkítják párjukat. Ez a szellem az, mely Bezerédj Pál nálunk szokatlan egyhangúsággal elismert roppant sikereit megmagyarázza s már csak a példaadás okából is maradandóvá teendő alkotását megteremtette.

GAAL JENŐ.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Harmadik közlemény.

E szerves együttélésbe esik a történelem egy másik nagy tényezője : az akarat, az egyéniség. Hosszú és sokoldalú az az irodalom, a mely a történelem nagy embereiről, a mozgató szellemekről szól. Mellettük és ellenük oly sok műkedvelő vélemény hangzott el, hogy azoknak ismertetésétől és bírálatától e helyütt el kell állanunk. Valamennyi állítás, akár pro, akár contra történt, azzal bukik meg, hogy egyoldalúan fogták fel és döntötték el a kérdést. Nem terjeszkedtek ki arra, hogy vajjon mi az ismérve a «nagy ember»-nek. A szereplés, a siker? A tudás, a képesség? Krisztus jelentéktelen személy volt korában és tanával megváltoztatta a világ képét. Mennyiben irányítja a nagy ember a történelmet és mennyiben szolgálja, részese környezetének, korának és akaratlanul szereplő egyéniséggé hogyan emeli a szükség vagy közvetett ok? Ostwald a nagy emberek biogenesiséről ír, de elmulasztja megállapítani, vajjon sok epigon nem volt-e képesség, nevelés és akarat tekintetében különb ember apjánál, de nála hiányzott a történeti környezet, a kényszer az érvényesülés oly fokú és módú kifejlődéséhez. A nagy embert nem foghatjuk fel mint a társadalom, a környezet, a történelmi momentumtól elvonatkoztatott, független jelenséget, azt csak szerves összefüggésben a saját talaján, idejében élő és emberi sajátságait e tényezőkkel együtt érvényesülő jelenségnek foghatjuk fel. Hibás az az általános ítélet, a mely a «nagy emberek» történeti szerepéről szól, mert az esetről-esetre különböző. Néha egy nagy ember helyét könnyen pótolhatta más, máskor egyetlen férfiú elhalta mélyreható

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1919. évi 507. és 508. számában.

változást vont maga után. A történelem nem formalis tudomány, az életet írja le, ez pedig nem schematisálható. Nem lehet arról szó, vajjon a tömegek mint összeség, vagy csupán az egyéniségek teszik-e a történelmet. Azt kell megállapítani, hogy mikor melyik tényező, mily mértékben és mennyire más körülmények között érvényesül. A történelem tanulmányozása a legapróbb részletekig, az összes szempontok tekintetbe vételével adhat erre esetről-esetre választ, sem Carlyle Representative Men-je,¹ sem Bourdeau² tömegelmélete nem dönthet el ily kérdést, a mely minden esetben más feleletet vár. Elég egyelőre rámutatnunk arra, hogy a »nagy ember« más korban, más helyzetben talán nem érvényesülhetett volna és sok körülmény között gyatra emberek hatalomra tesznek szert, a mi a tömegnek imponál és alárendeli magát vezetésüknek. Az ember sobasem szabadul környezetétől, de nem törvény, hogy minden ember szolgailag aláveti magát kora gondolkodásának.

Vierkandt többször idézett művében kimutatja, hogy a félculturájú népeknél typikus a megállapodottság hiánya, az örökös mozgás, a cél nélküli tevékenység. Ily nép energiáját apró vállalkozásokban, negatív tevékenységben fecserli el és történelmi folyása is ennek megfelelően hullámzó. A fellendülés, a mozgás a teljes lethargiával, a nyugvással váltakozik és a fellendülések mindig nagy férfiak nevéhez kapcsolódnak. Pusztai népek, mint a húnok, tatárok, törökök, egyes kimagasló vezérek alatt léptek a történelem színpadjára, hogy e vezérek halála után ismét elveszítsék hódított területüket és visszaszoruljanak steppéikbe. Félculturájuk nyugtalansága és primitívsége folytán erős akaratú vezér könnyen szervezi őket és prédahadjárra vezetheti idegen, gazdag területek ellen. A történelem igazolja ezt az állítást, de e tünetmenny okait nemcsak pszichologiai alapon kell kutatnunk. Tagadhatatlan, hogy steppelakó, szegényes, nomád nép könnyebben hajtható egy vezér jogára alá és szívesebben hagyja el terméketlen földjét gazdag zsákmány reményében, de éppen e földrajzi okok sokkal nyomósabbak, mert ezek idézik elő azt a pszichikai állapotot, amely meghódolásra készíti

¹ V. ö. a különbséget Emerson típusai és Carlyle egyénisége között.

² Bourdeau: *L' Histoire et les historien.*

őket erőskező vezér akaratának. A nagy emberek időleges fellépése hozza magával, hogy szereplésük, támadásaik is időlegesek, olyanok, mint a szökő hullám, előnti a partvidéket, de nyom nélkül lefolyik róla. A tatár és török népek a történelemben csak negatív szerepet játszottak — mondja Ranke — és nem hagytak más emléket maguk után, mint azokat a gúlákat, a melyeket az agyonütött emberek vigyorgó koponyáiból raktak össze. Hogy szerepük ilyen volt, azt életük mindenmű nyilvánulásában tudjuk csak okszerűleg felismerni. Az élet organikus összefüggésben érthető meg, egész fejlődésében és gazdasági és társadalmi egymásra hatásában. A steppe és népei okvetlenül mások, mint a város és lakói. Más az állami szervezetben élő polgár «Vollcultur»-ja, mint a nomádnak ephemer és szökkenő, hanyatló élete. A munka rhythmusa más ott, a hol csupán csak egy tényező hajtja és más ott, a hol hosszabb fejlődés után nemcsak eredeti indítékai, hanem benyolult részecskéi is megszabják és befolyásolják ütemét. A teljes culturájú ember munkája cél tudatos, egyenletes akarás, a félculturájúé ugrásszerűen nyilvánuló szeszély. Mily mély a különbség Lichtenberg és Kant között. Amaz szellemesebb, ötletesebb, tele felcsillanó sziporkákkal és sok, hosszú sívár részlettel. Kant ridegen, szárazon, a szellem, az ötlet megvetésével, lehatol a problémák mélyére és cél tudatos akarata nem nyugszik, míg azt minden ízében meg nem értette, fel nem derítette. Ez a különbség a cultura és a barbárság munkájának menete között. Mi hozza létre a culturát, miből ered ez a pszichikai momentum? Miért keletkezik egy helyen állam, társadalom, ipar és műveltség és miért marad sok más terület puszta és vad? Nem csupán a termékenység az, a mi a művelődés, a polgárosulás ágya; Amerika és Afrika buja vidékein sekély haladást mutat fel az autochton emberiség. India gazdag földjén az indus gyakorlatiatlan nép maradt és szellemi adományai ellenére csak a költészet, a nyelv és a philosophia művelésére fordította erejét, de nem használta fel értelmét külső életkörülményeinek megjavítására. E kérdésekre oly módon igyekszünk felelni, hogy Ihering¹ nyomán

¹ Ihering: *Vorgeschichte d. Indoeuropäer.*

vázoljuk a semita cultura keletkezését, fejlődését és elemeinek szerves kapcsolódását.

II. A föld hatása, az árja és semita népek culturája.

Az árja népek évezredekig élhettek már és míg nyelvük bámulatos fokra emelkedett, csak pásztornép maradtak, mely nem ismerte a földművelést, a fém megmunkálását, csak kőszerszámokat használt és pénz helyett a barom volt fizetési eszköze. A követ faragásra, építésre nem használta fel, nem kőházban élt, hanem fakunyhóban, melyet szalmával fedett be. Városok árja területen nem keletkeztek, csak szétszórt falvakban laktak. Idegen népekkel nem kereskedtek és jogi fogalmaik is teljesen fejletlenek maradtak.

Az árja nép fejletlen culturájával szemben áll a mesopotámiai cultura, a mely a legrégibb időkben a Tigris és Eufrát mocsarait csatornákkal levezette és eke alá hajtotta; az egész terület a mezőgazdaság szolgálatában állt. A mezőgazdaság mellett kereskedelem és ipar is virágzott. Értettek a fémnek megmunkálásához és azt fizetési eszköznek is használták. A folyam-hajózás a belföld forgalmát bonyolította le, a Perzsa-öblön a tengeri hajózás a külfölddel való érintkezést tartotta fenn. A fejlett forgalomnak megfelelt a magánjog, mely nem áll a későbbi római jog mögött. Ismerték az agyagból készült téglát, melyet szárítottak és égettek s az ezekből épült városok a forgalom központjaivá váltak. Hatalmas templomok és profán építkezések nem jöhettek létre a tudomány párhuzamos haladása nélkül. A matematika a forgalom és építészet szolgálatába rendelte mértékrendszerét, az astronomia a hajózás számára kiszámította a csillagok járását. Az írás a legrégibb idők óta ismeretes volt, anyagul az égetett téglákat használták és ez az eljárás megkönnyítette, gyorsította az értelem fejlődését, mert a gyakorlati gondolkozás felé terelte az elmét.

Az árja pásztornép volt és évezredek át az maradt, a semita földműves. Mily nagy szellemi és erkölcsi űr van e két foglalkozási ág között! A pásztor, a ki nyájából él, munka és gond nélkül, könnyedén tölti napjait. Mindenét fáradság nélkül megszerzi, a mire közvetlen szüksége van, mert igényeit nem

fokozza a jólét és eszközeit nem fejleszti a munka. A földműves véres verejtékkel keresi kenyerét. Ez a munka gondolkozásra készíti és talaja termőképességének fejlesztése céljából mindig újabb munkát teremteni kényszerül. Minden munka újabb intézményt, társadalmi berendezést hoz létre. A földműves építette a várost és csak hosszabb fejlődés után vált a város a kereskedő és iparos letelepülési helyévé. Az első várcsok védelmi szempontból épültek, csak azután keletkezhettek vásári telepek, miután a vásár idegen betörés ellen biztosítva lőn. Arábiában a Vörös-tenger elhomokosodása hozta létre a nyugati parton fekvő városokat, mert a hymjarita birodalomban a karavánok kezdték lebonyolítani azt a kereskedést, amelyet azelőtt tengeri úton folytattak. De Arábiában idegen támadás nem fenyegette azokat a városokat, a melyek inkább éjjeli szállások voltak. Maga Mekka is még a próféta korában táborhelyhez hasonlított, összerótt nyerskő-házaival és sátraival. A város erődítmény volt, a hová veszély idején menekültek. Hogy az árja népek évezredekén át városok nélkül élhettek, ennek magyarázatát abban leljük, hogy veszély idején hegyekbe menekülhettek. A meredek hegységek biztosabb védelemben részesítették őket, mint a falak. Minél többet fektet az ember a talajba, annál szorosabban ragaszkodik hozzá. A pásztor édes-keveset helyez el a talajba, könnyen is megválik tőle: nomád életet él. A földműves kezdetben szintén hajlandó vándorolni, a mikor évi munka és jövedelem kiegyenlíti egymást és oly földmunkák, a melyek csak évek múltán fizetődnek ki, még ismeretlenek. A germánok ilyen földművelésszaditumban meggondolás nélkül hagyták el lakhelyüket, a görögök és itálok soha. Ők már mélyen gyökereztek munkájukkal a talajban, víziárkokat, gátakat vontak, fákat ültettek; a munka a talajhoz lánczolta őket. A város a legerősebb kapocs, a mely az embert a talajhoz köti. A míg a város inkább falu, faházakból, kunyhókból áll, a melyeket könnyen szétszedhetni, addig a település nem végleges jellegű. A kő felhasználásával építészeti célokra kezdődik a tartós település. Ennek sok mellék-eredménye van. A semiták Mesopotamiában korán kőből építettek, a téglát napon és tűzön megszáritották. Ez a kőépítés gyorsabb letelepülésre készítette a folyamközi semitákat

és vándorlásaik észak és kelet felé megszakadtak. Az arab félsziget semita lakói még évezredekkel később is nomád életmódot folytattak. Földjük terméketlensége és pusztai jellege nem bírta őket letelepülésre Délnyugat-Arábia kivételével, a hol szintén városi életmód keletkezett. Egész Arábiában elterjedt az arab nyelv. Míg a semiták korai letelepülésük folytán nem futottak be oly nagy földterületet, mint az árák, a kik a semiták után egy évezreddel még nomád életet éltek, nyelvük nem is ölelt fel oly tágas teret, mint az árja nyelvek. Tájszólásaik sem különbözhettek annyira. Nem a klíma vagy bizonyos földrajzi szélességi fokok sajátosága folytán foglalják el az árja népek mai kiterjedt lakhelyüket, hanem azért, mert a kőanyag hiánya s a faanyag bősége következtében fával építkeztek, ez az építési mód nem kötötte őket a röghöz, azt szívósan nem akarták és nem tudták védeni és ez az építkezés mindig egyéni vagy legfeljebb családi munkát követelt és nem vonta maga után az egész horda szervezkedését. A semita faj más klíma, más földrajzi táj alatt is megbirkózott volna a természettel, ha korai letelepülése vándorútján oda sodorja.

A várost lakói sohasem hagyták el önkényt, egyetlen város sem azért pusztult el, mert lakói otthagyták, hanem mert ellenség vagy földrengés pusztította el. A városban indul meg a munkamegosztás. A földműves maga készíti el összes szükségleteit, csak lassan fejlődik ki a kovács mestersége. A városban szűk területen nem a föld maga táplálja az embert, hanem a kézimunka, a mely a verseny által tökéletesebb lesz és elkülönül. A kereskedő is a város felé vonzódik. Lerakatai, üzletei csak ott lehetnek biztonságban. A kereskedelemnek és iparnak tisztán anyagi culturája kiválasztja a szellemi képességeket és a városban vonja össze a művészet, a tudomány és állami szolgálat képviselőit. A városban finomodik a modor. A classikusok is észrevették a város csiszoló, finomító hatását. A homo rusticus és urbanus között éles különbséget tettek.

Az árja és a semita cultura között levő különbség a fa és a kő-építkezés között levő különbségből ered. Az árák azonban hegyes, köves földeken tanyáztak, a sémiták sík vidékein sehol sem található kő. Az árja mégis a fát választotta építési anyagnak, mert azt könnyebben vághatta, mintha a követ akarta

volna a hegyből kifejteni. Nem a természet buja adományai azok, a melyek a legértékesebbek az ember számára. A folyam-köztöti semita sem a fa, sem a kő között nem választhatott. Idegen támadás elől nem menekülhetett barlangokba vagy cyklopsi kórákások mögé. Spongyaszerű talaján csak agyag és föld volt található. Erdő csak Észak-Mesopotamiában volt, de ott is hamar áldozatává vált az irtásnak és szántóföld lépett helyébe. Közép- és Dél-Mesopotamiában csak a gyümölcsfa, datolyapálma virágzott; a mely építési célra alkalmatlan volt. A fát építkezésre csak palotákban, templomokban használták és ezt nagy nehézségek árán Phöniciából szállították.

Oly vidéken indult meg a kőváros és vele a városi cultura, a hol a követ mesterségesen kellett előállítani. A téglát és az asphaltot vették eszközül, hogy pótolják a természetes követ. Ez a körülmény pedig mélységesen befolyásolta a sémiták fejlődését. A faépítkezés nem kíván különösebb technikai készséget. Számítás, terv nem kellett hozzá. Az anyag természete maga szolgáltatta az épület alakját. Másképen áll ez a kőnél, különösen a téglánál. A téglaház apró részecskékből tagolódik össze, a melyek kötőanyag és kellő, kiszámított terv nélkül széthullnának. Meg kellett állapítani az alapzat rajzát, a falak vastagságát; a munkát csak gyakorlott ember végezhetette, építőmester felügyelete mellett. A téгла Babylonianban a munkamegosztáshoz vezetett. A nehezebb munkát valószínűleg idegen, legyőzött népek végezték. De ezeket is kimélték. Minden hetedik nap pihenő volt. Ez összefüggött hatcs szárendszerükkel, a mennyiben hat munkanap követte az ünnepnapot. Ezt a hetedik ünnepi napot a zsidók is a babyloni munkabeosztásból vették. Ez a szünnap az építésnél zavartalanul beállhatott, sőt a pihenő szükséges is volt. Az árja pásztor, a ki nem fáradhatott ki barmai legeltetésében, az ünnepnap fogalmához csak a keresztyénség által jutott. Az árja időbeosztás nélkül is élhetett, az építő munkás semita időbeosztás nélkül nem dolgozhatott. Szüksége volt az órára. Feltalálták a nap- és víz-órát. Ez utóbbi úgy mutatta az időt, hogy egy vékony csövön át futó vízmennyiséget 24 részre jelöltek meg és egy rész lefolyása pontosan mutatta az időt. A babyloniaiak a talaj mostohasága és a védelem szükségessége s a föld meg-

munkálhatóságából kifolyólag a téglalapításra kényszerültek, a mi maga után vont oly szellemi képességeket és értékeket, a melyek a fából építő árjak előtt ismeretlenek maradtak. . .

Könnyű továbbá kimutatni, hogyan kellett a geometriának, arithmetikának fejlődnie oly területen, a melyen minden élet munkához, tudáshoz volt kötve. Miként hozta létre a városi cultura az állami életet, miként fejlődött a hazaszeretet és a vallási eszme, miként vonták maguk után a csatornák a védelmet. A téglalapítás volt alapja az írás korai feltűnésének és ez a közlekedést, a jogtudományt erősítette. A folyók a hajózás révén árukat hoztak Mesopotámiába és termékeket vittek. A hajózás fejlesztette az asztrológiát és ez hozta létre a tengeri nagykereskedelmet, a kamatos kölcsönt, a biztosítást és a jogi védelmet. Egymásba kapcsolódva szervesen haladt a babyloni cultura; minden egyes tényezője elválaszthatatlan volt a többitől és elválaszthatatlan volt a talajtól. «A történelemben nem ismerek példát — mondja Ihering¹ — melynél a talaj és nép között megállapítható okozati kapcsolat oly szemléltető és meggyőző, mint Babyloniában. Talán azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy ez okozati kapcsolatban azt a lényeges tényezőt, a mely az egészet mozgásba hozta, t. i. az embert, kifelejtettem. Mit érnek a természet indokai, ha az ember nem megfelelő? Ha más nép került volna Mesopotámiába, mint az akkádok, sumirok vagy babyloniaiak, csak az maradt volna az ország, a mi manapság lett: mocsár és pusztaság. Azon uralkodó álláspontról, a mely szerint az egyéniség a népekkel együtt született, ez a tétel helyes volna. De a népek nem születnek, hanem formálódnak, a hogyan az adott körülmények között formálódniuk kell». Feltehetjük, hogy ha az összes körülmények azonosak maradtak volna, akkor a semiták helyén más nép is ugyanazzá vált volna. De nemcsak a talaj befolyásolja a maga mozdulatlanságával a népek jellegét, hanem a környezet, szomszédság, általános culturalis helyzet, a mi hosszú időn meghatározza a nép jellegét. Ez a jelleg nem marad állandó. Új viszonyok, új munka, új körülmények, gazdaságiak és szellemiek, új jelleget adnak a népeknek. A táj maga is változásoknak van alávetve. Az embercsoportok együtt-

¹ Id. m. 269.

létének időtartama, azok társadalmi összeforradása is más-képen engedi a táj és történelmi hatásokat érvényesülni. A táj uralma erősebben nehezedik fiatalos, szegényfejlődésű állapotok fölé, a szellemi javak növekedésével az ember uralma a természet felett mindig nagyobbodik és a helybeli körülményektől mindinkább függetlenné válik.¹ A szellemi javak azonban nem magukból, germinálisán növekednek, hanem szerves kapcsolatban állnak az összes történelmi tényezőkkel. «Sűrű együttlakás valamely nép testi és szellemi sajátosságainak egyformaságához vezet, egyszóval öregebbé teszi az illető népet. Szétszórtan élő, kisebb népcskék kevertébbek, mint zárt tömegben lakó nagy népek, még ha fajilag ugyanazonosak is».² Várscok lakóinak jellege egyöntetűbb és maradandóbb.³ Nem a vérkeveredés hiánya, hanem a társadalmi együttélés a munka menete, a gazdasági élet szigorú korlátai határozzák meg a jelleget. Minél hosszabb időt engednek a történelmi események valamely embercsoport együttlakására, annál határozottabb lesz annak sajátos jellege. Jobban, mélyebben összenő a tájjal, kiforr a talaj, a környezet, a politikai szomszédság hatása. Ha tehát a földrajzi és emberi hatások határozzák meg az embercsoportok jellegét, akkor e jelleg érvényesüléséhez idő és kedvező alkalom is szükséges. Népek kiváló képességei nem tudják egyedül felemelni a többi szomszéd vetélytárs fölé, ha e képességek nincsenek összhangban az illető kor viszonyaival, ha e képességeket nem tudják helyes irányba terelni a vezető szellemek. Mit érne a philosophia, a scholastikus műveltség a mai barbárság korában, mit az ethikai nevelés a militarismus önkényével szemben! De a jelleg azért sem maradhat állandó, mert ha nem símul a viszonyokhoz, elpusztul, tönkremegy és nem lehet megfigyelés tárgya.

A népjelleg a maga örökös változásával természetszerűen megezáfolja a veleszületés elméletét. Csak odamódosítva fogadhatjuk el e hitet, hogy bizonyos fejlődési foktól kezdve, midőn a foglalkozások már elkülönültek, a külső hatások gyengébbé válnak, lassabban éreztetik benyomásukat a sok évezre-

¹ Peschel: *Abhandlungen* I. 423., 389.

² Ratzel, id. m. II. 181.

³ Ratzel: id. m. II. 323., 328.

den át lerakódó és alaptermészeté jegeczesedő «faji» jellegen. Ez a «faji» jelleg azonban már jórészt kifejlődött, a mikor a népek a történelem keretébe lépnek, hibás tehát akkor mutatott jellegüket eredetinek tartani. De a történelmi ismeret kezdete óta szemünk láttára változott, formálódott ez a «faji» alaptermészet és sok esetben teljesen mássá lett. Példának az indust és az európaiat hoztuk fel, a kik közös földön, közös őstől származtak. Számos tudós esett ebbe a hibába és sok közülök a gondolat szépségétől csalogatva a képzelet világába vezettette magát.

Röviden csak Renan nézetét akarjuk bírálni, mert azok az ellenvetések, a melyeket elmélete ellen felhozhatunk, megdöntik a többi, hasonló állításokat is. Renan híve a «faj» természeti sajátságának, a melyet állandónak tart és azt a tévedést követte el, hogy a nyelviileg együvé tartozó népeket, a kik valamikor egy helyen laktak, maradandó culturalis tulajdonságúaknak tartja. E gyűjtő fogalom: semita, árja, nem a valóságban létező osztályozódás, hanem a tudósoknak egy szempontból való beosztása, a melyre tudományos kezelhetőség céljából szükség volt. E beosztás nyelvi alapon nyugszik. Azok a népek, a melyek rokon nyelven beszélnek, egy őstől származnak, közös eredetűek. Tudunk számos esetről, a midőn valamely nép idegen népelem környezetében más nyelvet vett fel és részben vagy egészen beolvadt az illető népbe vagy pedig megőrizte — a mennyire ez lehetséges volt — «faji» sajátságait. Ezt a népet, holott származására nézve nem rokon, mindenestre besorozzuk az illető kategóriába. Hiszen csakis nyelvi osztályozásról lehet szó, tekintet nélkül arra, hogy vérbelileg mennyiben tartoznak az egy nyelven beszélő elemek együvé. A többi osztályozás, a mely szintén fajiságot akar megállapítani, az anthropologiai s a culturalis, nem támaszkodhatik oly határozott alapra, mint a nyelvi osztályozás. Ez pedig tisztán történelmi szempont szerint jár el. Megállapítja az egyes rokon nyelvekben a legrégibb nyelvtani és szóbeli alakokat és kutatja, mint közelednek egymáshoz időben visszamenőleg, hogy azután végre a közös ősnyelvben találkozzanak egymással. Ez eljárás nincs tekintettel a külső hasonlóságokra, a melyek oly hosszú időn át bűvkörükben tartották a tudósokat és ma is etymolo-

gizálásra csábítják a dilettánst, hanem tapasztalati alapon talált szigorú hangtörvények segítségével követi a nyelveket leszármazási útjukban.¹ Mily gazdag és bámulatos ez az út! A nyelv a lerakata, lenyomata minden történelemnek. Ha minden elveszne valamely nép anyagi és szellemi kincseiből, csupán egy tökéletes szótár maradna fenn, megállapíthatnók az illető nép útját, vándorlását a földtekén, meghatározhatnók az időpontot és népet, a melytől culturjavait kölcsönözte. Az élet minden lélekzete, minden érverése a nyelvben tükröződik vissza. Élő szerv, a melynek szívlüktetése sohasem szűnik meg. Lassan változik az által, hogy a gyermekek nem ejtik ki teljes azonossággal apáik szavait, hogy az életkörülmények bővítik vagy szűkítik terjedelmét és így saját magából germinalisan fejlődik és idegen kölcsönvétel, idegen népekkel való együttlakás járulékosan befolyik életére. Fejlődése nem előre meghatározott. Senki sem szabhatja meg irányát. Webster Daniel száz évvel ezelőtt külön helyesírást eszelt ki az amerikai angol nyelv számára és azt hitte, tanította, hogy idővel az Atlanti-óceán két partján két teljesen különböző nyelvet fognak beszélni. Állítása hibás képzelgésnek bizonyult. A gőz feltalálása létrehozta a gyors összeköttetést a két földrész között, a nagyipar és nyerstermények szükségszerű egymásra-utaltsága szorosabbra fűzte a gazdasági kapcsolatot az angol és az amerikai között, mint azt a XIX. század elején a szabadságharcz politikai szemüvegén át néző bölcselkedők képzeltek. A nyomtatás, a könyv- és ujság-irodalom elválaszthatatlanul egybefűzi az amerikai és angol nyelvet, a mely alapjában is csak a történelem adta különbségeket hordja magán.

Az a hit, hogy a nyelv hármas fejlődési fokon megy át, hogy a primitiv cultura egytagú, izoláló nyelven (mint a chinai) szólal meg, a nomád életmódban azután ragozóvá fejlődik a nyelv, hogy a végleges letelepüléssel e ragok beolvadjanak a szóba és a nyelvet hajtogató nyelvvé alakítsák át, gyermekes felfogásával hasonló a megfelelő tévúton járó történetphilosophiahoz. Nincsenek törvények, a melyek kezdettől fogva állan-

¹ Az érdeklődőt Sandfeld-Jensen : *Die Sprachwissenschaft*. 1915. 670. művére utalom.

dóan egy irányba terelnének bármely életfolyamatot. Ezt nemcsak egy belső, saját természetéből folyó fejlődés irányítja, hanem más, szomszédos életfolyamatok hatalmasan szólnak bele változásaiiba. Az angol ma szintén isoláló nyelv, egytagú szavaival, a melyeknek a mondatban való helyzetétől függ jelentésük, még sem származik a chinai nyelvcsaládból és az azt beszélő nép a cultura tetőpontján áll. Isoláló nyelvhez hasonlóvá vált, mert a történelem számos, sok forrásból táplálkozó hatása azzá formálta, habár a nyelvtudományi módszer az indogermán nyelvek közé sorozza, mert fejlődésileg és alakilag ahhoz tartozik. Vajjon az angol nép ezért mindenben, intézményeiben, gondolkodásában, akaratában azonos a többi germán néppel, mert valamikor ősei ugyanazt a nyelvet beszélték? A német nép földrajzi elhelyezkedése, történelmi sorsa, társadalmi küzdelmei, nagy szellemeinek tanítása más utat jelöltek ki számára, más mentalitást kölcsönöztek neki, mint az angolnak, felfogásában, akaratában, társadalmi berendezéseiben más néppé formálták, de lényegben rokon nyelven beszélnek. Ezt a rokonságot csak a nyelvtudomány képes kimutatni, ez a rokonság nem befolyásolja sem az irodalom irányát, sem a politikai intézményeket, sem a gazdasági és társadalmi életet. Nyelvtudósok s nyelvtudományi módszer nélkül e rokonság, a mely oly régi időre terjed vissza, hogy emléke sem él a köz tudatban, sohasem nyilvánult volna meg. Népek élete nem vesz tudomást azokról a megállapításokról, a melyeket tudósok régi nyelvükről felállítanak, nem igazodik a nyelvrokonság után, azt hatalmasabb tényezők szabályozzák, mint időről-időre változó tudományos elvek. Népek, a melyek valamikor gyermekkorukban együtt laktak, a történelem folyamán teljesen különböző jellegű embercsoportokká váltak; az a nyelvészeti osztályozás, a melyet rájuk alkalmazni szoktak, nem vonatkozik sem faji, sem jellegbeli összetartozásukra. Intézmények, gondolatok nem a nyelvi rokonságból, hanem az életszükségletekből fakadnak. Müller Miksa, a ki kezdetben nagy híve volt a fajiságnak, később véleményét jellemző módon megmásmította.

Renan a semita faj jellemző sajátságának tartja a monothéismust. Szerinte a fajok már születésükkor magukon hordják

azt a faji jármot, a melytől sohasem szabadulhatnak.¹ Ez az előre-meghatározottság nyelvében és gondolkozásában annyira megnyilvánul, hogy ha a semiták teljesen más életkörülmények közé kerültek volna, ismét csak monotheistákká kellett volna válniok, mert születésük idején ezt a világtörténeti szerepet osztotta ki nekik a gondviselés. A problema ilyen beállítása mutatja leghatározottabban az állítás tarthatatlanságát. A hogyan nincs a népeknek kezdetük és történeti kiosztott szerepük, úgy meghatározott, változatlan fajiságuk sincsen. Ez a fajiság épen a történetből alakult ki, a történelem hozza létre a fajt és nem a faj a történelmet. Vajjon ki választhatja el a kettőt? Nem productum-e a semita monotheismus, mely a nép életkörülményeiből fejlődött és ha ezek mások lettek volna, nem jött volna létre? Más népekkel, más viszonylatba kerülhettek volna és gondolkozásuk más irányba terelődött volna. A monotheismus azonban nem kiváltságos semita vallási intézmény. Azok a népek, melyek valaha együtt laktak és további vándorútjukra is magukkal vitték ősi nyelvüket (ezért osztályozzuk őket semitáknak), nem voltak valamennyien monotheisták. Csak az izraeliták. A babyloniaiak, az assyrok, phœniciiaiak polytheisták voltak, de valamennyien semita nyelveken beszéltek. A semita nyelvű arabok monotheisták lettek Mohamed tanítása révén. De vajjon ez a monotheismus azért felelt-e meg nekik, mert semiták voltak vagy pedig mert Mohamed vallása elemeit az arab hagyományokból s a zsidó és keresztyén vallásból merítette? Arábia mai beduin lakóinak nyakán csak nagyon enyhén ül az iszlám, nagyobb a befolyása a régi babonáknak és a Mohamed előtti «murú'-nak.» Goldziher azt fejt ki egyik művében,² hogy Mohamed tana merőben ellenkezett mindazzal, a mit az arab felfogás szentnek tartott.

Az izraeliták sem voltak mindig monotheisták, pedig

¹ Renan: *Histoire gén. et système comparé d. langues semit es. Journal Asiatique*. XIII. 1859. «A l'origine l'espèce humaine se trouva divisée en un certain nombre de famille, énormément diverses es uns des autres, dont chacune avait en partage certains dons ou certains défauts». «Elle est la gloire de la race semitique d'avoir atteint, des ses premiers jours, la notion de la divinité».

² Goldziher: *Mohamedanische Studien*. I. 1. fejt.

Renan előtt a semita faj mintaképül éppen az izraeliták álltak. A zsidó hagyományban számtalan példát találunk a bálványimádásra és ha Renan szerint «depuis une antiquité qui dépasse tout souvenir le peuple hebreu posséda les instincts essentiels qui constituent le monotheisme» igaz volna, akkor mi szükség volt a 2-ik parancsolatra: «Ne legyenek idegen isteneid rajtam kívül?» Vallások keletkezése, hasonlóan a többi történelmi eseményhez, nemcsak germinális fejlődés eredményei. Nem nőnek azok a talajból, a «faj»-ból, azokat emberek, körülmények irányítják. Éppen az iszlám tanít arra, mennyire alá volt vetve dogma-története Mohamed személyes tapasztalatainak, élete apró-cseprő eseteinek. Aligha állítható oly határozottsággal, mint az történni szokott, hogy mindenütt, a hol a monotheismus feltűnt, ott a polytheismus mint tökéletlenebb gondolkozási és érzelmi forma háttérbe szorult és megszűnt. Nem a monotheismus felsőbbbségében, hanem a monotheismussal párhuzamos egyházi szervezet s absolutismus és abolitionismus szcítja vissza a türelmesebb polytheismust. A hol ez a merev szervezet megdőlt, a monotheismus is visszafejlődik és durva bálványimádásnak adhat helyet.

A monotheismus oly népekre is áthatott, melyek azt magukból fejleszteni képtelenek voltak. Átvettek új, idegen vallást, de saját, a néplelek minden zugába már begyökerezett hitük oly érzéseket és tudást fakasztott, a mely összenőtt az új hittel, annak részévé vált és azzal egybeforrva folytatta életét. Semminek sincs kezdete, semminek sincs vége. Csak változik, hasznul eltűnik, hogy idegen köntös alatt a változott viszonyoknak megfelelően más színen újra feltűnjék. Az izraeliták az által, a mit át kellett élniök és szenvedniök, az istenség mélyebb és mindinkább tisztább fogalmához értek el. Ezért az ókor összes népei közül csak az izraeliták látták a földi eseményekben a világrend erkölcsiségét.¹ Ez a felfogás nem maradt elszigetelten a zsidó nép lelkében. Átment a szomszédokra és a keresztyén-zsidó-synkretismussal elterjedt az egész világon. De vajjon csak a sémi és görög szellem kölcsönözte neki erejét? A buddhismus a távolból is érezte hatását a zsidó, keresztyén, a zoroasteri és a moszlim vallással.

¹ Peschel: *Völkerkunde*. 303. 1.

Talán eléggé sikerült vázlatos előadásban rámutatni azon elméletek helytelenségére, amelyek a történelmi jelenségeket dissociatív tényezőkkel akarják indokolni. A talaj, az ember, az akarat, a történés és az adott állapot szerves együttélésben működik. Semmi jelenség nem áll magában, nem választható el környezetétől. A történelem életfolyamat; nagy és tágas élettani törvények keretén belül szabadon halad. Nem vak véletlen vezeti menetét, de lépten-nyomon választutak előtt áll, hol zsákutcába torkollik egyik útja, mialatt a másik sietve halad, hol egymástól külön, hol összefonódva, egymásra hatva halmozódik. De senki sem taglalhatja okait. Tényezőit értelmi fogalmaink nem fedik. Az értelem kénytelen osztályozni és ez az osztályozás csak egy-egy szempontból történhetik. Az élet azonban nem hódol meg emberi szempontok előtt, osztályozást nem ismer. Jelenségei, mint a vegyi összetételek, mindig együttes hatások, kapcsolódások. Ezért minden igyekezet, mely azokat a logika dissociatív módszerével akarja taglalni, csődöt mond.

III. A faj és a népjelleg.

A háború előtt néhány évtizeddel indult meg a történelmi felfogás egyik iránya, a mely az emberi jelenségeket szintén hypothetikus osztályozási szempontból ítélte meg és tetszetősége nagy sikert biztosított számára. A háború eseményeit aztán sokan teljes meggyőződéssel e tényező eredményének tudták be, mert a többi, többé-kevésbé mérhető tényező hite megrendült (a gazdasági, politikai, egyéniségi), míg ez fictio-szerűségénél fogva könnyebben csábított hitelre. Ez a tényező a faj.

A faj fogalma tisztán emberi, de nem választható el a természettől és a történelemtől. Logikailag körülírni azért nehéz, mert csak hatásait ismerjük, a mint az emberek tulajdonságaiban, tetteiben nyilvánul. Eddig még senki sem határczta meg műveltát és a történelemben játszott szerepét csak állítások alakjában ismerjük. A francia nép háborús hangulatát, lelkesedését, hazaszeretetét «faji» sajátságának tartják. A német lelkiismeretesség, a telességérzet: faji tulajdonság. Különböző

tulajdonságok így csak a faj különbségéből magyarázhatók. Nem hiszszük egy pillanatra sem, hogy ez megfelel a valóságnak, hanem hogy a meg nem magyarázható jelenséget az emberi értelem egy szóval szereti takarni, a mely azt látszólag fedi, voltaképen, a mely mögött az elrejtőzik. Lebbentsük fel a fátyolt és nézzünk szemébe az igazságnak.

Az emberiség mérhetetlen nagy tömegének több közös és több elütő sajátása van. Ezeket a közös sajátosságokat összefoglalhatjuk és az így nyert csoportot «faj» jelzővel illethetjük. Közönséges abstractio útján elért kategorizálás, a mely nélkül a tudomány el sem lehet. De az emberiség ilyenén való osztályozása nemcsak tudományos áttekinthetőség szempontjából történik, hanem azt a valóságban létező és hatásaiban nyilvánuló kategoria gyanánt fogják fel. Ez teljesen téves és hibás megfigyelésen alapszik, mert az emberiséget és a föld természetét nyugvó jelenségnek, állandónak, maradandónak tartja. Az osztályozás elvonás segítségével történt, tehát nem tünteti fel az összes szempontokat, a valóságban pedig ez az elvonás nincsen; minden szempont érvényesül, minden osztályozás összeolvad, kereszteződik és természetesen ellentmond egymásnak. Nekünk a történetíró szempontjából kell a fajt megítélnünk, mert azt akarjuk vizsgálni, mily mértékben befolyásolja az embercsoportoknak egymástól különböző természete (fajisága) az eseményeket.

Legelőször arra a kérdésre kell felelnünk, van-e faj. Van-e az embercsoportoknak olyan természete, a mely őket egymástól megkülönbözteti, a mely az egyes csoportok tagjaira tipikus, azokat gondolkozásban, akaratukban egyöntetű ténykedésre készteti? A történelem népeit vizsgálva e kérdésre igenlőleg kell felelnünk. Népeknek, embercsoportoknak sajátos jellege van, mely megkülönbözteti őket más népektől, más embercsoportoktól, s gondolkozásukban, művészetükben, érzésvilágukban és akaratukban nyilvánul. Miből eredt ez a különbség, miből az egyfajú népek hasonlósága? Történelemből. Együttlakás, közös foglalkozás, közös munka hasonló szokásokat, hasonló külsőt és hasonló lelki életet hoz létre. Minden küzdelmet az emberekkel és a természettel szemben együttesen vívnak meg; ez a küzdelem hozta őket össze egy

társadalmi csoportba és a környezet, akár földrajzi, akár emberi, közösen érezteti hatását az emberekre. Más földrajzi táj alatt élő emberek, a kik más eseményeken estek át más népekkel kerültek háborús vagy békés kapcsolatba vagy vérkeveredési viszonyba, külső megjelenésre, állami formára és szellemi képességre különbözők lesznek. Ha a történelem számtalan adatával nem bizonyítaná ezt a különbséget, azaz a népek egyéniségét, akkor arra a fentebb elsorolt tényezőkből magukból kellene következtetnünk, mert ezek hatása nyomtalanul el nem tűnhetik; ezek hatása nélkül nem jöhet létre változás, nincs történelem. A történelem teremtetten meg a fajokat. Kezdet nélkül, vég nélkül a történelem formálja, másítja őket, a hogyan a szükség kívánja. Mint a zajló folyón a torlódó jégtáblák egymást horzsolják, simítják, úgy lökődnek a népek egymáshoz és a természet akadályaihoz. Egyik letelepül, mert termékeny legelőre; szántóföldre akad és mert nem üldözi már az ellenség. Ott hozzásimul a talajhoz és annak erejébe fogódzva kifejleszt oly képességeket, a melyekre előbbi életmódjában szüksége nem volt. Szomszédjai is irányítják életét. Háborús támadásaikkal védelemre kényszerítik és a védelem szüksége, a birtoklás nehézségei nagyobb becsét és értéket kölcsönöznek vagyonának, földjének, érzései és szellemi javainak, azokat szorosabban fűzi magához és erősebben összeolvad velük. Semmi sem erősíti emberek kapcsolatát jobban, mint a veszély, a szétválasztástól való félelem. Míg addig anyagi okok (föld, fekvés, kényszer, alkalom) kapcsolnak egymáshoz családokat, embercsoportokat, most az ellenállás, a dacz a leghatalmasabb emberi tényező: az akaratt szilárdítja meg az egységet, a közösséget, a faji hasonlóságot. Anyagi okok, a földrajzi lehetőségek egy nyelvű népet idegen nép útjába sodornak. Azt vagy elpusztítják, tovább űzik, vagy leigázzák. Összeolvadnak vele, hol az egyik, hol a másik szellem uralkodik, de végleg egyik egyénisége sem tűnik el. Mint a véső kivájja a sziklát, de maga is elcsorbul, úgy vérkeveredésnél mindkét fél megváltozik. A nyelvet sem veszik át változatlanul. Az idegen kiejtése más, gondolkozása más. Belevisz újabb szókat, újabb fordulatokat a maga nyelvéből, új érzéseket, tulajdonságokat, a maga multjából és ez új combi-

natióban érik a népet a történelem újabb eseményei. Jellege sohasem marad változatlan, erkölcsi és szellemi javait szüntelen bővíti, másítja, de nevét megtartja. A tudományos osztályozás a változatlanból indul ki, mert csak azt tudja felfogni és ha nyelvileg ítéli. akkor a történelmi módszer szerint besorozza az illető népet a megfelelő kategóriába, holott az a nép történelmileg, képességei, tulajdonságai szerint már régen eltért attól az állapottól, a melyben nyelvileg rokonai, ősei voltak.

A történetíró «faj»-on csak határozott tömegképességeket érthet, tulajdonságokat, a melyek az illető népet jellemzik és a történelem eseményeivel szemben való spontan viselkedésében nyilvánulnak. Miként az egyes ember elhatározása visszavezethető gyermekkori benyomásokra, nevelésre és származásából fakadó vérmérsékletére és ebből megmagyarázható, ép úgy embercsoportok, melyeket a közös mult egybeforrasztott, szintén magukon hordják a mult benyomását, emlékét, azok tettei ebből a multból megmagyarázhatók. De miként az ember elhatározása sem multjának, származási körülményeinek egyetlen tényéből fakad, hanem az okok fokozatos egymásrahatásából és a közvetlen ok felkutatása által válik érthetővé: népek jellege sem származásukból, hanem csak egész fejlődésükből fejthető meg. A származást a nyelvtudomány módszere állapítja meg. Ez a módszer történelmi, a meny nyiben megállapítja az egyes nyelvek történeti változását és levezeti alakjaikat a képzelt ősnyelvből. Ha eljárása történelmi is, mégsem áll tisztán történelmi alapon, mert célja a nyelv életének megállapítása attól a ponttól kezdve, midőn az grammatikájában és szókincsében határozott faji osztályozási alakot nyert. De a nyelv nem jött készen a világra, miként az azt beszélő népek sem, hanem még régibb elemekből alakult, melyek már nem tartoznak ugyanabba a kategóriába, a melybe az így fejlődött és határozott «ős nyelv»-et sorozták. Tulajdonképen folyton változik a nyelv és elemei mindenféle forrásból fakadnak, alakjait csiszolják a használat és az élet körülményei. A képzelt ősnelv is úgy keletkezett, hogy több különböző nép összeolvadása hozta létre, fejlődött, mint minden élő szerv, aztán a népek szétválása után ki-ki új környezet-

ben új fejlődési irányt vett. Az írás őrizte meg további gyors változástól a nyelveket, de ez a változás sohasem szünetelt. A nyelvtudomány sem tudja meghatározni a származást, csak egy igen régi időpontot, a mikor az egyes nagy nyelvcsaládok már kialakultak. Vajjon elfogadhatjuk-e ezt az időpontot és ez időpont ethnologiai állapotát oly véglegesnek, hogy népek jellegét abból vonjuk le? A mult képességei minden egyes phasisban változtak, bővültek, a nép-tulajdonságok is folyton mások lettek.¹ A történetíró előtt csak az a faji osztályozás értékes, mely az események okozati kapcsolatának felidézésére segítséget nyújt. Az embereket nem nyelvi lezármazásuk, nem testi külsőségük szerint csoportosíthatja, hanem erkölcsi és szellemi képességük, akaratnyilvánításuk szempontjából. A történelem csak azokat az embercsoportokat tartthatja fajoknak, a melyeknél az eseményekkel szemben nyilvánuló emberi spontaneitás állandó potentia annak szigorúan körülhatároltnak, meghatározhatónak és okszerűleg az illető embercsoport történelmi fejlődéséből (gazdasági, társadalmi szerkezetéből, érzelmivilágából) megmagyarázhatónak kell lennie. Ez a történelmi fajiság nincs nyelvészetileg meghatározott származáshoz kapcsolva és nem tagad meg történelmi képességeket másszínű, más test- vagy fej-alkatú népektől. A faji sajátosságot a történelmi tényekből meríti, oly módon, hogy kifürkészi, mennyiben volt valamely tömegjelenség általános emberi, vagy helyi kisebb-nagyobb határok között mozgó embercsoportok sajátos viszonyaiból folyó okozat. Az anthropologiai osztályozás, a mely csupán a testi sajátosságokat veszi figyelembe, nem szolgálhat útmutatásul történelmi képességekre nézve. Mert a valóban meglévő képességek kifejtéséhez még a környezet és az idő, a kor adta alkalom is szük-

¹ A nyelvrokonság nem esik össze a fajrokonsággal. A nyelvet idegen nép néha bámulatatos könnyűséggel elsajátítja. A népek elterjedése, keveredése, története a maga útján halad, a nyelv is a maga irányában fejlődik, még ha ellentétben áll is a történeti fejlődéssel. (Lepsius: *Nubische Grammatik*.) Vannak oly népek, a melyek nyelvileg két, sőt három részre oszlanak, történeti cselekvésük azonban egységes. Néha a nyelv gyorsabban változik, mint más szellemi kincs. Számos vallási szokás, rítus, tág területeken teljesen azonos, nyelvileg pedig más és más nevek alatt szerepel.

séges. Események létrejötte nem csupán a cselekvő alany képességétől, hanem az alkalom, a tárgy minéműségétől és a kettő között fennálló aránytól függ. Az ausztráliak és közöttük a legkezdetlegesebbek, a tasmánok, a kik a durva kőkorszakban élnek, és azok gyermekei, az összes európai tanulmánytárgyak iránt nagy fogékonyságúak. Hogy a történelemben nem játszottak nagy szerepet, az nem szellemi és erkölcsi alsóbbrendűségük eredménye, hanem a körülöttük lévő világ sorsából, elhelyezkedéséből magyarázható. Ha végzetük besodorhatta volna őket a népek országútjába, a hola küzdelem, a szükség, a rablótámadás, a védelem értelmüket élesítette, erejüket szorosabb társadalmi összetartozással öregbítette volna, ma a tasmánoknak is lenne történelmük.

Az anthropologiai osztályozás megfelel a tudományos szükségletnek, mert a mérhetetlen embertömeget földrajzi elterjedés és külső megjelenés szempontjából áttekinthető csoportokba sorozza. Ezek a csoportok azonban sohasem játszottak saját keretükön belül történelmi szerepet. Vajjon beszélhetünk-e a világtörténelemben a fekete faj vagy a sárga faj történetéről a nélkül, hogy ezek viszonyát más fajokkal, vérkeveredését, gazdasági és culturalis eg üttfejlődését ne tárgyalnók? Vajjon a világ történelme a fajok között lejátszódó öntudatos történelem volt-e, mikor anthropologiai összetartozásukat csak a XVIII. század közepén kezdték megállapítani a tudósok? A valóságban anthropologiai osztályozás nincs. Azok a sajátságok, a melyek az egyes fajokat elválasztják, a történelem folyamán, a történelem (földrajz és események) által hosszú időn át jöttek létre és a történelem által tűnhetnek el. Vérkeveredés által történelmi időben is keletkeztek új fajok az Egyesült-Államokban, mások szemünk előtt haltak el. Kipusztítja őket a cultura, az új gazdasági rend, Európa túlsúlya és gyarmatosítása. Életükre kihatással van a tőlük sok ezer mérföldnyire fekvő országok belső politikai élete és versengése. Mások meghódnak, beolvadnak, új nyelven, új anthropologiai köntösben folytatják életüket, mint Dél-Amerika keverék lakói. A történelem mindig ismerte az emberi öntudatban élő nép ellentéteket. A görögök a barbároktól

élesen megkülönböztették magukat. Herodotos a «világ» történelmét a görög és perzsa faj küzdelmének tartja. Plato a hellének jellegzetes tulajdonságának a tudás utáni vágyat, a phoeniciaiakénak a pénz szeretetét, a thrákok és skythákénak a harci bátorságát tartja. Tehát a fajokat pszologiaiilag osztályozza. Aristoteles ethikai téren talál különbséget. A helléneket született uraknak, az ázsiaiakat rabszolgáknak tartja, a kik ugyan képesek gondolkodni és művészi ügyességük van, de gyávák. Az európai barbárok bátrak, de a művészetben és gondolkozásban satnyák, ezért szabadok ugyan, de nem jutnak el állami szervezkedéshez és nem tudnak uralkodni szomszédjaik felett. A hellének, a kik Európa és Ázsia érintkező pontjain laknak egyesítik magukban a két tulajdonságot: szabadok, a legtökéletesebb állami formában élnek és valamennyi népen uralkodhatnának, ha egységes állammá tudnának átalakítani.¹

Ez a megkülönböztetés tisztán tapasztalati megfigyelésen nyugszik és nem határolja a történelmileg kifejlődött népjelleget mesterséges, tudományos szempontból felállított abstract korlátokkal és nem tömi a specialis jelenséget oly nagyobb keretbe, a melyet szintén elvont szempont alkotott. A görögök nem voltak tudatában annak, hogy a perzsa barbárok velük rokon nyelven beszélnek, holott ezt a perzsa nyelvet számos görög tökéletesen ismerte. Osztályozásuk gyakorlati volt, mert a valóságot tükrözte vissza.

A modern faj-elméletírók az ókor népeinek is árja fajöntudatot tulajdonítanak. Ez árja faji öntudatban harcoltak a görögök és rómaiak a semita kelet ellen. De a perzsák, a kiket a görögök megvetettek, sokak szerint még tisztább árják voltak, mint a görögök; Gobineau a perzsáknak fogta pártját a görögök-ellen és az egész görög történelemírást kérkedő hazugságnak minősítette. Az árja öntudat nem akadályozta meg őket abban, hogy a pún háborúban a semita Karthago oldalán Róma ellen harcoljanak. Az egész történelem azt mutatja, hogy a faji öntudat nem tudományos osztályozásból fakadt.

¹ Aristoteles: *Politika*. I. 2. VII. 7.

hanem gazdasági, culturalis és egyéni ellentétek határozták meg formáját és irányát.

A fentebbi fejtegetésekből kiderült, miként alakul a faji jelleg, hogyan változik vele párhuzamosan a nyelv, sőt feltehetjük, a testi külső is. Nem találtunk azonban arra példát, hogy szellemi képességek bármely faj anatomiai alkatában is nyilvánuljanak. Leginkább az agyvelőben kellene kimutatnunk azt az alkati különbséget, a melyet culturképes és primitiv fajok között feltételezünk. Kohlbrugge 130 déli tengeri agyvelőt vizsgált meg és eredménye végleg eldöntötte e feltevést. Az agyvelőben nem találhatni abszolút faji jelleget, bizonyos változatok gyakoriságának rendszeres különbözése valószínűtlen és a faj meghatározása lehetetlen. Hosszú és beható vizsgálatok után sem sikerült a hollandi gyarmatok benszülöttei és az európaiak agyveleje között bonczteni különbséget felfedezni.¹ Ugyanerre az eredményre jutott Mall a néger agyvelők vizsgálatánál. Sem nagyságban, sem a tekervények gazdagságában nem talált rendszeres különbséget. Valamikor nagyon divatos volt az agyvelő nagyságában és súlyában a szellemi képesség magyarázatát keresni. De az agyvelő nagysága és súlya a test nagyságával áll arányban. A kistermetű japáni agyveleje kisebb a hatalmas patagoniaiénál, holott culturájuk fordított arányban áll e ténnyel. Mulattok agyveleje átlag nagyobb, mint az európaiaké vagy négerké, pedig Mondaini² kutatásai után eldöntöttnek tekinthető, hogy a mulattok a fehér és a néger faj mögött állnak physikai tekintetben, erkölcsi és szellemi színvonaluk alacsonyabb bármely primitiv fajénál. Találtak oly eszkimó agyvelőre, a mely súlyosabb volt egy ugyanolyan termetű európai ember agyvelejénél. Virchow, a ki a Tűzföld lakóinak agyvelejét mérte, kiemelte ezek nagyságát és tekervényeik számát. Erre az eredményre jutott Martin, a ki a félig állatnak ismert pesera népet agyvelősúly szempontjából az európai mellé sorozta.

Ha az agyvelő súlya és tekervényei száma nem tüneti fel

¹ *Verhandl. kgl. Akad. Wissensch. Amsterdam.* 1911. Referat III/2. 868. p.

² *La questione dei negri.* 1898. 386. p.

moktól, melyekhez ellenben a nem-mechanikai munkát végzők közelednek. Ranke és Weissbach hangsúlyozzák, hogy a néger hosszú karjaival és még hosszabb lábaival az állati külsőtől távolabb áll, mint valamely európai tudós.

Azok a testi sajátságok, a melyeket primitív népeknél találunk és a melyek folytán hajlandók vagyunk őket az állatokhoz sorozni, fehér emberfajtáknál is elég gyakoriak, de alig van alkalmunk elegendő meztelen testet látni, hogy előítéletünket megmászítsuk. A lapos, beütött orr, a prognathia épen oly gyakori primitív, mint culturemberekénél. A prognathia gyakoriságát a Welcker-féle táblázat mutatja. E szerint kiugró állal jellegzetes népek között az új-italiaiak és a hollandiak, a brazíliaiak és a hottentották mellett állnak és a régi Róma világhódító lovagai után szorosan az eszkimók következnek *dolichocephalis* koponyájukkal.¹ A *brachycephalis* listán nem kevésbé különös kép tárul elénk. A tatárok és kalmükök, az áll kiugró állása tekintetében, messze felette állanak culturában a németeknek és olaszoknak. A népvándorlás germán koponyái között számos prognáthalakú találtatott és Kollmann a pápuák koponyájával hasonlította össze ezeket, sőt volt egy oly germán koponya is, a mely teljes 8% volt prognáthabb a pápua-típusnál. Welcker mérései szerint a germán koponyák 43%-a prognath.² Virchow³ ismételten rámutatott, hogy gyakorlott craniologus sem tudja a koponyából a fajt meghatározni, kivéve, ha más adatok is szolgálatára állnak.

Azt méríthetjük a fenti adatokból, hogy a testnek még a

¹ Kollmann: *Beiträge zu einer Kranologie d. europ. Völker* (Archiv. f. Anthrop. XIII. 1881.)

² Arra nézve, hogy mennyire megbízhatatlan a koponyamérés tudománya, jellemző a következő eset. Páris egyik temetőjében tömegsírra bukkantak, a melyről az a hír terjedt el, hogy az 1814-iki ostrom alatt elhalt szövetséges katonák csontjait tartalmazza. Egy híres craniologus megvizsgálta a koponyákat és meghatározta, hogy finn, baskir, kalmük eredetűek. Az orosz hadsereg nemzetiségeiből kerülhettek ki. Később azonban kiderült, hogy a tömegsír csupán. asszonyokat takart, a kik 1832-ben a cholérának estek áldozatul.

Hertz: *Rasse u. Kultur* 52.)

³ Virchow: *Rassenbildung u. Erblichkeit*. Festschrift für A. Bastian 1896. 25. old.

csak tudományos kutatások, mérések szolgálatában álló részei, az agyvelő, a koponya alkata, a termet sem határozhatnák megoly osztályozást, a mely a történelmi ítéletnek faji jellegével segítséget, támpontot nyújthatna. Helmolt világtörténetét faji alapra helyezte, holott ez a történelmi beosztás nem folyhat az események menetéből, hanem elvont tudományos speculációból. Az események nem a faji fejlődéssel haladtak párhuzamosan.

Ha tudományos ítéletek is annyira ellentmondanak a kísérleti tapasztalatoknak, akkor elvárható, hogy a fajnak azon meghatározása, a mely nem mérésekre, hanem a szemmértékre, a látásra támaszkodik, mennyire ingadozó lehet. A faj meghatározása a látás nyomán a leggyakoribb ; gyakoribb, mint hinnók, mert szokásból annyiszor rabjai vagyunk érzékeink prædestinált ítéleteinek, hogy tévedésünknek ritkán jövünk tudatára. Chamberlain a germán typust, a germán fajt következőkép határozza meg: «Grosse strahlende Himmelsaugen, goldenes Haar, die Riesengestalt, Ebenmass der Muskulatur, der längliche Schädel (den ein wenig schlagendes, von Sehnsucht gequältes Gehirn aus der Kreislinie des tierischen Wohlbehagens nach vorne hinaushämmert), das hohe Antlitz (von einem gesteigerten Seelenleben zum Sitze seines Ausdrucks geformt)». E meghatározás kifejezési módja is ingadozó és bármely más fajra alkalmazható, de egyes részleteit, a mennyire megfigyelésünk terjed, tévesnek kell minősítenünk. Woltmann ¹ Italiában és Franciaországban nagy fáradsággal kutatta a germán typust. Legjobb esetben keverékfajokat talált. Ő maga is hajlandónak látszik e keveredést elismerni és a germán és Földközi-tengeri faj kevert típusának tartja Luthert, Goethet, Beethovent, Michel Angelot, Raphaelt, Dantet, Shakespearet. Nézete az, hogy egész Európában a germán faj hozta létre a civilizációt és ha Dante, Raphael, Luther stb. nem tiszta germánok, e keveredés ellenére is lángeszek. (113. old.) Csodálatos, Woltmann azt állítja, hogy a germán faj a barnás földközi fajjal való keveredés által rosszabbodott és szellemileg is silányabbá

¹ Woltmann : *Politische Anthropologie*. 1903. 112., 255. és *Die Germanen u. die Renaissance in Italien*. 1905. *Die Germanen in Frankreich*. 1907.

vált. Mily kár ezekért az emberekért! Mit végezhetek volna, ha tiszta germánok maradhattak volna!

Miben áll ez a germán typus? a szőke hajban? ¹ a kék szemben, a hosszú fejben? Woltmann azt mondja Petrarcáról, hogy «seine Augen seien in jenem hellen graugelben Ton gemalt, der in den älteren Zeiten immer eine blaue Farbe angeben sollte». Ily erőszakos eljárástól sem riad vissza. Talán az olasz festők nem ismerték a kék színt és a szürkés sárgával a kék színt akarták visszaadni? Ha Woltmann már egyáltalán nem talál kifejezett germán jelleget valakinek arczában, akkor «magas termet», «kellemes szemei», «szép haja», a «germán faj arcvonásai» (melyek azok?), «sápadt vagy piros arcszín» elégségesek ahhoz, hogy a germán leszármazást igazolja.² Ily eljárás természetesen sok ellenmondást von maga után. Woltmann a pápaságot és a franczia forradalmat a germán szellem tetteinek ismeri, Chamberlain szerint Loyola és Napoleon az antigermánság megsemmisítői (853. old.). Gobineau a keltákat lázongó népfajnak tartja, ezért a forradalom szabadsághőseiben keltákat, a conservatív nemességben germánokat lát. Emerson a normann fajban találja Anglia conservatív urait és az Amerikába kivándorló forradalmi, elégedetlen angolokban a szász elemet.

Ha Woltmann fent ismertetett tiszta germán faji vonásait meg akarjuk találni Európa nagy férfainak arcvonásaiban, az elmélet képzeleti volta rögtön szembeötlök. A geniek fejalkata a legtöbb esetben nem felel meg annak a képnek, a melyet róluk Chamberlain festett. Bismarck, Luther,³ Laplace, Napoleon, Pascal, Raphael, Beethoven, Haydn, Schubert koponyája brachycephalis volt, sőt ama túlzottan brachycephalis, a mely-

¹ A szőke hajszin és a kék szem, a világos arcbőr minden déli és keleti népnél nagyszámban előfordul. Részletesen l. Zollschan: *Das Rassenproblem*. 67. l. A magas termet sem germán sajátosság, mert az olaszok, spanyolok annyira germán vérral vannak keverve, hogy termetüknek ennek folytán magasabbnak kellene lennie, mint az indiánok, kafferek és araboké. A termet a foglalkozás, életmód, klíma és talaj eredménye; minél távolabb laknak az egyenlítőtől, annál magasabb termetűek a népek. l. Zollschan: id. m. 78. l.

² Hertz: *Rasse u. Kultur*. 81.

³ Hertz: id. m. 82. ssq.

nek indexszáma 85-tel kezdődik. Schiller feje 84, Kanté 88·5, Hammerlingé 85·3, Schopenhaueré 86. Leibnizé meg éppen 90·3 indexszámot mutat. A nagy termet szintén nem illik a langeszekre; a legtöbb a közepes testmagasságot sem érte el, úgy hogy a kis termetet már a genie jellemvonásának akarták tartani. Ugyanezt hozhatni fel a haj, szem és bőr színéről is. Goethe és Beethoven kortársai számos adatot őriztek meg, a melyek külsejüket a legkisebb részletekig ismertetik. Goethének fekete haja, barna szeme, sárgás, később kifejezetten barna arczzsine, ferde, sárga fogai és görbe orra volt, a mely egyik antisemita kortársában gyanut keltett származása felől. Termete nem volt túlságosan nagy, de testtartása egyenes. Beethoven kistermetű és kövér volt, fekete drótszerű, bozontos hajú, szemeinek színe sötét. Arcza csúnya volt és álla erősen előrenyúlt (prognath), homloka átnyúlt koponyájára, orra vastag és lapos volt. Beethoven arczvonásaiban könnyen néger vonásokat találhatni. Vajjon rá illik-e a Chamberlain vagy a Woltmann-féle germán genie meghatározása?

A typus meghatározását ma végképen dilettáns játéknak tekinthetjük. A külső, az arczkifejezés sem faji hovatarozást, sem szellemi képességeket nem árul el. E dilettantismus oly mélyen gyökerezik a művelt és féltudós körök gondolkozásában, hogy nem tudunk ellene eléggé tiltakozni. Schrader azt mondja,¹ hogy az indogermán ősnép fogalmától mindent távol kellene tartanunk, a mi valahogyan az anthropologusok által felállított «faj»-fogalomra emlékeztet. «Nagyon valószínű, hogy már az indogermán ősnép testileg különböző törzsekből és emberekből állt». «Mindig és mindenütt új népek keletkeztek a régi népekből való összeolvadás vagy leigázás, felszívódás által». Hartmann R. az «árják»-at nem tartja ősnépnek, hanem a tudós dolgozószobája találmányának. A fajiség elvét a legnagyobb elhívték. Pott A. Fr., Müller Miksa. Schrader megsemmisítették az «árja»-imádást, Post. Ihering, Müller Fr. és Ratzel a fajelméletet határozottan tagadták. Müller Fr. röviden így fejezte ki magát: «Rasse ist eine leere Phrase, ein purer Schwindel». Ratzel több helyen nyilatkozik a faj kérdé-

¹ *Die Indogermanen.* 1911. 15. old.

séről, legtalálóbban akkor, a mikor kijelenti, hogy: «Die Rasse hat mit dem Kulturbesitz an sich nichts zu tun». Wundt W.¹ ítélete így hangzik: «Wenn es etwas gibt, was die Anthropologie als feststehende Tatsache erwiesen hat, so ist es, in der That, dass die Eigenschaften der menschlichen Phantasie und dass die Gefühle und Affekte, die das Wirken der Phantasie beeinflussen, bei den Menschen aller Zonen und Länder in den wesentlichen Zügen übereinstimmen». Jodl Friedr.² azt mondja: «Kein verhängnisvollerer Wahn ist denkbar und keinen haben wir entschiedener zu bekämpfen, als denjenigen, welcher die sittliche Tüchtigkeit oder die moralische Schlechtigkeit zum angeborenen Erbteil einer bestimmten Rasse oder Nation macht. So gewiss die sittlichen Begriffe auch ihre nationalen Färbungen haben: das Gute ist immer und überall ein Erworbenes. Es gibt keinen Menschen und keine Nation, welchen der Zugang zu ihm durch ein Verbot der Natur versagt wäre, wie es keine gibt, denen es als müheloses Geburtsdagsgeschenk in die Wiege gelegt worden wäre».

Az ember testi sajátosságai folytonos változásnak vannak alávetve. Ezek a változások az élet körülményeiből folynak. A szemmérték után fajt meghatározó dilettans ezekről a változásokról nem vesz tudomást. Főképen az arcban látja a fajt kifejezve. Az arc formáit befolyásolhatják külső körülmények. A rágó izmok kifejlődése oly embereknél, a kik keményebb, szívósabb étellel táplálkoznak megváltoztatja az arc és a koponya alakját.³ Mily más okokra vezethető vissza, oly jelenség, a melyet a fajiség hívei a származásban keresnek! A hasított mongol szemet a bajorok között is megtalálták Ranke és Drews. Az arc puhább részét oly mozzanatok befolyásolják, a melyeknek a származásához közük nincs, hanem társadalmi természetűek: az utánzás, a hasonulás. Az arcizmoknak bizonyos határozott egyirányú használata folytán azok bizonyos irányban fejlődnek, más irányban elsatnyulnak.

¹ *Völkerpsychologie.*

² *Wesen u. Ziele d. ethnischen Bewegung.* 22. old.

³ Ranke id. m. II. 139—248.

A mimika, a beszéd ily módon hasonlóságot hoz létre az együtt-élő emberek között. Házastársak alkalmazkodás révén egymáshoz hasonlóbbakká válnak, mért egymás taglejtését, arcmozdulatát, beszédmodorát utánozzák. Hasonló ez a jelenség a nyelvi hasonlúshoz. Együttélő elemek hasonló kifejezéseket, fordulatokat használnak, kiejtésük is azonos. A quakereket nemcsak orrhangú monoton beszédjükéről, bibliai kifejezéseikről, hanem járásukról, kimért, komor mozdulatukról és középen elválasztott, olajjal lekent hajukról, égnék fordulószelid szemeikről lehetett megismerni. Ezek voltak az amerikai angol bevándorlás úttörői és mai napig megtaláljuk nyomukat, a New-England államok egyes lakosainál. Mindenki tapasztalhatta, hogy városkája lakosait vallás szerint megkülönböztethette arc kifejezésükből. Idegen, a ki új környezetének nyelvét tökéletesen akarja elsajátítani és származását egy lehetőleg pontos kiejtés és az illető nép szokásainak megfelelő gesticulatio mögé elrejteni, már egy-két év alatt külsőleg elváltozik, áthasznul. A ruházkodás, a divat is nagyban hozzájárul a külső megjelenés jellegéhez, de tagadhatatlan, hogy a hozzásimulás akarata különösen az arcban, de testtartásban és mozdulatokban, járásban is a legtöbb alkalommal bámulatos változást idéz elő. Utazók, tudósok, a kik valamely exotikus idegen nép lelki életét nagy szeretettel tanulmányozzák, lassan közelednek ahhoz a néphez és életmódjukat is kénytelenek követni. Ez aztán úgy tűnik élénk, mintha teljesen assimilálódtak volna. Ez a környezet beolvasztó hatása. Minden városrásüti lakóira egyéni bélyegét. A kisvárosi, a tengeri kikötőbeli lakos más egyéniséget mutat fel. Minden nagyobb közösgnek megvan a maga faji típusa.¹

«A nehézkes angol néhány év alatt elsajátítja az amerikaiak

¹ A városoknak is van physiognomiája. Ez építkezésükben nyilvánul. Gregorovius Athén történetében azt írja, hogy a városok azon nép arczképét hordják, a mely őket felépítette. A német kőházak, falak, templomok, városházak teljesen más képet mutatnak, mint a magyar nagy faluk és városok. A nemzeti jelleg, mely a történelemmel párhuzamosan fejlődött, préselődik le az építkezésben. Az építkezés egyébiránt az illető nép cultúrfokát is megvilágítja. V. ö. Ratzel *Anthrop.* II. 290.

élénk tekintetét Amerikában — írja Bagehot,¹ — az ir és a német is megtanulja, a többi angol sajátságokkal együtt». Ugyanezt a mimikai áthasonulást tapasztaljuk a zsidókn. A ghettóban, tiszta zsidó környezetben élő zsidók őseik szokásaihoz, nyelvéhez, hajviseletéhez hűen, az eredeti zsidó (nem mindig semita) typust mutatják. De azok, a kik a ghettóból kikerültek és társadalmi helyzetük folytán másfajúakkal, keresztyénekkal élnek együtt, oly fokban veszik fel ezek mimikai külsejét, a mily mértékben be akarnak olvadni. Lesznek heves, dramatikus taglejtésükről, éneklő hanghordozásukról és ha igyekeznek azon, hogy destructiv, analysáló bírálgatásukat elnyomják, sem külsőben, sem gondolkozásukban a zsidó typus nem fog a felszínre kiemelkedni. Ehhez járul, hogy a valóság eltüntetése, a mely őket mimikájuk elváltoztatására bírta, továbbra is arra ösztökéli őket, hogy keresztyén társaságban forgolódjanak, sőt a zsidó typus, a mint az kiejtésben, mozdulatban, arcvonásokban nyilvánul, nem lesz többé rokonszenves előttük. Természetesen keresztyén családból nősülnek, mert az élet e fontos lépését, az élettárs választását, sokkal mélyebben meghatározza az egyéni æsthetikai ízlés, (a mely a fenti átváltozási akarattal már kijelölte irányát), mint anyagi tekintetek.²

Az átváltozásnak számos példájával találkozunk a legkülönbözőbb népfajoknál. Minden átváltozásnál elsőrangú tényező az akarat. Buntaro Adachi azt állítja,³ hogy Japánban élő európaiak japán arcvonásokat kapnak. Hasonlóképen európaiasodnak primitív népek, ha az európai culturát elsajátítják. Piemontban az ötszáz év óta elzárkózottan élő Waldensi községek a környék katolikus lakosaitól élesen megkülönböztethető sajátságos typust őriztek meg.

A typus, a faji külső sem állandó, akárcsak a divat, úgy változik. Nagy, tekintélyes férfiak utánzásra készítetik azokat, a kiket bámulatra ragadnak és a kik legalább külsőleg hasonlók akarnak lenni hozzájuk. Így terjedtek el Németországban a Bismarck, Nietzsche-arcok. Újabban a Hindenburg-bajusz.

¹ *Ursprung d. Nationen* (ang. Phisics & Politics.). 44. old.

² V. ö. O. Weininger: *Geschlecht u. Charakter*.

³ *Zeitschr. Morph. u. Anthropol.* 1903. VI. 28.

A borotvált arcz, mint angolt utánzó mimika, a fölényes, unott gestusok, bármennyire idegenek, az eredeti faj lényének a külsőben élesen megkülönböztető jelleget kölcsönöznek. E divatok aztán emléekben maradnak és alkalomadtán felújulnak.¹

A külső nem fedi semmiképen az ember belső, szellemi életét és legkevésbbé sem határozza meg azokat a képességeket, a melyeket a történelem folyamán nyilvánít. A faji képességek nem jelenthetnek abszolút értéket, mert azok a történelem különböző szakjaiban, a világ összképéhez képest vagy érvényesülnek vagy sem. E mellett sohasem állandók, tehát összességül nem oly határozott mennyiség, a melylyel tetszés szerint számolhatni. Belefoglalódik a többi történelmi tényezőbe, azokkal mintha vegyileg össze volna forrva és nem lehet alávetni disszociatív szemléletnek. A történelemben minden folyik. A «faj», a hogyan a történelem együttélés által embercsoportokat sajátcs szellemi és erkölcsi tulajdonokkal látott el, nem szól bele külön, a többi tényezőktől elválva a további fejlemények irányításába, hanem a mint egy négyes accordot nem az egyes hangok mechanikai összessége hozza létre és ez az accord teljesen más, mint a négy hang együtt, ép úgy a történelmet sem érthetjük meg a «tényező» mechanikai boncsolása által.

A történelmi fajképességek értéke időről-időre változó. A német népet földrajzi helyzete arra kényszeríti, hogy erős centralis kormányzat alatt álljon, különben gyenge, körülakó szomszédjaival szemben. Történelme azonban jó ideig nem a

¹ Vámbéry Ármin, a ki a legtöbb európai és ázsiai nyelven egyforma tökélylyel beszélt, teljesen más hanglejtéssel, mimikával beszélt angolul, mint törökül vagy németül. Angolul könyvhől tanult, az angol földrajzirók stylusát sajátította el, azután Londonban a tudósok és politikusok körében elsajátította ez osztály nyugodt, udvarias, határozott beszédmódját és higgadt mimikáját. Angol társalgását idegen, más környezet behatása nem zavarta, mert alsóbb osztálybeli angollal nem érintkezett. Törökül a konstantinápolyi efendi-világban tanult és holtá napjáig annak mesterkéltséget, finomkodó és declamáló stylusát, affectált arczmozdulatait adta vissza — de csak ha törökül beszélt. Német társalgása mindvégig magán hordta a falucsikabeli lágy, kissé éneklő zsidó-németség minden jellegét. Ezt ő maga is tudta és büszkélkedett, hogy minden nyelvet a maga melódiájával és összhangzatával beszél.

centralismus, hanem a decentralisatio jelében folyt le. Okai ismeretesek. Hatását tapasztaltuk a német nép magas, több forrásból táplálkozó culturájában, kicsinyes életmódjában és romantikus, speculativ gondolkodásában. A helyi patriotismus mélyen gyökerezett a nép lelkében. Az egyes német törzsek jobban különböztek egymástól mint a francia valamely német törzstől. A helyi focusokból kiinduló nemzeti érzés nem jutott el az összbirodalom szervezetéhez. Vajjon az az erő, a melyet ma sajátlagos német képességnek tekintenek és a mely oly sokat jelentett a világháborúban: a szervezés, a szervezkedés, nem volt-e meg az egy-két századdal ezelőtt élt németiségben? Szerzett faji jelleg ez, vagy csak szunnyadt és az akkori állapotokban nem tudott érvényesülni? Annyit bátran mondhatunk, hogy egy időben érvényesülő képesség sikertelen lesz más körülmények között, miként az egyes embernél tapasztaljuk. A sentimentalis, romantikus természet meg fogja hódítani a szíveket, ha környezete jólétben él és magas philosophiai műveltséggel rendelkezik. A művész, a tudós lángesze csak jóakarató eszményi társaságban fogja babérait arathatni. Rideg katonai és hivatalnoki szellem érdek nélkül fog mellette elhaladni. A polgári fukarság és szűkkeblűség nem tudja megérteni, hogy az ékiratok megfejtéséhez több fáradság, nagyobb lángelme kellett, mint egy város apró-cseprő ügyeinek lelkiismeretes ellátásához. A katona nem érti, hogy művészi alkotásnak gondolatban való leszűrődése több testi és lelki szenvedést kíván, mérhetetlenül nagyobb akaraterőt, férfiasabb lemondást követel, mint a harsztéren való hősködés és éhezés. Kétségtelen, hogy anyagi meggazdagodáshoz közönséges emberi ész sem szükséges. És a siker mennyire különböző! A történelem a képességeket nem abszolút értékükben, hanem a siker szempontjából mérlegeli. Minden siker magában hordja jutalmát; az elesett hősokról nem veszünk tudomást. Azok a képességek, a melyek valamely kedvező korban és helyzetben sikert aratnak, más helyzetben áthidalhatatlan akadályt alkotnak. A szervezkedés mindig eleven erőt adott minden életjelenségnek. A történelem is ezt igazolja. De ez az erő nem egyformán érvényesült. A mikor a földön még nem uralkodott a «nagy szám», a szervezés nem

volt annyira szükséges és nem volt oly befolyásos tényező. Az emberiség haladása nemcsak a térben, hanem a számban is nyilvánul. Az emberek száma az utolsó században hihetetlenül megnövekedett, egyes országok lakossága négy-ötszörösre emelkedett, Amerika Egyesült Államainak lakossága ma meghaladja a 90 milliót. Ugyanily arányban növekedett a szám-tényező az összes emberi viszonylatokban. A XVII. században 40,000 főnyi hadsereg világotverő hatalom volt, a waterlooi csatát 80,000 angol és német katona vívta meg körülbelül ugyanannyi francia ellen, a csatátér oly kicsi volt, hogy Napoleon ágyúval célba vehette Wellingtont, az angolok pedig látesővel szemlélték a francia császárt, a mint az kis asztalnál a térképeket tanulmányozta. Lovas futárok könnyen közve-títhették a tábornok parancsait. Az ütközet reggeltől estig tartott, az éj folyamán Gneisenau már üldözte a szertezüllött francia sereget. Az emberi tudás mérete itt fokozatosan nőtt ki szűk terjedelméből oly sokoldalúvá, nagy tömegűvé, hogy azt egy emberi elme át nem tekintheti. Munkamegosztásra volt szükség. Már ez is szervezés. De egyetlenszakmán sem uralkodhatik teljesen az emberi elme, ha azt nem osztályozza. Kategorizálja, elrendezi különböző szempontok szerint, mnemotechnikai rendszert épít fel, hogy az adatok tömkelegében gyorsan megtalálja a szükségest, a gondolatok összefüggését ellenőrizhesse az illető tudományág vagy segédtudomány legrejtettebb zugaiból szerzett bizonyítékok, czáfolatok sorával. Mindenütt a nagy szám uralkodik, a fejlődés, haladás a kapcsolat nélküli homogeneitásból az összefüggő heterogeneitás felé¹ (Spencer). Az emberi elme a nagy szám korszakában csak a szervezés, a beosztás, munkamegosztás útján tud érvényesülni. Az a nép, a melyet történelme arra tanított, hogy a lelkiismeret, a köteleességtudás, a közért való önfeláldozás

¹ Tekintettel arra, hogy a közvélemény azt tartja, Spencer és a modern természettudomány vetette fel és hozta a történelem-tudományba az evolutio gondolatát, meg kell jegyeznem, hogy a genetikai felfogást és az evolutio tanát már Herder hirdette: «Von einfachen Gesetzen, sowie von groben Gestalten schreitet die Natur ins Zusammengesetzte, Künstliche, Feine». (Ideen 2. I.) Utána Lamarck, von Baer és Spencer bővítették az evolutio elméletét.

érdem és melyet ez a hit vigasztal az életben szenvedett sikertelensége felett, az veszély nélkül alkalmazhatja a szervezést, az hiba nélkül fog működni. Az állami gépezet minden kereke a maga munkáját végzi, a köz érdekében, visszaélés nem zavarja. A szervezés nem indulhat ki egy mozgató egyénből, a nélkül, hogy alkalmas nép annak minden követelményének meg ne feleljen. Századok kellenek ahhoz, hogy valamely népben azok a tulajdonságok kifejlődjenek, a melyek a szervezést lehetségessé teszik. Ezek a tulajdonságok azonban nem a szervezés céljából fejlődnek, mert arra előreláthatólag szükség lesz, hanem vagy a viszonyok maguk teszik a népet alkalmassá rá, vagy indirect okok készítetik erre. A kis szám felett a lángész könnyebben uralkodik; szervezettségre, mechanikai munkateljesítésre nem szorul; a kis szám korszakában a szervezett elem, a mely egyéniségének jórészét alárendelte felsőbb akaratnak és ezt kellőleg ki nem fejtheti, nem jut fölényre kevésbé szervezett, de egyéni éleslátással, akarattal bíró, és genie vezetése alatt álló néppel szemben. A fejlődő cultura, a jelenségek heterogeneitása kedvez a közepes, engedelmes, kötelességtudó és szorgalmas embercsoportoknak; a szervezett erőn a lángész nem tud diadalmaskodni többé.

A fent felvetett problémából az a kérdés folyik: marandó-e a faji sajátosság, vagy változó, és mennyiben tud valamely sajátság érvényesülni a különböző korszakok sajátos viszonyai között. A faji kérdés ilyenén való vizsgálata helyett eddig meg nem vizsgált osztályozásokkal dolgoztak és legtöbbszörre összetévesztették a valóságot a mesterkéltnélméletekkel. Fajon hol nyelvészeti beosztást, hol anthropologiai különbségeket értettek. Ezek a történelemre teljesen hatástalanok.

A legérdekesebb képet a történelem folyásáról «faji» képességek szerint Gobineau festette¹ és habár elméletét halomra dönti, hogy a nyelvi osztályozást összecseréli az anthropologiai osztályozással, hogy tetszése szerint lefejtse belőlük a történelem menetét, tekintélye ma Európában oly nagy és el-

¹ *Essai sur l'inégalité des races humaines* (először 1853. azóta sok kiadásban).

terjedt, hogy nem kerülhetjük el a behatóbb bírálatot. Gobineau faj-elméletét kezdetben Németországban kapták fel (Wagner Richard) és egymásután alakultak Gobineau-egyesületek, a melyek költségén műveit lefordították és commentárokkal látták el. Franciaországban nem vették észre irodalmi munkásságát, csak miután híre Európában elterjedt, kezdtek faj-elmélete iránt érdeklődni. A tudományos körök rövidesen elvetették gondolatait és kimutatták módszere gyengéit. Az irodalmi ízlés elítélte stylusát és lebecsülte jelentőségét. A mint rendesen történni szokott, senki sem lehet próféta a maga hazájában: Gobineau elmélete, miután végleg letűnt nyugaton, félszázad multán feltűnik nálunk, hogy búvkörébe vonja a lelkes és jóhiszemű olvasókat. Gobineau tudása oly tágas és sokoldalú, hogy bámulatra ragad és könnyen hajlandók vagyunk magunkat vezetésére bízni a tudományos tények labirintusában, de ha állításait egyenkint vizsgáljuk és az azokból levont következtetéseket szembeállítjuk a könyörtelen tényekkel, akkor nem találjuk egyik bámulója,¹ Friedrich F. ítéletét igaztalannak. Gobineau egy «Universal-Dilettans» (81. old.), a kinek ép azon iskolázottsága nem volt meg, a mely a legszükségesebb lett volna elmélete számára: a történelmi módszert nem ismerte. Nem törődött a forrás-kritikával és az adatokat tetszés szerint elhiszi vagy elveti vagy megmásítja. (85.-old.) Gobineau nemcsak nem vesz tudomást arról, hogy a Szentírásnak forráskritikája van, hanem elutasít minden szempontot, a mi ellenkeznék az Ó-Szövetség szigorúan szó szerinti értelmezésével. (89. old.) «Polyhistor létére nem tudja, hogy a középkoron át latin oklevelek jártak» (103. old.), de ő, «a ki a középkort oly módfelett dicsérte, nem ismerte annak lényét» (83. old.) Számtalan ily kivételt gyűjthetnénk össze, a melyek különös fényt vetnek Gobineau tudományosságára, de e hibák eltörpülnek elméletének alaptévedése mellett. A történelmet a fajok keveredésének tartja. Minden faj örökkévaló és változatlan; ha lakhelye ősidőktől fogva más égöv alatt lett volna, változatlanul az maradt volna. A fajt sem a föld felülete, sem a klíma, sem a történelem nem befolyásolja, ellenkezőleg a

¹ *Studien über Gobineau.* 1916.

«faj»-ból indul ki minden. Ez a «faj» állandó, önálló potentia, a mely csak a vérkeveredés által változhatik és ez a változás csakis romlás, pusztulás. Mily egyoldalú és gyerekes képzelődés, a melyet csak az tesz érthetővé, hogy Gobineau saját fajiságát a nevelés, a környezet és a jobb belátás hiánya hozta létre. «Ez a könyv azon ösztönök kifejezése, melyeket születésemmel hoztam a világra.» Könyvét a szabadelvűség ellen írta, mely kritika tárgyává tette a vallási hagyományokat, a főúri előjogokat, és egyenlővé akarta magát feltolni a származás bajnokaival. A nemesség megmentésére készült ez a könyv, hogy ismét régi fényében ragyogva ligázhassa a fajilag alárendelt embertömegeket. A «haza» fogalmát «kanaáni torzszülött»-nek tartja, a mit a semiták erőszakoltak az árjakra. A hazafiság, a közért való önfeláldozás szemében hazugság, csak a «faj» tisztasága az, a mi szent, a miért mindent fel kell áldozni.

Gobineau faj-elmélete röviden a következő: Az ősemler (Adamite I. 149.)¹ fajiságát nem ismerjük. Az embereknek másodfokú keveredése három élesen megkülönböztetett és állandó fajt hozott létre, jelsül a fehér, a sárga és fekete fajt. E három fajnak egymásközötti keveredése quartenär-fajt létesített. (I. 149–154., 217.) A történelemben jórészt ilyen negyedrangú kevert fajokat találunk. A «tiszt» fajban a logika az összes emberekre nézve azonos, (I. 89.) ezért intézményei harmonikusak és nem keltene ellenmondást. Ha azonban a faj keveredik más fajjal, úgy a hozzákeveredett vérrel a logika egyöntetűsége is megszűnik és a faj összes képviselői már nem fognak egyformán gondolkodni. Ez a faj elsatnyulását vonja maga után (dégénération I. 24., 34.). A vér sokfélesége a nézetek sokféleségét eredményezi és ez vizályt, forradalmi irányzatot szül és végül a nép pusztulását idézi elő. (I. 401.) A kevert fajok jelleme elmosódott, változékony. (II. 257.) Gobineau elméletét «chemiai történelem»-nek nevezi (II. 251.) holott éppen — a chemiai compositumok teljesen mások, mint alkatrészei, — az embereknél a vérkeveredést és vele a gondolati egység felkavarodását mégis mechanikailag képzei. A vér-

¹ A lapszámok az 1884. 2. köt. párisi kiadásra vonatkoznak.

keveredés elméletében oly vakon hisz, hogy sem a történelem, sem a földrajz, sem a maga korának élete nem nyitja ki szemeit. Valamely nép sorsát nem a környezet (I. 37., 55.), nem az erkölcs (I. 8., 13.), nem a kormányzat (I. 39.), nem a vallás vagy vallástalanság (I. 13.) intézi, hanem egyes-egyedül vérének tisztasága vagy keveredése. Semmiféle emberi befolyás a népek útját el nem térítheti, az célirányban megy a vér szava után.

Ha keveredés nem fordult volna elő, akkor csak a fehér fajnak volna civilisatioja. A fehér faj a kiváltságos a többi között. Szépség, szellem és erő jellegzetes sajátosságai (I. 219.). Érzékisége csekély (I. 216.). «A földnek az a legfontosabb pontja, a hol a fehér faj lakik; ha legyőzhetetlen politikai alakulat a leghidegebb sarki jégmezőkre űzte volna, vagy az egyenlítő alá, akkor a szellemi világ napja ott kelt volna fel». (I. 532.) A sárga faj férfias, erős akaratú, de az anyagi előnyt tekinti csupán. Érzéki vágyai közepes erősségűek, szellemi képessége alantas. (I. 87., 215.) A fekete faj nőies, akaratereje gyenge, nagyon érzéki, de æsthetikai tekintetben különb a sárga, sőt a fehér fajnál is. Gobineau egész művén ez a furesa ötlet vonul végig. Minden népnél a képzelet erejét, a művészetet a néger vérrel való keveredésnek tulajdonítja. Az árja népek tetterc-jét a néger vér teszi befogadóképessé a művészet iránt, a görögök művészeti ihlete szintén néger vérből származik. Méltán jegyezhetette meg Hertz: «Nach all diesen Kriterien muss Gobineau, dem künstlerische Begabung gewiss nicht abgesprochen werden kann, eine gehörige Dosis Negerblut in den Adern gehabt haben, denn die Gobineausche Geschichtsphantasie ist nicht nur eine Folge der Vernunftentwaffnung, sondern entwaffnet durch ihre Naivität auch die Vernunft seiner Kritiker».

Gobineau a történelmet az árja faj (egyedül ez a fehér faj, a többi keverék) történelmének tartja. Csupán ennek volt civilisatioja. A civilisatio a többi fajhoz az árja vérkeveredés által jutott. Ez a vérkeveredés aztán változást idézett elő az árja tisztaságban és ha bizonyos tulajdonságokat szolgálata-tott, a melyekkel az árjak nem bírtak, végeredményképen mégis a faji rosszabbodást és pusztulást vonta maguk után.

A chinaiak Indiából kapták ősrégi civilisatiójukat, a honnan az «árja» fajú népek egy töredéke kivándorolt (I. 467.) és át-

plantálta indiai bölcsességüket a chinai fajba és e keveredésből indult meg a chinai cultura. Hasonlóképen fehér árja bevándorlás alapította meg az egyiptomi hamita culturát. Ez a fehér vérkeveredés hozta létre az egyiptomi osztályszellemet és az egyiptomi és indiai civilisatio hasonlóságát. (I. 305–315.) Elő-Ázsia semita culturája is a fehér fajnak a bibliai kúsitákkal való keveredésének eredménye. (I. 242.) Ezek feketék voltak és a néger vérkeveredésnek köszönhetik a semiták művészi képességeiket. De e keverék semiták nem állhattak ellen a tisztafajú iraniaknak (médek, perzsák, baktriaiak), a kik magukba olvasztották a semita culturát, de egyúttal keverék-vérüket is és ez pusztulásra kárhoztatta őket.

A görögök tiszta árja vérüket északról a sárgafajú finnekkel (?), Európa őslakóival, keleten a semitákkal keverték. (II. 10., 62.) A semita azaz néger keverés adta meg æsthetikai érzéküket és művészi képességüket. (I. 359–365.) Azok az árják, a kik Itáliába vándoroltak, az őslakó finnekkel és a már kevert keltákkal keveredtek, később Ázsiából semita vért nyertek és ez siettette pusztulásukat. (II. 253–299.)

Hasonlóképen árja és finn keverék az angol és a franczia. Oroszországban még a tunya szlávok is hozzájárultak fajuk satnyaságához. A szlávok a legkevertebb népfaj, ezért a legdegeneráltabb, csak az északról jövő germánok öntöttek egy kis erőt belé. (II. 453.)

Az amerikaiak a sárga fajhoz tartoznak, a melynek ősi lakhelye Amerika volt. (I. 523.) Később Polynesián át malájok keveredtek hozzájuk, a kik maguk a sárga és fekete faj keveredéséből származtak. (II. 460., 505.) A nyugati partokon élő mexikóiak és peruiak külsejükben és szokásaikban maláji vonásokat árulnak el. (II. 510.) Jelenleg már nincsen tiszta fehér faj a földön, ezért nincs kilátás újabb civilisatióra. Az emberiség a fajkeveredés folytán mindinkább elromlik, elsatnyul és pusztulása felé közeledik. (II. 562.)

Gobineau e fajkeveredés elméletével a történelem örök törvényeit akarta megmagyarázni, mint sok más gondolkodó, de módszere és eljárása ezekéhez képest gyermekes játék. Nem határozza meg, mit ért fajon és hol a nyelvészeti, hol az anthropologiai osztályozást veszi alapul. A finnek szerinte a sárga

fajhoz tartoznak, mert ural-altai nyelven beszélnek. Tudománytalan gondolkozását ellenszenvenessé teszi, hogy elméletének clericalis-feudalis színezete van, ily érzelmekből fakad.

Gobineau faj-elméletében főképen a nyelvi osztályozást veszi alapul, a népek történelmi képességeinek megértéséhez. Újabban a faji képességek általános törvényét egy másik jelenségből próbálták kideríteni: a koponyamérésekből. Ez az iskola, az «anthroposociologia» tudományát alapította meg, a mely abban áll, hogy a Broca-féle mérések alapján meghatározza és osztályozza az emberiséget a dolichocephalis és brachycephalis csoportokban. A dolichocephal emberiség magas termetű, szőkehajú, nagy becsvágyú, erélyes, bátor, jellemzi az idealismus és a protestantismus felé való hajlandóság. Ezt az osztályt fedi az árja-faj, vagy a homo europæus. A szélesfejű, barnás és kistermetű emberfajt homo alpinusnak nevezik. Jellemük conservatív, előrelátó, kevésbbé genialis és inkább a katolikus vallás felé hajlik. E faji theoria bajnoka Vacher de Lapouge¹ és O. Ammon. Európa lakosainak koponyájában, annak arányosságában van megírva története. Ha azelőtt az emberek gazdasági érdek vagy érzelmi okok miatt keveredtek háborúba, ez csak azért lehetett, mert Lapouge bölcsesége még nem derítette fel számunkra igazi ellentéteiket, a melyek lényüket örök időkre egymástól elválasztják. De azért nem csügged. «Meg vagyok győződve; — úgymond — hogy a jövő században² az emberek milliói fogják egymást gyilkolni a koponyaindex egy vagy két foknyi különbsége miatt. Ejelből, a mely helyettesíteni fogja a bibliai sibbolethet és a nyelv-rokonságot, fogják egymást a rokon népek felismerni és e miatt egész népeket fognak kiirtani.»³

Az a különbség, a mely a koponyákon pontosan mérhető, az egyéni sajátságokban is nyilvánul. A homo europæus vagyonosabb, több adót fizet, mint a homo alpinus, főkép városokban

¹ *Les selections sociales.* 1894.

² Azaz a XX. században.

³ Hertz id. m. 139.

lakik, műveltebb, hajlandóbb kivándorolni és többlet kerékpározik. A kerékpározást a nagyobb szellemi mozgékonyssággal hozza kapcsolatba. Lapouge teoriáját az a körülmény fenyegeti, hogy a koponyaindex a történelem folyamán fokozatosan nő. De Lapouge ezt úgy magyarázza, hogy a tisztább fajú hosszúkoponyájú nép leigázta az alantasabb elemeket és azután a háborúk és a cultura kiirtották a nemesebb fajt, vagy meggátolták a szaporodásban és helyüket a rövidkoponyájú elemek foglalták el.

Lapouge elméletét Németországban Ammon képviseli, kinek művei hazánkban is nagyobb körű elterjedésnek örvendenek.¹ Ő is a hosszú koponyájú faj kimagasló kiválóságában hisz, de ezt az öröklött kiválóságot ma az ipari munkás takarékoságával és szorgalmával kiegyenlíti és ugyanoly társadalmi befolyásra emelkedhetik, mint a «munka szervezői», az urak. A munkáselemek azonban szellemileg és erkölcsileg silányabbak a vállalkozóknál, hivatalnokoknál, tanároknál stb., úgy hogy térnyerésük a gazdasági versenyben a «faj» degenerálásához fog vezetni. A hosszú koponyájú elemek nagyobb intelligenciájuk és tetterejük folytán mozgékonyabbak, könnyebben otthagyják falusi szülőhelyüket és a városba tódulnak. A város izgalmas élete azonban néhány generatio után kipusztítja e nemes elemet és így a faj fokról-fokra rosszabbodik. Ammon e retrograd elméletet előítéletekre és nem tudományos tényekre építi. A hosszúkoponyájú árjakat, ezt a kiváló képességű fajt, szerinte a jégkorszak veszélyei választották ki. Az életmód határozta meg jellemüket. «Észak-Európa zord klimája, a vadászat, háború és lovagi játékok» fejlesztették azon képességeket, a melyek az árjak díszére válnak: erő, energia, bátorság, öntudat, igazságosság, részvét és emberiség.» Ezek a sajátságok nincsenek meg a kerekfejűekben, a kikre Ammon könyörtelenül ontja haragja lángját. Ezek gyűlölködők és fanatikusok. Ezért szerinte nagy elővigyázattal kell kezelni azokat az egyenlőségi jogokat, a melyeket az alsóbbrendű elemek jelentőségének emelésére adományoznak. Az ingyenes iskoláztatás, a tandíjkedvezmény, a vasárnapi szünetek gondolkodóba ejtik Ammont. Hiszen elő-

¹ *Die Gesellschaftsordnung, u. ihre natürlichen Grundlagen.* 1896.
Die natürliche Auslese beim Menschen. 1893.

fordulhat, hogy egy idősebb (hosszúfejű) művelt úrnak gyalog kell vasárnap a pályaudvarra menni, mert a fiatal, műveletlen (rövidfejű) kocsis a kocsmában dorbézol. A faji különbséget egyedül a koponyaméret adja meg. A rövidkoponyájút, bármily társadalmi tevékenységet fejtene is ki, ki kell az egyenlőségből rekeszteni. Így Leibniz, Kant, Beethoven stb. koponyamérete után csak földműves vagy kocsis lehetett volna Ammon böles rendszere alapján. Ellenszenves e zagyva, tudománytalan osztályozás, mert arra az erkölestelen álláspontra helyezkedik, hogy az alantasabb képességű elemeket (ha azok ugyan tényleg ilyenek!) fejlődésükben mesterségesen is meggátolják, holott a köz érdekében áll, hogy mindenki teljes munkaképességét kifejthesse, tehetségét nemcsak a maga akaratával, hanem állami segítséggel növelje, emberi öntudatát erősítse. Azt a hitet, hogy mindenki csak annyi és oly minőségű munkára képes, a mennyi «tehetséget» a világra hozott magával, a pszichologiai kísérletek megdöntötték. Fatalismusa csak hátrányos és káros hatással lehet az államra. Schallmayer¹ is azt állítja, hogy a civilisatio és cultura veszélyezteti a kiválasztást. Mert a civilisatio csak a nép legmagasabb rétegeit készíti szellemi munkára, míg túlnyomó része a civilisatio áldása alatt kisebb szellemi és testi megerőltetést végez, mint barbár állapotban. Ezért a barbár állapot maga természetes testi kiválasztást hoz létre az erősek, képesek javára. Az orvosi tudomány sok tekintetben e természetes kiválasztás ellen lép fel: a szülészet nehezen szülő nőket, gyenge gyermekeket életben tart, pedig ezek nélkül, a faj hasznára, kihalnának. A tehetségesek mindenütt kevésbé termékenyek, ezért kevesbednek az alantasabb osztályok előnyeire, a melyek érvényesülése a faj romlásához vezet. Schallmayer a cultura e degeneráló hatása ellen a háborút hozza fel ellenszerűül. Igaz, hogy ez is egyoldalú kiválasztást végez, mert az erőseket kiirtja, a gyöngéket, betegeket életben tartja, de a tehetségesebb fajt a győzelem által úrrá teszi a gyenge felett.² Ez elmélet téves voltát a világháború szemünk

¹ *Vererbung u. Auslese i. ihrer sociolog. u. polit. Bedeutung.* 1910. 206., 217. old.

² Id. m. 250., 258., 343. Haycraft, a ki különben mérsékeltbb nézeteket vall, mégis azt állítja (*Natürliche Auslese u. Rassenver-*

előtt igazolta. Régebbi háborúk is az erőt pusztították, a fajt gyöngítették; az orvostudomány, a higiéné, a műveltség a fajt annyira erősítette, hogy a XX. századbeli culturember a lovag-kor páncéljait nem bírja magára öltetni, mert termete hatalmasabb a Tancredek, Oroszlánszívű Richárdok, Bayardok kicsi, vézna testéhez képest.¹

Ammon nem híve az általános választójognak, mert ez egyenlő jogokat biztosít a nemesnek és nemtelennek. Valószínűségi számítás (!) alapján megállapítja, hogy 11 millió német választó közül 9 millió közepes, 800,000 gyenge. A felsőbb képesítési fokozatban 2717 ember szerepel, ezek közül kellene csak képviselőt választani. A legfelsőbb osztályban csupán 11 ember foglal helyet. Remélhetőleg Ammon hozzászámította magát.²

E retrograd eszméket azonban nem a társadalmi együttlélés tapasztalataiból meríti Ammon, hanem a koponya-előítéletekből, a melyeket más kutatások (Nyström, Török Aurel) tarthatatlanoknak nyilvánítottak.³ A történelem folyása, a népek sorsa koponyaméretükben van megírva. Jaj azoknak, a kiket rövidfejűeknek állapít meg a mérőeszköz. Már a keveredés veszélyt rejt magában, mert elfajulást hoz létre. Franciaország az idegen bevándorlás következtében mongollá fog

besserung, 1895), hogy a ragályos betegségek gyógyítását is megkeli gondolni, mert útjába áll a szabad kiválasztásnak. A tuberculosis szerinte fajtisztító elem. Az alkoholismus üdvös hatása a társadalomra nézve abban nyilvánul, hogy a bűnösök halálhozó iszákossága által megszabadul kellemetlen elemeitől. Sajnos, a tények azt bizonyítják, hogy iszákosok sokszor közepes és magas életkort érnek el, családot alapítanak, nagyszámú gyermekük van, a kik mint hülyék vagy züllött egyedek tovább veszélyeztetik a társadalmat és annak egészségét.

¹ Többször feltűnt, hogy a múzeumokban őrzött vérteszetek a mai athléták testére szűknek bizonyulnak. A skót nemesség néhány évvel ezelőtt egy dynastikus ünnepély alkalmával ősei vértjeiben akart megjelenni, de ezek mind keskenyek és kicsinyek voltak. (Hertz: *Rasse u. Kultur*. 21.)

² Hertz: *Rasse u. Kultur*. 142.)

³ V. ö. Ratzel: *Anthropogeogr.* II. 379. Man hat jetzt viele Tausende von Schädeln gemessen und ist weiter als je von dieser grossen, auch geographisch so einfachen Anschauung entfernt.

válni. Ha a hosszúkoponyájú árják kihalnak, vagy a jogegyenlőség által alantas elemektől háttérbe szoríttatnak, akkor annak a népek sorsa meg van pecsételve. A fajkiválasztás dönt a népek sorsa felett.¹ De ha a hosszúkoponyájú faj tényleg különb a silány rövidkoponyájúnál, akkor miért kell ezektől a jogi egyenlőséget megtagadni? Verseny kizárásával nincs valódi felsőbbség. Pedig az anthroposociologusok épen a socialis darwinismusra hivatkoznak. Állításaikat halomra döntik a rideg tények. Niceforo a lausannei szegény és gazdag gyermekeket vette vizsgálat alá és nem találta, hogy ezek a rövidkoponyájúságukkal különböznenek azoktól. Nyström² Svédországban tett hasonló méréseket. Azelőtt a svédeket, mint tiszta germánokat, hosszúfejűeknek tartották. Nyström 500 svéd között osztálykülönbség nélkül csak 100 hosszúfejűt talált. De vizsgálata még határozottabban ráczáfolt Lapouge elméletére, mert a hosszúfejűek épen a műveletlenek osztályához tartoztak és a brachycephalis emberek gyakrabban változtatták társadalmi helyzetüket, alacsony sorsból felfelé törtettek, mint a dolychcephalisak (az arány 12·9% : 8·8%). A talált történelemelőtti koponyák hosszúfejű emberektől származtak, a faj tehát lassan brachycephalissá vált, de nem fajrontó vérkeveredés, hanem az életmód elváltozása által. Nehéz munka, a melyet előrehajtott testtartással végez az ember, mint például a primitiv földművelés, a nyakizmok megerőltetését és a fejforma megszűkítését vonja maga után. Könnyebb munka egyenes testtartással, mint a nomádok és lovas népek életmódja, vagy a modern ipari munkások és szellemi munkások foglalkozása, a vérnyomást az agy minden oldalára egyenletesen osztja el és így a gömbölyű brachycephalis koponyát hozza létre. A culturával nem csupán Svédországban, hanem egész Európában nőtt a brachycephalia. Állandó koponyaalkat tehát nincsen. Az átöröklés sem rendszeres ; a gyermekek hol az anyá, hol az apa koponyaformáját öröklik.

GERMANUS GYULA.

¹ Lapouge id. m. 226.

² Nyström : *Über die Formenveränderungen des menschl. Schädels u. deren Ursachen*. (Archiv für Anthropologie 1902. 211—232., 625—643.).

EÖTVÖS LÓRÁND MINT KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER.

(1894 június 10—1895 január 15.)

Közel huszonöt évvel ezelőtt a közoktatásügy minden ágazatában örömteljes visszhangot keltett az a hír, hogy Eötvös Loránd lesz magyar közoktatásügyi minister. A hír csakhamar valóra vált. Mikor a kinevezést a hivatalos lap közölte, már nemcsak a közoktatás körében, hanem az írók és tudósok táborában, majd a közéletben is mind jobban elterjedt annak tudata, hogy Eötvös nemcsak alkalmas, hanem valóban rátermett is arra, hogy a közoktatásügy vezetői tisztét betöltse. Rátermett volt azért, mert életét úgyszólván az iskola szolgálatában töltötte. Éjjeleket virrasztott tankönyvei mellett és mint férfi a tudománynak szentelte minden gondolatát. Ily helyzetben nemcsak ismerte a közoktatásügy állapotát, hanem tudta azt is, mit kell tennie a tekintetben, hogy ministersége alatt eredményeket érhessen el. Felismerte azt, hogy a népoktatás ügye — bár fejlődött is az előző huszonöt év alatt — lényegében mégis csak ott van, hol nagynevű atyja idejében volt. Azt is tudta, hogy a középoktatás terén is sok a tennivaló. E tekintetben az egységes középiskolai értekezleten fejtette ki programját, melynek veleje az volt, hogy jó iskolát kell teremtenünk tanárképzéssel, a tanárok fizetésének emelésével, erkölcsi és anyagi helyzetük javításával, kitartó munkára való sarkalással, jó tankönyvekkel és észszerű tanítási módszerekkel. Az egyetemi oktatásra nézve pedig közismeretek voltak tervei. Azt tartotta főkérdésnek, hogy miképpen biztosíttassanak azon feltételek, melyek szükségesek arra, hogy az egyetem necsak oklevél-osztogató hivatal legyen, a tanár pedig necsak évről-évre ugyanazon tananyagot szóról-szóra adja elő, hanem a tudomány apostola legyen. Harmadik új egyetem létesítésével éressék el ez a cél, vagy a nélkül, azt mellékesnek ítélte.

Hogy azonban valójában miként vélte és remélte közoktatásügyi programjának megvalósítását, arra nézve a következőkben gyorsírói feljegyzéseim alapján szóról-szóra közlöm 1894. évi június 13-án a közoktatásügyi ministeriumban ministeri bemutatkozása alkalmából az őt üdvözlő tisztviselői karnak adott válaszát :

«Uraim! A feladat nehézségeinek teljes tudatában, de egyszersmind ezen feladat megoldásához szükséges igazi lelkesedéssel vállalkoztam ennek az állásnak elfoglalására,

Olyan kitünő elődök után, mint a kik előtttem a ministeriumban a vezéri tisztelet viselték, még némi bátorság is kell ahhoz, hogy én erre vállalkozzam, de Uraim, én azt hiszem, hogy az utódnak nem annyira az a feladata, hogy elődjével dicsőségben és érdemekben versenyre keljen, mint inkább az, hogy annyit, a mennyit maga bír, a mennyit maga tud, azt képességéhez mértén szorgalommal és kitartással teljesítse.

A mint méltóztatott is megemlíteni, az az iskola, a melyben én magamnak az ezen tárczához szükséges ismeretekből egyet-mást megszereztem, nem a politika volt, hanem az egyetemi tanári állás és ez szabta meg azt az álláspontot is, melyről eddig a közoktatásügynek terére tekintettem, a melyet, megvallom, — legalább jó ideig — megváltoztatni nem lesz lehetséges.

Én a tanszéken, az előadási teremben azt tanultam, hogy arra, hogy a tanításnak sikere legyen, elsősorban az szükséges, hogy az, a ki tanít, a maga helyén legyen, hogy oly viszonyok közé helyeztessék, a melyekben erejét, tevékenységét, képességét kellőleg ki tudja fejteni és hogy felelőváltói részéről is ezen törekvésben mindig támogatásban, segítségben részesüljön.

Most, Uraim, mikor már nemcsak egy tanszék, hanem az egész magyar közművelődés érdekének gondozása van rám bízva, megint csak azt hiszem, hogy ezen a közművelődési téren csak akkor fogunk igazán eredményhez jutó munkát teljesíteni, ha mindenki, a ki, akár a vallás szentségét szolgálja, akár a tanítás ügyével foglalkozik, egyenlő buzgósággal és lelkiismeretességgel törekszik feladatát teljesíteni és a mi részünkről is a kellő támogatásban, a kellő segítségben részesül arra, hogy ezen feladatának megfeleljen.

Mert, Uraim, én meg vagyok arról győződve, hogy a magyar közművelődés ügyének előmozdítása s a feladatnak, mely azzal össze van kötve, teljesítése leginkább a részletekben való sikeres munkálkodás eredménye. Meg vagyok győződve arról, hogy ha el tudjuk érni azt, — hiszen magában véve úgyis mindenkinek csak az lehet célja — hogy minden egyes teljesítve kötelességét, szép eredményeket mutasson fel, ez az egész ügy előmozdítására vezet. S ezzel el fogjuk érni célunkat.

Nekünk, Uraim, azon kell fáradoznunk, hogy a közművelődés tere virágos kert legyen. És hogy ezt a célt elérjük, arra szükséges

először az, hogy e kertben rendet teremtsünk, hogy minden növénynek megadjuk a maga helyét, de azután szükséges az is, hogy minden növénynek megadjuk a maga táplálékát, azt a talajt, azt a levegőt, a mely mellett igazán fejlődhetik.

Egy szóval kifejezve, nekünk itt csak két dolgunk van: hogy parancsoljunk, de azután, hogy segítsünk is. És én azt szeretném, hogy minél többet segíthessünk és minél ritkábban és enyhébben kelljen parancsoló szavunkat felemelnünk.

E pár szóban igen nagy munkára vállalkoztam. Igen nagy munkára, mert hiszen nem általános ügyeknek egyes rendeletekkel való elintézéséről, hanem valóban a részletekben kifejtendő, tehát tartó és nagy, hosszas munkáról van szó. És rendkívül jól esik nekem az, hogy midőn új minőségben e ministeriumban először jelenek meg és itt látom Önöket mind együtt, többnyire ismerősöket látok magam előtt; olyan férfiakat, a kiket régi időktől fogva ismerek, mint olyanokat, a kik a reájuk váró munkát nemcsak igazi buzgalommal, képességgel és rátermettséggel, hanem e mellett az ügy iránti valóságos lelkesedéssel is teljesítik.

És ezért bátran merem az Urakhoz azt a kérést intézni, hogy engem törekvéseimben támogatva, ezt a buzgalmat, ezt a lelkesedést az ügy érdekében továbbra is megtartsák.»

E beköszöntő beszédben azonban Eötvös nem fejtette ki egészen programját. Hogy ezt teljes világításban láthassuk, kiegészítőleg az alábbiakból, mint mozaik darabokból ugyancsak feljegyzéseim alapján közlöm azon válaszokat is, melyeket beköszöntője után a nála tisztelgő küldöttségeknek adott.

A küldöttségek sorában első a hozzá legközelebb álló budapesti tudományegyetemi bölcsészettudományi kara volt. E kar nevében Beöthy Zsolt üdvözölte, kinek üdvözlő szavaira «örömenek adott kifejezést, hogy azokkal jöhetett össze új állásában, a kikkel oly sokáig együtt működött és a kiktől annyit tanult. Nem tud esetet egyhamar még, mikor physikust választottak volna közoktatásügyi miniszternek, de nem is ez teszi őt képessé arra, hogy nehéz feladatának megfeleljen, hanem inkább az, hogy a bölcsészeti karnál alkalma volt annyit tanulni és megérteni; annál a karnál, mely a tudományt magáért a tudományért ápolja s az emberi elmét minden irányban a művelődés minden terére fordítja. Ez a kar árasztja azt a világosságot, melynek fénye mellett nyílt meg az ő szeme. Mondhatja, hogy ezzel a szemmel fogja ő nézni ezentul is teendőit és meg van győződve, hogy lángoló szeretete és tisztelete a tudomány iránt változatlanul meg fog maradni új hatáskörében is.»

Az Országos Diákszövetségnek adott válaszában kijelentette, hogy ezután is megmarad annak, a ki volt, az ifjúság igaz barátjának. Munkára, céltudatos munkára inti őket, hogy az a tényező, melyről annyiszor mondják, hogy *«a nemzet jövőjének reménye»*: az egyetemi ifjúság, vallás és nemzeti különbség nélkül komoly és szorgalmas legyen.

Az állami tanítóképzőintézetek küldöttségének azt válaszolta, hogy ő nem a szabályoktól és azok módosításától várja a népoktatás ügyének fellendítését. A népoktatás ügye a tanárok és tanítók kezében van. Minden egyes tanító a maga jól megszabott munkakörében lelkesedéssel teljesítse hivatását, akkor a népoktatás ügye fellendül. Ezért a magyar tanári és tanítói kar számára az erkölcsi s anyagi sikert kell biztosítani.

Az Eötvös-Alap küldöttsége előtt hangsúlyozta, hogy különös jóindulattal fogja felkarolni az apja nevét viselő egyesületet, mely megvalósulása óta azoknak az eszméknek letéteményese, melyeknek megvalósításán édes atyja egész lélekkel csüngött.

A Képzőművészek Egyesületének így szólt: *«Törekvésem lesz, minden lehető megtenni a képzőművészetek érdekében. Hogy mennyi e téren a tennivaló, arra jellemző már az is, ha körülnézünk, hogy messzi ne menjünk, a cultusministerium épületében. Nézzük a szobákat, a folyosókat, a lépcsőházat, ezek majdnem teljesen kopárak. Ugyanez áll a többi állami és közintézetre is. Mindenfelé rideg, néhol mondhatnám ronda falakat találunk és csak elvétve lelünk egy-egy képet, szobrot. Törekvésem lesz, hogy mind társadalmi úton, mind az állam támogatásával odahassak, hogy ezek az állapotok megváltozzanak».*

A budapesti egyetemi tanársegédek üdvözlétére azt felelte, hogy téved szónokuk, mikor azt állította, hogy ő most a tudománynál magasztosabb pályára szólíttatott. *«Nem, Uraim! az önök pályájánál magasztosabbat nem ismerek és ha rajtam fog mulni, hogy a tudomány ápolására megadjam a módot, a gondtalanságot, legyenek meggyőződve, hogy ez irányban mindenkor számíthatnak rám».*

A főváros valamennyi középiskolájának küldöttsége előtt pedig azt hangsúlyozta, hogy a legnagyobb fontosságot a középiskoláknak tulajdonítja és ezért ez iskolákra kiváló figyelmet és gondot fog fordítani. Óhajtja, hogy a főváros középiskolái mintaiskolák legyenek és például szolgáljanak a többieknek. Végül kijelentette, hogy a tanárokról sem fog megfélekezni.

Legjelentősebb volt azonban 1894. évi augusztus hó 6-án a tanfelügyelők küldöttségének adott válasza. A küldöttség ugyanis abból az alkalomból üdvözölte Eötvöst, hogy édes atyja éppen ezen

a napon, huszonöt évvel azelőtt, nevezte ki az első tanfelügyelőt. Eötvös ezt felelte: «Nagy feladatot vállaltam magamra, mikor mostani állásommal hazánk iskola-ügyét köteleességszerű gondozásba vettem. Méltóztattak említeni a tanfelügyelői működés némi elzsibbadását, melyek külső körülmények között beállottak. Biztosíthatom önöket, a mennyiben ilyen elzsibbadás volna, annak megszüntetését feladatommak fogom ismerni. Oda szeretnék hatni, hogy a tanfelügyelői állás is olyan eszményi hivatás legyen, a minőnek azt atyám gondolta, hogy tudniillik ne csak a hivatalos acták elintézéséből álljon, hanem rendező, tanácsadó, segítő feladatának tegyen eleget kint az életben. Hanem a mi a javítást illeti, ne méltóztassanak tőlem általános rendeletek útján való elhamarkodott reformot várni. Azt hiszem, az iskola sokféle ügyeit egyformaságra törekvő intézkedésekkel elintézni nem lehet. Valljuk be, hogy még a legfontosabb kérdésekben, minő pl. a nemzetiségi kérdés, sem tudtunk eddig oly egységes általános eljárást megállapítani, a mely mindenütt és minden esetben helyes utat biztosan kijelöljön. De igenis megállapíthatjuk azt az elvet, melyet az egyes esetek sokféleségében mint vezéreszmét alkalmazni, érvényesíteni akarunk. Ez pedig nem lehet más, mint minden erővel arra törekednünk, hogy iskoláink a magyar államnak hű és művelt fiakat neveljenek. Ez eszme szolgálatában erőnkhez mérten meg kell tennünk mindent, de mindent, úgy, hogy azzal az egyes állampolgár érzelmeit ne sértsük, nehogy az iskola, melynek igazi feladata a békéltetés, nemzetiségi izgalmak és kérdések szülőhelyévé váljék. Úgy kell eljárunk minden esetben, hogy az ország törvényeinek érvényt szerezzünk, de e mellett fájdalmat ne okozzunk azoknak, a kik nemzetiségi szokásaikhoz ragaszkodnak. Az iskola nemzetiségi kérdéseiben nem általános rendszabályokkal fogunk rendet teremteni, hanem azzal, hogyha bár legkisebbnek látszó és sokszor nagyon kényes esetekben kellő tapintattal intézkedünk és lehetőleg nem cselekszünk mást, olyat, a mi fájna nekünk, ha velünk történnék meg».

Hogy mily jó hatást tett Eötvös ezen nyilatkozata az ország nemzetiségei között, arra csak két érdekes esetet említek fel. Az egyik a kolozsvári egyetem rectorának ajkairól hangzott el, a ki rectori beszámolójában így nyilatkozott: Különös sajnálattal említem meg, hogy oláh ifjúságunk nagy része ellen az ismert manifestum terjesztése miatt fegyelmi vizsgálat megindítása vált szükségessé, mely hogy az illetőkre komolyabb következmények nélkül maradt, azt csak a közoktatásügyi miniszter békülékeny és nagylelkű jóindulatának köszönhetik.

A másik eset az, hogy egyik újvidéki nemzetiségi lap, a *Nase Doba* így írt Eötvösről a tanfelügyelők küldöttségének adott válasza alkalmából: «Rég hangzott ily őszinte, fenkölt gondolkodásról tanuskodó nyilatkozat magyar államfértúú ajkáról. Az új cultus-minister méltó fia nagy atyjának és méltó utóda azoknak a magyar államfértiaknak, a kik mint Széchenyinek, Deáknak, a nemzetiségekről és kívánataik teljesítéséről az első magyar királynak szellemében éreztek. A minister nyilatkozata a legkedvezőbben hat az ország összes nemzetiségeire. Már az a meggyőző igaz hang, mely a beszéd alaptónusa, arról tesz tanuságot, hogy mind az szívből fakad. Magyarország sorsára és népeinek jövőjére befolyással lesz a ministeri szózat, melynek következményei az államra és az összes nemzetiségekre áldást hozók lesznek».

A fentebbiekben ismertetett ministeri nyilatkozatok keretén belül szeretne volna Eötvös megvalósítani eszméit. Sajnos, ministeriségének hat hónapi időtartama nem volt elégséges ahhoz, hogy programját megvalósíthassa.

De a mennyire megállapíthattam, ez idő alatt egy-egy kis rész megvalósult. Így: híven ahhoz a nyilatkozatához, hogy a rideg és ronda falak az állami épületekből eltűnjenek, elrendelte, a központi egyetem egyetemtéri főhomlokzatának kiépítését. Majd ministersége első heteiben a középiskolai tanulmányi versenyek kérdését oldotta meg, mert ez időben az angol «examination pro honore» és a francia «concours» szóba került nálunk is. Eötvös nem akarta az egyetemi ösztöndíjakat erre a célra fordítani és nem helyeselte az általános versenyt, mely az érettséginek ismétlése volna, hanem inkább az egyes szakmákban való versengés mellett nyilatkozott. Ennélfogva elfogadta a matematikai és physisai társulat választmányának azon határozatát, hogy ezentul minden tanév elején Budapesten és Kolozsvártt a matematikából érettségi vizsgálatot tett tanulók között tanulmányi verseny rendeztessék, melyen a jelentkezők írásbeli dolgozatot készítenek, a melyeket maga a társulat bírál el, a legjobbakat jutalmazza és lapjában a megoldásokat közzéteszi. Végül megvalósult programjából az Eötvös József Collegium létesítése melynek mintaszerű berendezését, kurátorsága alatt felmutatott szép eredményét, az ország határain túl is előnyösen ismerik.

Terveit azonban ministersége alatt Eötvös nem a gögös nagyúr burokratikus szenvedélyeivel hajtotta végre, hanem mindenkor szeretett modorával és jó szívével. Úgy viselkedett mindig a hivatalban is, mint programbeszédében hangoztatta, hogy nekünk itt csak két dolgunk van, hogy parancsoljunk, de azután segítsünk is.

Arra törekedett, hogy a tisztviselőknek s azoknak, kiknek ügyeit a tisztviselők intézik, megelégedés jusson osztályrészül. Legyen elég e tekintetben csak arra hivatkoznom, hogy alatta alig volt tisztviselő, ki előléptetésben, vagy szerény javadalmazása mellett anyagi támogatásban ne részesült volna. Ha szükségét látott, személyesen sietett az istápolásra s nem került el istápoló figyelmét az a szegény lithographus sem, ki a ministerium földalatti helyiségében dolgozott, s a kit személyesen keresett fel. Kifejezést is adtak hálájuknak az akkori tisztviselők, mikor 1895. év újév reggelén az akkori szolgaszemélyzettel együttesen megjelentek előtte, hogy megköszönjék irántuk tanúsított szívójságát. S mikor a szónok azzal végezte szavait, hogy boldog emlékü atyja óta nem volt még ilyen nap a cultus-ministeriumban. azzal válaszolt: «Sajnálja, hogy többet az anyagi viszonyok miatt nem tehetett».

Jó szívét és segítő kezét a személyzetten kívül mások is érezték, de mindig zajtalanul.

Emlékezem arra, hogy a ministeriumban villamos világítás nem lévén, az első emeleti villamos berendezést az ő személyes felügyelete alatt végezték s az ezáltal megtakarított összeg a szegényeknek jutott. Emlékezem, hogy sok diák, meg sok nála kihallgatáson megjelent hányszor távozott el örömteljes arczezal. Emlékezem özvegyekre és árvákra, kiknek 1894. év karácsonyján segélyösszegeket juttatott. De még arra is emlékezem, mily közvetlenül fogadta azokat a munkásokat, a kik jelentették, hogy Eresiből jöttek, a hol apja sírját látták.

Azok sorából, a kik közvetlenül mellette vagy vele együtt munkálkodtak a ministeriumban, most, huszonöt év múltán már csak kevesen vannak életben. De ezek a kevesek tisztelettel gondolnak rá és haló poraiban is szeretettel áldják emlékét!

GOPCSA LÁSZLÓ.

KIADATLAN ÉS ISMERETLEN NÉMET SZÍN- MŰVEK A FŐVÁROS LEVÉLTÁRÁBAN.

Mailáth János két vígjátéka.

A budai és pesti német színház fennmaradt s kiadatlan műsor-darabjai közt több olyan található, mely vagy szerzőjénél vagy tárgyánál fogva különös érdeklődésünkre tarthat számot; némelyik a német irodalmat is érdekli, nem szólva azokról, melyek Bécsből kerültek ide s ott már nem lehetők fel.

Mailáth János két darabja közül az egyik (*Was ist Sie*)¹ egyfelvonásos kedves vígjáték, a következő tartalommal: Az udvari tanácsos gyámleánya és fia közt szerelem fejlődött. Az ifjú szerelmes, a lány uralomra vágyó. A szerelem incselkedése már-már látszólagos elhidegüléshez vezet, midőn a tanácsos távollevő leánya hazajön, hogy mindent kiegyenlítsen. Fiúruhában jön haza; el akarja csavarni a lány fejét s ezzel bizonyítja be Károlynak, hogy a lány szereti; Malchennek viszont tanuságot nyújt arról, hogy Károly fejét nem lehet elcsavarni. De azután veszély fenyegeti, mert Károly párbajra hívja ki; hogy megmeneküljön, felfedi, hogy nő s mindjárt megfordítja a dolgot: próbára teszi Károly szerelmét, szerelmet hazudva neki. Mikor véletlenül vendégségben levő vőlegénye tanúja ennek a szerelmi vallomásnak, eltaszítja, mire Károly, szánalomból, védelmébe veszi. Erre Malchen is eltaszítja Károlyt s egy bárónak nyújtja kezét. Az utolsó perczben hoz rendbe s fed fel mindent az apa s jól végződik a történet, mely «már ezerszer megtörtént» (*Das ist viel tausendmal schon dagewesen*).

A játék legszebb alakja a kötekedő, kedves Malchené, a ki a borongós felhőket szelíd napsugárként hatja át s egy lehelletével szétrebbenti a komor árnyakat. Szerinte:

Es ist ein eigner Takt in jeder Frau,
Der, wenn ein Mann sie liebenswürdig findet,
Ihm auf der Stelle kündet,
Was an ihm lobenswerth...

¹ Czimlapján ez áll: Ofner Theater per 22. May 1838. *Was ist Sie?* Lustspiel in 1 Akt von Grafen v. Mailáth. Zur Vorstellung zugelassen. Gr. Pongrácz, Statthalter-Rat. Ofen 24/5. 1838.

Éleslátónak tartja a világ s ezt igazolja is. A női szív különös vágyait is ismeri, mert bár játék egész szereplése, mégis bele tudja állítani komoly érzések háttérébe:

Es gibt

Ganz einen eigenen Reiz, wenn man
Besiegt zu seinen Füßen einen Mann
Erblickt, der eine and're liebt.
Es ist das Zeugniß der Unwiderstehlichkeit,
Und dies Gefühl ist's, was vor allen uns erfreut.

Illendőséggel mentegeti viselkedését: egy idegen vendégnek ott tartózkodását igyekszik kellemessé tenni. Incselkedik is, de sohasem üres szóvirágokkal:

.... erfährt der Mann,

Dass wir ihm gut sind, will er gleich gebieten,
Ist eifersüchtig, brummt, hat Launen und
So weiter. Und das leid ich nicht, es ist ganz
Gegen mein System. Die Frauen müssen
Befehlen, dürfen schmählen, Launen haben,
Gehorchen muss der Mann.

Többnyire harcziás és ügyes vitatkozó. Kijelentette, — mondja atyjának — hogy szereti Károlyt: ez azt jelenti, hogy uralkodik rajta; ha Károly azt akarja, hogy ő rendelje magát alá akaratának, akkor téved és ebből a tévedésből ki kell őt ragadni.

Die Männer sehn sie stets nach unserm Beifall ringen.
Die Dichter hören Sie vor unserm Zauber singen,
Der Frauen Liebreiz schafft
Den Künstler; und die roh'ste Kraft
Strebt zu vollziehen nur was uns gefällt,
Versinken in Gemeinheit muss die Welt,
Wenn sich der Frauen Anmuth nicht dagegen stellt,
Denn was sich Grosses, Edles je begeben,
Die Frauen riefen es ins Leben.
Seit allen Ewigkeiten ist das so gewesen,
Sie sind ja ein Gelehrter, nun so lesen
Sie die Geschichte nach.

Az életbölcseiséget hirdeti; mikor a tanácsos elnézést kér Károly számára, hiábavalónak minősíti a fiú minden tanulását, minek tanult?

... Menschenkenntnis ist

Das Wichtigste, was so ein junger Mann
Studieren soll und in der Menschenreihe
Steht oben an das Weib...

A férfinak semmi egyéb szenvedélye nem lehet szerinte, mint hogy a nők parancsoljanak neki s első kötelessége az engedelmesség. Büszke női mivoltára, mert a férfi csak szükséges rossz. Szereti Károlyt, különben nem lenne oly elnéző hibái iránt, a fiatal gróft állítja mintaképül Károly elé, mert a grófban megtalálta az önismeret magas fokát, annak hitét, hogy a nő a férfi felett áll s mint királynőt kell őt követni. De a mikor a dolog komolylyá válik s Julia látszólag komolyan szerelmet vall Károlynak, méltóságteljesen kijelenti, hogy csak kaczerkodás volt viselkedése és csak gyötörni akarta Károlyt, kit igazán szeret. A gyenge nőt árulja el, mikor Károly vádjára beismeri, hogy a nőnek igenis szeretetteljes vezetőre van szüksége, hogy gyámoltalannak érzi magát, de a kérést visszautasítja... Éleseszű, mert rögtön átlátja, hogy nem igaz, a mit Károly mond, a ki állítólag mindjárt tudta, hogy testvére az ifjú gróf. Wildau Julia, az udvari tanácsos leánya, álnéven szerepel, mint Julius Graf Armon. Már az elején értesülünk Károlytól, hogy mint gyermek elkerült hazulról, özvegyi sorra jutott, de azóta nem látta. Júliának az a célja, hogy a két szerelmes fejét rendbe hozza. Szerelmet vall Malchennek, úgy hogy Károly is hallja: hogy eddig titokban látta, tudja, hogy csak azért szereti látszólag Károlyt, hogy lássa, vajjon féltékeny-e. Kéri, legyen az övé, a szerelem később megjöhet. Elhitetné Malchennel, hogy Károly kijelentette ellenszenvét oly nő iránt, a ki urát mint rabszolgáját tekinti. Mikor Károly párbajra hívja, felfedi női mivoltát; azt mondja neki, hogy férje halála után ő ejtette meg szívét s azért jött ide, hogy eltántorítsa azt a nőt, a ki miatt nem lehet az övé. Ez nem sikerült, hát így könyörög szerelméért, ő, a ki szép és gazdag... Károly szánakozik a beléje szerelmesnek mutatkozó nő kísérletén, bár előbb megölni is kész lett volna. Mikor Malchent látja az idegen «ifjúval», a kinek szaván mint a legnagyobb bölcsén csügg, rögtön melancholikussá válik, hogy vele senki sem törődik, fájdalmában engedik elveszni, míg ők bizton szerelemről beszélnek egymás között. Fáj neki, hogy Malchen az ifjút csak keresztnévén szólítja, hogy rövid idő után már oly jól ismeri. Gyűlöletében feltételezi nővéréről, hogy csak azért ajánlotta az ifjút, hogy megszabaduljon tőle. Sentimentális, pathetikus s oly heves, hogy rögtön párbajozni akar, mikor féltékenysége látszólag igazolódik. Jószerű, mert vőlegényével szemben védelmébe veszi az ártatlanul eltaszított nőt... A báró, Wilhelm Federn, a ki a szerelmi vallomás hallatára nem akar tudni menyasszonyáról, szürke alak. Sokkal érdekesebb ember az udvari tanácsos. Ostobaságnak mondja, elhasznált bolondságnak a leány miatti

párbajt. Nem érdemes, hisz tudja, mi a világ sora: ketten szeretik egymást, azután jön egy harmadik, a ki jobban tetszik, mire vége szakad mindennek. Semmivel sem kell sietni szerinte: Eine Narrheit zu begehen bleibt dir Zeit genug. Nem vitatkozik, csak csodálkozik, különösen azon, a mi újszerű, pl. gyámleányának azon elvén, hogy a férfi kötelessége engedelmeskedni. Mindenről azt állítja, hogy már előfordult (so was ist schon da gewesen) s ezért int óvatosságra s óv a túlzásoktól.

A kedves hangú darab, élénk dialogusaival, sziporkázó szellemességével, rövid, szapora mondataival (különösen a válaszokban), szerelmeseinek gyötrődéseivel s incselkedéseivel, szerelmi próbáival teljesen Marivaux-ízű. Marivaux hatása lépten-nyomon érezhető is. Malchen kedvét leli Károly haragjában s féltékenységében, de azért tovább gyötri, mint kellene. Naiv Károly sietése a párbajra, mikor atyjával találkozik, viszont nagyon ügyes a gyám és gyámleány között folytatott párbeszéd, (főleg a nőről szóló rész). Nem annyira érdekfeszítő és drámai, mint inkább szellemes, vitatkozó, sokszor elmélkedő. Indokolásról nem nagyon lehet szó. Váratlanul bukkan fel Júlia. Nem tudjuk meg, mért nem volt otthon, mért jön haza s honnan tud mindent? Hogy egy barátnőjét megmentse egy kellemetlen kérőjétől, házába megy mint nevelőnő, hogy elhódítsa. (De oly bizonyos volt benne, hogy elhódítja?) Nagyon bonyolult a két pár sok próbája: az egyik meg akar győződni róla, hogy kérője szegényen is elvenné-e, a másik játékból akarja egymást próbára tenni, mesterségesen előidézett viszályt erőszakolnak egymásra, hogy legyen mit elsimítani s alkalmat adni a szerzőnek egy igen jó, dráma technikai szempontból is jó befejezést nyújtani.

Mailáth lefordította Marivaux *Les fausses confidences* cz. vígjátékát.¹ Ez a fordítás azért érdekes, mert eltér a korabeli többi fordítástól. A classikus darabok fordításai ebben a korban nagyrészt átdolgozások, nem egyszer torzítások, csonkítások. Mailáth is változtatott a munkán, de ezek a változtatások más természetűek. Német neveket adott: Julie von Grünau = Araminte; Frau von Stolzheim = Madame Argante; Graf Rosenkranz = Dorimant; Rasch, Prokurator = Remi; Linden = Dorante; Dornberg = Dubois; Nanette = Marthon; Anton = Lubin. Linden (Dorante), ki mint jószágigazgató férkőzik a fiatal özvegyhez, cselszövéseihez társat nem inasában, hanem barátjában talál, a szerep és beszélge-

¹ Cziulapja: *Die falschen Vertraulichkeiten*. Lustspiel in drey Aufzügen. Aus dem Französischen des Marivana (!) übersetzt von Johann Grafen Mailáth.

tései teljesen az eredeti hű fordításai, csak az inasból csinál barátot Mailáth, valószínűleg azért, hogy a bizalmaskodást a kettő közt érthetőbbé tegye s korához közelebb hozza. Átdolgozásszámba megy a vége. Az eredetiben, miután a jószágigazgató megnyerte úrnője vonzalmát és szerelmét s egymáséi lesznek, a zsémbes Argante aszszony a kikoszarozott gróffal együtt nem szívesen nyugszik bele az esküvőbe; sohasem fogja vejének (Mailáthnál rokonának) elismerni leánya férjét. Eltávoznak s a két szolga szól még egymáshoz röviden. Majláth ezt így változtatta meg: Egyedül marad az új pár, miután a gróf és Argante eltávoztak.

Julie: Entschuldigen Sie ihre Schwachheit, lieber Linden.

Linden (ihr die Hand küssend): Ist sie nicht Ihre Tante (!)? Verzeihen Sie aber auch meinem Freunde.

Julie (zärtlich): Einem Freunde(!), ohne den wir uns nicht gefunden hätten?

Linden: So erlauben Sie, dass ich ihm mein und sein Glück ankündige.

Dornberg (der an der Thür gelauscht hat, tritt ein): Ich weiss schon alles. Also nach Amerika geht es jetzt nicht mehr? Eheleute brauchen in der Regel keine Vertrauten, also ist auch meine Rolle aus, aber ohne Lehre kann ich meinen Platz doch nicht verlassen. Also hütet euch vor falschen Vertraulichkeiten.

A mi a fordítást illeti, nagyjában követi az eredetit, helyenként tökéletes, hű és költői, különösen az első felvonásban. Sokat szabadon fordít, hol hozzátesz, hol elhagy részeket. Az eredetinek nemcsak neveit változtatja meg, hanem a Rue de Figuierből is Jakobstrasse lesz. A fordítás néha a magyarázaton változtat. Hol kihagy, hol hozzátesz utasításokat, máskor változtat. Szójátokat ad, a hol az eredetiben nincs. Az eredeti többnyire udvariasabb, a német rövidebb, hidegebb. Helyenként a fordítás enyhít és finomabb kifejezéseket használ, pl. *Cet animal là ne mérite pas que je leu parle* (III₁) = mit dem mag ich nicht reden; *Dubois est un coquin qui nous trompe* = Ich vermute, dass er uns hintergeht. Kihagy csípős megjegyzéseket. Nanette-ről nem mondja Rasch-Remi (I₃), hogy kísérő, hanem úgy beszél róla, mintha előkelő származású lenne, a minthogy a kísérők és inasok is átváltoznak barátokká és rokonokká. A hol nincsenek változtatások, toldások és elhagyások, sokszor oldalakon keresztül szó szerinti fordít s néha igen ügyes fordulatokkal adja vissza az eredeti kifejezéseit. Pl. I₆: *N'en dira-t-on rien?* = Wird es kein Gerede sein? *Tout de coup* = wie man die Hand umdreht. *Je le lui recommanderai encore* = ich werde ihm es noch einmal ans

Herz legen. Félreértéseket és más kifejezéseket is gyakran találunk, melyek azonban nem értelemzavarók. Ha tömörebben fordít, soha sincs az értelem rovására. Pl. Madame Argante (II₁₇₀): Mais encore une fois, sachons ce que veut dire Dubois par ce mot: c'est le plus pressé = Nur geschwind heraus mit dem Wort. Néha oly szavakat hagy ki, melyek jelentősek, pl. az elején kimarad a két szolga beszédéből az «ensemble» szó (bemerkt uns niemand), pedig ez fontos azért, mert az a lényeges, hogy a szolgák itt ne tudják meg, hogy ismerik «egymást». Egy-egy sor hiányzik; pl. Tournez-vous un peu que je vous considère encore (I₂); vous impatientez avec vos terreurs (u. o.). Marthon szavai a hűtlenségről stb. Szereti gondolatjellel félbeszakítani a mondatot, a hol az eredeti befejezett gondolatot ad.

Azokon a változtatásokon kívül, melyeket egyes szerepeken tett a fordító, több helyütt találunk bővítéseket. Pl. az I. felvonás második jelenetének elején több van ezzel a sorral: wid kannst du nur so reden? Votre fidélité (I₁₂) = die Redlichkeit ihres Benehmens.

E két darab kéziratában számos helyesírási és nyelvtani hibával találkozunk; természetesen y van a következő szavakban: beyde, seyn, stb. *Ohne* gyakori a dativussal: ohne deiner liebenvollen Sorge, ohne aller Nebenabsicht, stb. Ime néhány szó a két kéziratból: Hofnung (de hoffen), Schicksall, schikken, entdecken, eckel, läugne, Heyrath, Hauß, dieß, zu einen Entschluß, denn (den helyett) stb.

RÓZSA DEZSŐ.

ÉRTESÍTŐ.

Jászai Mari a színészeiről és közönségről.

Jászai Mari: *Színész és közönség.* — Magyar Írók Társasága r.-t. kiadása. Budapest. — Ára 10 kor.

E könyv kétszeres érdekléssel vonja magára az olvasók figyelmét: tárgyánál és írójánál fogva. Érdekes, ha — mint itt — egy nagy művész a maga művészetéről beszél; kétszeresen érdekes, ha az illető írónak is értékes egyéniség. Jászai az.

A könyv alkalmi czikkeknél laza, mégis összetartozó, mert egy tárgykörben forgó gyűjteménye. Jászai a valódi művész szigorúságával ítéli meg a művészetet, melyet szolgál. Olyan tündérlányhoz hasonlítja, kinek feje égig ér, de uszályát a sárban húzza. E kép szépen és találón fejezi ki az ellentétet a költészet tolmácsolása s a való küzdelmei, a rivalda fénye s a magán-élet gyakori sanyarúsága között. De Jászai magát a színművészetet sem tekinti egyenrangúnak a valódi művészetekkel. «A művész független, — írja. — Egyedül alkot, egymagában, önmagától, a saját inspirációjából; alkot, mikor az istene megszállja és műve maradandó. A művész szabad ember. A színész száz köteléssel a földhöz kötött rab». (18. l.) Ebben elevenjére tapint a színészet fogyatékának abban, hogy nem önmaga alkot, hanem csak hangszere az írónak s hogy műve elhal vele együtt, a mit Petőfi oly gyönyörűn emelt ki Egressy Gáborhoz írt versében, hogy a színész csak a jelenbe bocsáthatja le horgonyát, különben elmegy nevével az idő hajója. Jászainak még sincs egészen igaza. Dal és könyv is ritkán éli túl a maga nemzedékét. Így véve, a hegedű- és zongora-virtuóz sem művész, a ki a más alkotásait tolmácsolja. A színész alakítása is estéről-estére föléled a színházban. S vajjon egy-egy múzeumban őrzött kép csak akkor él-e bennünk, mikor éppen előtte állunk? Nem kísér-e ép így soká, talán az életen át egy-egy színészi alakítás emléke is, testet adva az olvasott szövegnek? Nem forr-e össze előttünk holtig a Velencei kalmárral Novelli feledhetlen alakítása, mely a vig- és szomorú-játék e csodálatos vegyületében a pathos és fájdalmat a zsidó mozdulataiban a nevetséges némi árnyalatával bírta egyesíteni? A kotta és a nyomtatott szín-

darab tetszhalott: érzéki fölelevenítésükre csodatételre van szükség, s ez a csodatevő az előadó-művészet.

Máshol azt mondja Jászai, hogy a színészet a zenétől tanulja az összhangot, a szobrásztól a formai szépséget, a festőtől a szín-harmoniát, s a költőtől kapja szövegét: egész kelengyéje csupa harács. Ez is igaz; de nincs olyan tábla vetés, a melybe a szomszéd tábláról ne hullana egy pár mag, vagy az ég madarai is ne ejtenének közé távol termő magvakat. A szobrász a fény és árny festői elemeivel hat, a festő a szoborszerű testiséget keresi; — az írónak forrása van s hatás alatt áll. A művészet minden ága nyulhat egymás eszközei után, s ez mindet gazdagítja.

Nem vitatkozni akarunk a szerzővel, a ki e kérdéseknek két cikket is szentel, sok elmeéllé és sok igazsággal; el lehet képzelni, mily fájó néha az az álság, mely a művészi hevüléshez parókát és arczfestéket is követel; csak jellemzésül hozzuk fel mindezt. Azok az igazi művészek, a kik küzdenek, a kiket fölvérzenek tehetségöknek s egész művészetüknek bilincsei. Senki sem próbálgatott többet Lionardónál, s Arany bizonyára nehezebb mesterségnek tartotta a versírást, mint Hazafi Veray János.

Ha czáfolni akarnánk Jászait, reá magára hivatkozhatnánk, akár egy olyan kis szerepére, mint *Hannelében* az apáca, a kinek gyöngéd, igazán angyali ápolása a kis haldokló szemében szárnyakat bűvöl vállaira, utóbb pedig a megholt anya vonásait arczára. Ki nem emlékszik rá, mint ült az ágy szélére, szögletes-félszeget, olesó falusi szentképek módjára tartva kezében egy szál virágot; mint mozogtak ajkai hangtalanul, mielőtt hangját lehetett hallani. Volt ebben sok ismerete a néphit képzelődésének, a falusi képeknek, általában a festészetnek, megértése a költőnek, — s ki mondhatná, hogy előbb, mint ezt látta, így tudta volna elképzelni e jelenetet?

Igen érdekes, a mit a művésznő arról mond: hogyan önt életet szerepeibe. (*Hogyan készül el egy szerep.*) Ez is jellemző reá, s művészetének jelleme igazolja megfigyeléseit. Első érzése szerepeivel szemben az elragadtatás, szerelmes beléjük: azután elkezd félni a feladat nagyságától. Mint írja, nem atomokból építi föl alakítását, hanem az alakok mesebeli óriások gyanánt állnak elebe s ebből a roppant tömbből farag le lassankint, folyvást, a míg az alak élet-nagyságban kezd előtte kialakulni. Ez érdekes út, Jókai phantasiájának útjával rokon: — s valóban, Jászai egész művészetében érzik ez, egy nagyszabású képzelet és érzés munkája, valami nemes pathos, melyről oly jól mondja egy helyütt, hogy «nem minden pathos hamis, kicsikéim!» — Egy másik cikkében (*Egy színészlélek*) leírja azt a lelki hullámozást, midőn a darabot először olvasva, beleéli

magát szerepébe, az alakot ölt előtte, aztán csüggedését, midőn az elképzelt alakot játszani próbálja, s az egyszerre távolodni kezd tőle. Tehetségének két fő elemét a tudás vágyában és a lelkiismeretességben jelöli meg, melyet gáncs és elismerés egyaránt ösztönzött. Szól a színész kétlelkűségéről, mely megfigyeléseit öntudatlanul elraktározza s képes saját fájdalmát is meglopni, s eltenni belőle valamit a színpad számára. Aztán szól önkritikájáról; «kérelhetlen bírót neveltem magamból, magam ellen». E fejtegetések közé sok érdekes életrajzi adalék, sok színész-adoma van beszöve és sok mellesleg elhintett igazság, a mi mind táplálja az érdeklődést, s a könyvet érdekessége mellett komolyan tanulságossá is teszi.

A kisebb cikkek közül két valódi tanulmány emelkedik ki. Egyik *Petőfi és a színészet* cím alatt a költő színészkedését és vándorlásait rajzolja a kezdet mámorától, mikor azt vallja: «Minden művészetek fején a korona A mi művészetünk», — a kiábrándult búcsúig: «Isten veled, regényes élet». Hú és eleven képet ad a költő háromszori színészkedéséről, küzdelmei s egy-két szerepe fölül valósággal felidézve a költő szenvedéseit; részvéttel és féltve kíséri lépteit; a lelkesedés az író minden sorát áttüzesíti, s nemcsak élénkké, hanem nemessé is teszi előadását. — A másik forma tekintetében is művészi; egyéni élményből indul, «Cleopatra tűj»-nek szemléletéből, erről a történelmi Cleopatrára tér s mellé állítja Shakespeare hősnőjét. Az előbbi rész sok ismeretről tanuskodik, az utóbbi a mellett mély megértésről és ritka æsthetikai ízlésről, mint midőn Cleopatra szerelmét elemzi, kinek alapvonása a fenség és a szép cultusa, s szépérzéke a morálja; a ki szépen hal meg, a mint élt. E tanulmány megérdemli nemcsak a színművészek, hanem a Shakespeare-magyarázók figyelmét is.

Mind e cikkeknek közös érdemök, hogy világos és határozott gondolkodásnak világos és határozott kifejezői. Brandes Anatole Franceról írva, azt mondja, hogy valódi írónál minden lapon kell egy-két mondatra találunk, a melyet csak ő írhatott. Jászainál nem hiányzanak ily mondatok. Ő erős és határozott egyéniség, világosan gondolkodik s gondolatait tisztán és erélylyel tudja kifejezni. Ítéleteiben műveltség és erős egyéniség párosulnak, mint stylusában választékosság és egyszerű magyarosság. A nyelv épsége és tisztasága dolgában tösgyökeres íróink sorába tartozik; styljében erő van és méltóság, alkalom adtán átheyíti a lelkesedés tüze, vagy a gúny szikrái pattognak belőle, de ment minden szonvelgéstől és ciffrálkodástól, díszét tartalma és a világosság adja meg, s az a természetes egyszerűség, mely a szépségnek egy neme. Mindez egyaránt jellemzi gondolkodását és stylusát, e kettő benső harmoniában van; e styl

hű tükre a egyéniségnek. Az egész kötet komoly gondolkodásnak komolyan vett gyümölcse, s ezért megérdemli, hogy komolyan vegyék.

vg.

Ferenczi Sári új regénye.

Ferenczi Sári: *A vörös daru*. Budapest, az Athenaeum kiadása, 1919. 8-r. Ára 12 kor.

Ferenczi Sári nem tartozik a termékeny regényírók közé. Első regénye, *Mary*, 1914-ben jelent meg, s a második csak most, egy lustrum mulva követi. A mai gyorsan termelő korban kivételes jelenség az ilyen tartózkodás, de az eredmény igazolja.

A vörös daru tárgykörben, szellemben, stílusban nem a *Mary* nyomán jár, más utakon, más eszközökkel törekszik költői hatásra, s olyan távol kerülnek egymástól, mintha nem is ugyanabban a lélekben fogantak volna. Az modern környezetben, a jelen világában mutat be egy mindennapi történetet, fölfogásában és beállításában erősen realistikus; ez tárgyért a multhoz fordul, főurakat, sőt fejedelmeket visz színre s ennek megfelelően erősen romantikus. Amannak szálait a megfigyelés, emezét a képzelet szövi: a két regény szinte összemérhetetlen. Annál könnyebben állítható szembe Ferenczi Sári új regénye az utóbbi évek fölburjánzó regényirodalmával. A háborús évek tömegtermeléséből kiválik: gondosan megírt, arányosan, szilárdan fölépített, értelmes, logikus munka, hősei lekötik a figyelmet, cselekvénye mind egyes fordulataiban, mind egész szövésében érdekes. Tanulságos például kinálkozik az összehasonlításra Gáspárné Dávid Margitnak alig egy éve megjelent regénye, *Liselotte*. A két mű költői eszméje ugyanaz: egy egyszerű polgárleányt ábrándos, rajongó természete kiszakít családjá köréből, magasabb régiókba, a nagyvilág életébe hajtja, de ott reményeiben csalódván, megalkuszik az élet kisszerű viszonyaival. Részletekben is igen sok a megegyezés: a cselekvény itt is, ott is a mult század elején játszik, Budán indul meg s egy nagy német városban folyik le, s az iparos leánya — a hősnő — mindkét regényben egy előkelő tiszt neje lesz. Csakhogy Gáspárné regénye zavaros, értelmetlen, lapos historia, olvasmányoknak úntató, regénynek rossz. Épen azért, mert Ferenczi Sári regénye az átlagot jóval meghaladja, méltó arra, hogy magasabb mértékkel mérjük. Az ítélet így szigorúbb lesz, de többet érő, mint az üres bókók, vagy a relativitás alapjára helyezkedő dicséretetek.

A regény cselekvénye 1814-ben játszik, Napoleon bukásának

évében, s a regény középpontja maga Napoleon, a ki azonban ép úgy nem lép föl a színre, mint Gárdonyi *Láthatatlan emberében* Attila. Hatalmas egyéniségének varázsa teljesen rabul ejti egy budai órási leányának, Müller Francziskának lelkét. Ez az adott kiindulópont, s a kritikusai gyakorlat szerint el kellene fogadnunk. Nem is épen képtelen föltevés; Napoleon tüneményes szerencséje és ragyogó pályája a rajongók egész sorát termette, s hogy vérszegény fiatal leányok, hiszterikus asszonyok szíve beteges szerelmi lázban égett a nagy hódítóért, az közismert. Csakhogy a megindításnál baj van. Francziska nem beteges idegzetű leány, nem is szerelmes a francia császárba, rajongása puszta csodálat, s ez a rajongás sem subjective, sem objective nincs kellőleg indokolva. Nem látjuk, mily mozzanatok fokozták olyan túlzottá ezt a lelkesedést, s az író nem világít elég mélyen a leány lelkébe, hogy megértenők és valóul fogadnók érzésvilágát.

A hiba még fokozódik a cselekvény fejlesztésében. Francziska ugyan azzal a vágygyal szökik el az atyai házból, hogy ragyogó vörös haját a győztes hadvezér lába elé terítse, de ez csak ürügy, valójában egy sokkal emberibb és érthetőbb vágy sarkallja: meg akar szabadulni elnyomott helyzetéből, abból az aranyos kaliczkából, melyben atyja fogva tartotta. Napoleonról sok szó esik még a regény folyamán, a szerző tagadhatatlan művészettel iparkodik hőse életének fordulatait hozzáfűzni a császár iránti rajongásához, de ezek a szálak külsők, csak színre meggyőzők s szerves kapcsolatot nem teremtenek. Az igazi mozgató rugó, mely a leányt az arisztokratia csillogó világába, a bécsi császári udvar körébe hajtja, a dicsvágy: nagy élményeket akar megélni, hatalmas lelki mozgalmak árán tartalommal, fényvel, jelentőséggel tele pályát megfutni. Hogyan kerültek ezek az inkább férfiakat jellemző eszmények és vágyak egy egyszerű, a világtól teljesen elzárt leány lelkébe, milyen rejtett erők növelték ilyen szertelenre Francziska dicsvágyát, azt ne kutassuk, nem fontos. A túlfűtött mozdony megindult s el kell ismernünk, hogy magára vonta érdeklődésünket. Francziskát nem értjük teljesen, de érdekes leány, s a szerző még érdekesebbé tudja tenni azzal a móddal, a mint az események sodrába beállítja. Ferencz császár egy vadászkalandja alkalmával incognitóban betoppan az órási házába, s ott kísérelje, az ifjú Hardenegg gróf, jóformán az első pillanatban egy életre szerelmes lesz a szép leányba. Az ilyen kedves helyzetet a romantikus írók nagyon szeretik, de Ferenczi Sári a leány tartózkodó viseletével tud neki valami sajátzerűséget adni.

Francziska Herdeneggnek és egy társának. Jósika Miklósnak

(a későbbi regényírónak) segítségével eljut az országházában rendezett nagy bála; ott magára vonja az orosz czár figyelmét s az órákig elmulat az ismeretlen szépséggel. A leány szépségét arra akarja az uralkodó használni, hogy vele behálozza Metternichet s diadalra juttassa politikai ambícióit: Francziska előtt végtelen távlat tűnik föl, föltáru a kapu, mely Bécsbe, a fény és hatalom világába, a nagyság felé vezet. A szerzőn azonban, sajnos, elhatalmasodik asszony-volta, s valamint a nők mindent az érzelmek világánál néznek, ő is háttérbe szorítva hősének akarati nyilvánulásait, egészen az érzelmek árába meríti Francziskát. Az érzelmi-hullámok, melyek körülveszik, természetesen a szerelem tengeréről zajlanak: a czár és Metternich után, a kik politikai hivatást szánnak neki, következik Napoleon mostoha fia, Eugène Beauharnais, a ki ugyan csak futó kalandot keres nála, de forró szerelemmel öleli magához. Csupa szerelem — a mi más érzés lobog Francziska lelkében, p. o. régi rajongása Napoleon iránt, az nem viszi tovább célja felé a regényt. S e sok szerelem közben, mint homokos talajon a kanyargó ér, mindjobban elvész az érdek s elhomályosodik az a költői eszme, mely a regényt életre keltette. A helyett, hogy kiderülne, a mit mi olvasók kezdettől fogva láttunk, hogy a leány nagyratörő ábrándjai pusztá képzelgések, megvalósíthatatlan álmok voltak, s Francziska nagy lelki rázkodások és égető fájdalmak árán megszabadulna tőlük, a szerző elejti ezt a legfontosabb elemet: a merész képzelődésű, szertelen ambíciójú nő helyébe lassanként a gyönyörű, szerelmet vagy szerelmi vágyat ébresztő leány lépett, figyelmünket nem az ő lelki vergődése, hanem kaladjai foglalják le — s ez rossz csere.

A megoldás nem erőltetett, még csak nem is romantikus, de kiszerű. Francziska, miután végig állta a férfiak meg-megújuló támadásait, s szíve nem lobbant igazi szerelemre, nőül megy az egyetlen férfihez, a ki őt becsületes szerelemmel szeretete, Hardenegg grófhhoz. Ő úgy érzi, hogy nagy áldozatot hoz, egy köznapi házasságba eltemeti minden ábrándját, mi azonban úgy látjuk, hogy a vesztes fél a gróf, a ki lelkének nemcs, tiszta érzelmeit viszi az egyesülésbe s ezt a drága kincset egy arra nem méltó nőnek adja ajándékol.

Ez a szigorú elemzés azonban a regényt csak egyik feléről világítja meg. Ferenczi Sári regényét egy nagy költői eszme hordozójává tette, s ez az eszme súlyosabb volt, mintsem harmonikusan meg tudta volna valósítani. De már maga a törekvés méltánylást érdemel s a művet a komoly alkotások sorába emeli. Ennek a törekvésnek symboluma a regény címében szereplő vörös daru, fajának az a ritka példánya, melyet a cselekvésnek megindító képében Ferencz

császár is, Hardenegg is elszalasztanak. A vörös daru, melynek tollait vörhenyesre csókolta az ifjúság hajnala, úgy szerepel a regényben, mint az «ifjú remények, el nem ért életcélok be nem teljesült vágyak tündéréke, mely egyszer tűnik fel a szemhatáron, csalogat, hívogat s ha utána indulunk, elszáll örökre», s ez nem pusztá játék a symbolummal, hanem valóságos jelképe a regény eszmei tartalmának. Nem erőszakolt, mesterkélta a vonatkoztatás, mind a symbolisálás rendszerint, hanem természetes, képszerű kifejezése az elvont gondolatnak. Hogy a cselekvény fejlesztése közben eltörlődik e kapcsolat, az baj, de magának a symbolumnak értékét nea csökkenti.

Ha meg elvonatkozunk a regény eszmei jelentőségétől, s a cselekvényt mint pusztá mesét tekintjük, mint egy nem közönséges leány pályafutását, akkor egészen más, sokkal színesebb. értékesebb képet kapunk róla. Próbáljuk meg, szétörve a regény eszmei egységét, fölbontani azokra a mozzanatokra, a melyekből össze van rakva: ezek a novellaszerűen egymás mögé rendeződő elemek rendkívül tetszetősek, helyenként megkapók. Az első kép bájos megnyerő voltára már utaltam, s ilyen a többi is sorban: finoman cisellált, érdekes, lebilincselő, s romantikus voltak sem ellenére szertelenek. Önkéntelenül Jókaitra gondol az olvasó, a ki Ferenczi Sári előtt — mindenesetre öntudatlanul — mintául állott, mind az egyes kalandok megformálásában, mind azok összefűzésében. Müller Francziska lénye, akár Jókait hőseié, a maga egészében nem eléggé reális, de egy-egy mozzanatot kiszakítva az események sorából, ebben az egy mozzanatban mindig élő valóságunk érezzak. Hasonlóképen Jókaitra emlékeztet az a mód, a mint a szerző a korrajzi elemet az érdekefejlesztés szolgálatába állítja. *A vörös daru* a multban játszik. Napoleon korának rajzát kapjuk benne, inkább az akkori életét ugyan, mint az akkori szellemét, de nagyon színesen, érdekesen, mozgalmasan bemutatva, nyilván azzal a rendeltetéssel, hogy az olvasót ezekkel a csillogó képekkel gyönyörködtesse. Ezt a célját a korrajz el is éri — s ez az egyik nagy érdeme. A másik a rajz megbízhatósága. Komoly történelmi tanulmányok alapján készült, vonásai és színei igazak, csak — a művészi ábrázolás törvényei szerint — emezek teltebbek, csillogóbbak, mint a multban voltak, amazok kissé stylisáltak. Téves adatokra, félreértésekre, mint újabb történelmi regényíróink, műveiben gyakorta, nem akadunk bennük.

A regény kellemesen van írva s vonzóan elbeszélve, így a tartalma súlyos, s a rajzolt lelkiállapotok bonyolultak, egyáltalán nem nehéz olvasmány. Reméljük, hogy széles körökben lesz kedvelt és olvasott könyv.

Farkas Pál legújabb regénye.

A zanzibári leány. Regény. Irta Farkas Pál. Budapest, 1919. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 158 l.

A zanzibári leány anyagának művészi kifejezésében kiszámítottság, szinte matematikai módszer érvényesül. A mese tarka leple alól minduntalan kibukkan az író eszes, gondolkodó feje; hőseinek egyik csoportja mindig az író nyelvén beszél, olyan eszméket hangoztat, olyan gondolatfolyamatokat él végig, melyek nem a maguk lelki strukturájából erednek, hanem az íróéból, s csak a lélektani igazság sérelmével vetíthette őket ki az idegen lelki síkokba. Ezek az emberek igen okosak, van bennök ötlet és szellem — s ez dícséri a szerzőt, de nem válik a regénynek javára. Akaratlanul is sakkfigurákká válnak az író kezében, de a játszma érdekességéből sokat levon, hogy mind a fehér, mind a fekete bábokat ugyanaz a szellem mozgatja s mikor az egyik féllel támad, már előre tudja, mint fog védekezni a másik.

A regény komoly alkotás. Költői eszméje értékes emberi törekvésből sarjad és érdemes művészi feldolgozásra. Az erdélyi százszok aranybányáját, mely évszázadok óta kenyeret szolgáltatott egypár száz családnak, elönti a víz s így végromlással fenyegeti a kis telep. Egy fanatikus fiatal szász, Czelder István, kitűzi élete nagy hivatásául, hogy megmenti a bányát s vele honfitársai létét. Udvarolni kezd egy harmincz milliós leánynak, megszereti és megszeretteti magát Brendl Dórával. Titokban eljegyzik magukat, de mielőtt viszonyukat nyilvánosságra hoznák, a fiú meg akarja nyerni a leányt nagy terveinek, meg akarja tudni, számíthat-e vagyonára. Eddig a mozzanatig tart a bonyodalom. A művészi feladat, mely a szerzőre várt, nyilvánvalóan lélektani: egy kettős lelki folyamatnak rajza. Vázolnia kellett azt a küzdelmet, mely a fiatalember lelkében végbe ment, míg magát erre a nagy áldozatra rászánta, és megértetni azt a fordulatot, mely ennek az anyagi érdekből szőtt viszonynak megadta az érzelmi mélységet. A szerző azonban mind a két feladat elől kitért, s mikor a regény elején találkozunk a fiatal párral, már kész eredményt kapunk: a mi bennünket első sorban érdekelt volna, az mint lezajlott és bevégzett folyamat a regény előzményeként szerepel. Fogyatkozás ez, s annál nagyobb, mert nem elképzelhetetlen ugyan, hogy a hős valóban beleszeret abba a nem is éppen csúnya leányba, a kinek előbb csak vagyonára számított, de a szerző ezt még

utólag sem teszi indokolttá: ismételten hangoztatja, mi azonban ebből a nagy szerelemből nem látunk semmit, legföllebb időnként az érzékiség egy kis vérhullámát.

Farkas Pál tehát a lelki rugók helyett kénytelen volt más tényezőket mozgásba hozni, s az igazi művészi problémát háttérbe szorítva, azt a küzdelmet rajzolta, melyet a hősnek a leány bírásáért folytatnia kellett. Mindenki ellensége: a leány anyja, mert ez a rideg, nagyralátó asszony nem egyszerű ministeri fogalmazót, hanem herczeget szeretne vőül; az anya öreg barátja, Dezsőházi gróf; Dóra unokahuga, a szép Thea, mert Czelder azelőtt neki udvarolt s a leány úgy látszik szereti is a fiút. De a legnagyobb ellensége maga Dóra. Ez a durczás, akaratos, hiú, önző és üres leány valójában csak azért szerette meg, a maga módja szerint, Czeldert, mert azt hitte, hogy Theától kedvesét hódítja el — igazán érthetetlen, hogyan szerethetett bele ebbe az ellenszenves teremtsébe a hős — s olyan alantjáró lélek, hogy vőlegénye terveit meg sem érti, nem hogy lelkesednék értük. Esze ágában sincs vagyónát a szászkért kockáztatni s mivel időközben megtudja, hogy Czelder sohasem szerette Theát, szívesen veszi egy léha főhadnagy udvarlását. Czelder ábrándjai és szerelme egéből a rideg valóba zuhan: kínos meglepetés ez neki, de nekünk nem, mert mi — s ez is baj — előre láttuk küzdelme reménytelenségét. A befejezés már csak finale s kevésbé érdekel. A hős talál más módot szászainak megmentésére.

A milyen színtelen és vértelen Dóra meg hozzá méltó anyja, olyan érdekes a regénynek másik három, szerepet játszó alakja. Kettő közülük leány, Dóra unokahugai. Ezek aztán épen nem közönséges hölgyek. A már említett Thea orvostanhallgató, a másik, Yella, sporting lady, a skizés terén elsőrangú tekintély. Vajon lelki életök és társadalmi viselkedésök megfelel-e az igazságnak, azt nem tudom eldönteni, mert nem vagyok bejáratos abba a világba, a melyben élnek, de a mi köznapi világunkban sem a szemérmertlenségét tudományos máz alá rejtő Thea, sem a tiszti-menageokat látogató, huszártiszteket skizésre tanító és velök czimboráskodó Yella nem mennének úrleány számba. Kétségkívül nagyon mulatságos, a mint a tisztek adóssági és szerelmi ügyeit ez az amazon dülőre viszi, s imponál az a fölénye, melylyel még öreg vezérkariakkal is elbánik, de mindez legalább is oly mértékben léha, mint szellemes s a regény ökonómiaja szempontjából teljesen fölösleges. Pusztá betét, s ha az olvasók nagy részének megnyeri is tetszését ez az ötletes, eredeti leány, mi szívesen vettük volna, ha elmarad.

Más bordában szótték Dezsőházi grófot. Igazi nagyúr, mély emberismerettel, gazdag tapasztalatokkal s nem mindennapi értelemmel, s öreg korára kigyógyulván a politikai és a szerelmi becsvágyból, finom művészettel élvezi az életet. A cselekvény épületében nincs organikus szerepe, de a regénynek ő a legfőbb támasztó pillére. A történet nélküle is ép úgy folyt volna le, de nem lett volna belőle regény, csak pár mozzanaton gyorsan legördülő novella s ezt regényszerűvé épen az a kétfelé folytatott párviadal teszi, melyet a gróf egyrészt az öreg Brendlnéval, másrészt Czelderrel folytat. Brendlné arra kéri a grófot, mentse meg leányát udvarlójától; Dezsőházi keresi Czelderrel az érintkezést s megismerkedvén vele, meggyőződik, hogy nem a leány, hanem a fiú az, a ki mentésre szorul: szellemének minden energiáját arra fordítja tehát, hogy fölnyissa Czelder szemét. Íme újra lélektani földadat várt a szerzőre, mint az előbb, de most nem tért ki előle. Ellenkezőleg, teljesen elmélyed benne s lélektani érzékkel, gazdag ismeretekkel, öntudatos művészettel vezeti lépésről lépésre azt a folyamatot, mely a gróf gondolkozását megfordítja. Bár az a kiszámítottság, melyet a bevezető fejtegetésekben említettem, csak abban a három nagy csatározásban érvényesül, melyet a hősök folytatnak — a harmadik Czelder párviadala Theával — ezek a részek, a regénynek tengelye, határozottan a legértékesebbek; Farkas Pál belevitte minden adományát: tanultságát, értelmének erejét, szellemességét, írói gyakorlatát, világos, stylusát, úgy hogy az a három szóharcz, melynek tanúi vagyunk, a nyílt és rejtett támadások, az ügyes védekezés, a finom nyilak és metsző kardcsapások, mindvégig lekötik a figyelmet.

Nem csekély művészet nyilvánul abban a módban is, a mint az író regényének költői eszméit egy-egy példával megvilágítja s allegoriává mélyíti. A gróf asztalán egy zanzibári leány szobra áll. Mintája a szobrász kedvese volt s apró, értéktelen csecsebecsékért odaadta magát neki. Mikor azonban a szobrász megszerette és igazi értékekkel, lelki műveltséggel akarta megajándékozni, elszökött tőle olyanokhoz, a kik ismét csecsebecsékkel látták el. Ez a történet, a melyről a regény címét is vette, kitűnő képe Dóra lelki világának. A másik a tannenbergi monda, mely szerint a német lovagrend áldozatul esett a szlávok támadásának, mert a lovas, a kit segítségért küldtek társai, egy szép nő ölelő karjában megfeledkezett kötelességéről. Udo lovag mondjában, melyet Czelder lázas állapotban elalvás előtt olvas, a maga sorsának symbolumát látja, s az mint visió gyötri, mignem elszakítva a Dórához fűző szálakat, megmenti fenyegetett honfitársait. A kapcsolat a két kép s Czelder érzélemvilága között egyszerű, természetes s ép azért hatásos.

Fonjuk össze egységes ítéletté fejtegetéseink szerteágazó szálait. *A zanzibári leány* inkább az értelemnek, mint a képzeletnek terméke, pszichológiai érdeklődésünket jobban kielégíti, mint a költőit. Szereplői nem annyira regényhősök, mint inkább többé-kevésbbé. érdekes anyagok a tanulmányozásra; a leány érdektelen, rokonszenvünket nem nyeri meg, a fiúban sem az vonz, a mit tesz, hanem a mit érez, s még inkább, a mit gondol és beszél. A szerző a regény súlypontját átbillenti a meséről a lelki rajzra, még pedig egy, a cselekvényen kívül álló probléma megoldására, s ezzel lemond arról, hogy regénye mint költői alkotás kielégítsen, de némileg pótolja a kárt: a puszta szórákozásra vágyó olvasóét Yella léha ötleteivel és Thea kaczerkodásának rajzaival, a komoly olvasóét a két férfi lelki világának elemzésével. A műből nem lett az, a minek Farkas Pál szánta — de Saul is mást talált, mint a mit keresett. Igaz, hogy Saul jobban járt a királyi koronával s ezt nem alkalmazhatjuk *A zanzibári leányra*.

—
Cs. E.

BÁNÓCZI IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGÁHOZ.*

Bánóczi Józsefnek irodalmi munkásságában kétségkívül irodalomtörténeti dolgozatai azok, melyekben írói kedve, tehetsége, jelleme a leghatározottabban nyilatkozik meg s még böleselettörténeti tanulmányai is a legértékesebben érvényesülnek. Ezeket a munkákat tekintélyes irodalmi testületek és szakfolyóiratok annak idején többé-kevésbbé kedvező bírálatokkal fogadták; de értéköknek megfelelő helyökhöz nem juthattak. Közönség és irodalom hamar megfeledkezett rólok s hogy irodalomtörténetírásunk útján nyomot vertek, azt legfeljebb néhány epés támadásból sejthettük, de világosan, elismerő határozottsággal alig mutatott rá valaki.

Bánóczinak irodalomtörténeti fő munkái: két írói életrajz és egy kisebb kortörténeti tanulmány. Az első: *Révai Miklós élete*, melyet az Akadémia jutalomnival tüntetett ki és 1878-ban a nagyobb, művelt közönségnek szánt könyvkiadó vállalatában közre is bocsátott. A másik: *Kisfaludy Károly és munkái*, melynek megírásával a Kisfaludy-Társaság bízta meg őt s a melyet ugyanez az intézet adott ki 1893-ban. Akadémiai székét, egy évvel korábban, az utóbbi munkának egy nagyobb, áttekintő tanulmánynyá bővült szakaszával, *A magyar romantizismussal* foglalta el, mely az akadémiai értekezések során jelent meg.

Olvasmányoknak mind a hárman ép olyan vonzó és érdekes munkák, mint a mennyire bővelkedők a körültekintő, fáradhatatlan kutatásnak napfényre bennök elsőben hozott eredményeivel s tanulságos, irányzó vagy legalább gondolat-ébresztő új szempontokkal. Mindennek ellenére sem juthattak el oda, a hova emelkedésre meg volt hivatottságuk és joguk is. Ma, egy negyedszázad után, alig értjük ezt a balvégzetet. Mert igazán

* A Bánóczi József tiszteletére készült emlékkönyvből.

jelentéktelen apróságok állták útját, hogy ezek a szép könyvek igazi jelentőségek elismeréséhez jussanak : egy ellsietve fordított, félreértett deák idézet ; azután egy hitelesnek tekintett, készpénznek vett, de utóbb még a Kisfaludy-életrajz végén magától Bánóczitól helyreigazított anyakönyvi tévedés ; végül akkor legnagyobb tekintélyű kritikuskunknak szinte szenvedélyes ellenérzése a romanticismus fogalmának bevitele ellen a mi művelődéstörténetünkbe. Különösen az első két botlással ütöttek nagy lármát. Ma alig értjük, hogy mikép szolgálhattak ürügyül terjedelmes és értékes munkák megítélésére ilyen csekélységek, melyeknek felfújásával a kritika mindenestre nagyobbat vétett, mint elkövetésökkel a szerző.

Én ez alkalommal különösen a Kisfaludy-életrajzról kívánék egy-két megjegyzést tenni, mint a mely a magam tanulmányaihoz legközelebb esik. A Kisfaludy-Társaság hivatalos bírálói Gyulai Pál és Vadnai Károly voltak ; mindegyikük lelkiismeretes gondnal és pontossággal foglalkozott a munkának külön-külön benyújtott mindkét kötetével. Gyulai elismeréssel szól az életrajz új adatairól és lehető teljességéről, de kevésbbé méltányolja a feldolgozást : Kisfaludy alakját nem látja megelevenítve ; a munka nyelve ellen sok a kifogása ; a történeti és æsthetikai fejtegetések közül is többet helytelenít ; a romanticismus szavának és fogalmának a tárgyalásba vonását játéknak nevezi. Az életrajzot azonban «hibái és fogyatkozásai mellett is érdemes munkának s irodalmunkra nyereségnek» mondja. Vadnai rövidebben ír, nem igen megy részletekbe, a fogyatkozásokra nézve jórészt egyetért Gyulaival ; de egészben melegebben szól nála. Azt azonban, hogy a könyv milyen vonatkozásban van akkori irodalomtörténetírásunkkal s hogy van bizonyos jelentősége az életrajzi műformának fejlődése tekintetében is : nem említi egyikök sem, annál kevésbbé későbbi bírálói, kik közül legegésőbb a Budapesti Szemlének egy névtelen levélfírója.

A történetírás összes ágai közül talán az életrajz az, mely természeténél fogva legkevésbbé éri be pusztán a históriai és philológiai módszerekkel s legjobban közeledik a szorosabb értelemben vett irodalom vagy határozottabban szólva : a művészet területéhez. Különösen az írói és művészi életrajz tárgya ilyen

természetű s igazi és teljes sikere æsthetikai föltételektől függ. Az írónak embereket és pályákat kell ismertetnie, melyek jelentőségeket érzéseknek és képzeteknek köszönik. Lehet-e az ilyen lelkeknek mélyeit megérteni, az ilyen utak kanyargóit, szakadékait, útvesztőit megközelíteni mással, mint ugyancsak érzéssel és képzelettel, melynek aztán a munka művészi jellemében szükségkép meglesz a nyoma. A kor, a környezet, az események, melyek között az író és művész fejlődik s a melyeket életírójának ismertetnie kell: ezek sem maradhatnak meg a maguk külsőségében; de hogy miképen belsőülnek, miképen lesznek az alkotó léleknek részévé, termékenyítő elemévé: mindezt a biographus csak érzésével és képzeletével sejtetheti s csak művészetével sejtetheti. Ha nem gondolunk is arra, hogy az érzés és képzelet vezette pályák rendesen mozgalmasabbak, változatosabbak, érdekesebbek szoktak lenni, mint az értelem-től kormányzottak: az æsthetikai avatást az ilyen életrajzoknak megadják már maguk hőseik, akármily egyenes legyen az életútjuk. Arany János pályája külső eseményekben, érdekes fordulatokban elég szegény; de rejtekező, sejtelmes ereken tovaszivárgó, egy finom idegélet titkolt forradalmai között hánycódó lelki története nem a legigazibb művészt fogadhatná-e csak el méltó historikusának? És csakugyan, az irodalomban körültekintve azt látjuk, hogy a művészileg legértékesebb életrajzok majdnem kivétel nélkül írókról és művészekről szólnak; hogy a történetírás körében ezek, erősebben æsthetikai jellemökkel és színökkel, szinte külön műfajjá fejlődtek.

Az irodalmi életrajz fejlődése Angliában indul meg s különülése is itt jut legtovább; ma a biografert irodalomtörténetek és lexikonok megkülönböztetik a *historiantól*. A mondottak alapján nem látszik véletlennek, hogy ez a fejlődés olyan historikusokkal kezdődik, gyarapszik tovább és jut mai fokára, a kik különösen írók és művészek életét írták. Walton Izsák már több mint kétszáz éve sikerrel kísérli meg az írói életrajznak művészi formáját s különösen Hooker Richardnak, az angol műpróza egyik nagy megalapítójának élettörténetét az angol irodalom ma is classikus munkái közé számítja. De csak az ismertebbek, a nálunk is emlegetettek körében maradva, ott vannak Thackeray *Angol humoristái*, ott van Lewes György

Henrik híres könyve, mely Goethenek egészen Bielschowsky munkája megjelentéig Németországban is legnépszerűbb biographiája volt ; Masson Dávidnak, ki a mi szegény Dömötör Jánosunknak Edinburgban kedves tanára és mentora volt, *Miltonról*, koráról és költészetéről szóló hatalmas munkája ; Forster Jánosnak, a hű barátnak, minden nyugati nyelven olvasható híres emlékműve Dickensről ; Gaskallnénak a *Lowoodi árva* írójáról, Brontë Saroltáról írt biographiai regénye, mely az angol közönségre gyakorolt varázsából félszázad óta mítsen vesztett s az irodalomtörténet elismerésében sem. Az írói és művészi életrajzokat tartalmazó népszerű angol vállalatok száma, elsőrangú írók kitűnő dolgozataival, már át is nehezen tekinthető.

A munkák különbözők, még pedig nemcsak íróik egyéniségéhez és stíljéhez, hanem céljához képest is. De egyben kivétel nélkül megegyeznek, hogy : mívelő céljokat olvasóik szívének és phantasiájának, æsthetikai érzésének segítségével keresik. Masson komoly, de egyszerű világosságukban lekötő elemzéseivel, theologiai és politikai távlatainak élettől mozgalmas mélységével és korképeinek eleven színeivel hat. Lewesnek fő vonzóereje Goethének, az embernek festésében van : az élő embernek keresi igaz és beszédes képét, nemcsak azért, a ki nyomtatva jelent meg ; bevezető prózai költeménye utal az egész munka jellemére : phantasiája akkor is szabadnak tetszik, mikor csak a történet adatait eleveníti meg s fejtegetése akkor is elbeszélésnek, mikor æsthetikai és lélektani tanulságokat keres. Forster könyvében, bármilyen komoly, igaz, megérzik és hat a baráti szív melege s költői avatást ad a tudománynak. Gaskellné pedig bájosan szomorú regényét írta meg egy női életnek, egész lelkével belemélyedve ; az élet egy kis tragédiájának, a mint művészi lépben ábrázolja, nemcsak megértetést keres, hanem átérzetést is. Nem kis mértékben segíti rá a közölt bő levél-anyag. Ez az egész fejlődés, jelleme és eredményei, úgy látszik, kapcsolatosak az egész angol művészi szellemnek egy feltűnő, szinte uralkodó adományával : ember- és élet-ábrázoló képességével. Ennek megelevenítő ereje tünteti ki különösen prózai elbeszélő költészetét, a humoristáktól mostanig ; e tekintetben alig van versenytársa. Feltűnő és jellemző, hogy

az angol irodalomnak általában talán két leghíresebb és legkedveltebb életrajza: Gaskellné *Brontéja* és Southey *Nelsonja* nem tudósoktól, hanem költőktől való.

A magunk irodalmára térve, az életrajz fejlődésére nem tekinthetünk elégtelenül még abban a szűkebb értelemben sem, a melyre különös figyelmet szeretnék fordítani. Az írói életrajz későn kezdődik, de az utóbbi félszázadban elég gazdag és biztató termést mutat. Kazinczy kezdi ezt is, mint annyi mindent s æsthetikáival át ezt is, mint minden törekvését, munkáját, sőt gondolatát. Nemrég mult száz éve, hogy Dayka Gábornak és Bánóczy Sándornak tőle kiadott munkái elé megírta életrajzukat, nálunk az elsőket, melyek nem lexiconi jelleműek. Mind a kettőnek jelentékeny részét, polemikus éllel az ósdiak és a népiesek ellen, a neologia és az új ízlés védelme tölti meg s a két életrajzot csak ezek révén szokták emlegetni irodalomtörténeteink. De maguk a tulajdonképeni életrajzok is megérdemlik az emlékezést, különösen Bánóczyé. Nem olyan elevenek, mint a Ráday Gedeonról jellemző mozaikokból összeállított kép; de Kazinczy stíljének kissé keresett választékos-sága. Lélekrajzra törekvésével, hangulatának melegsége s a saját és hősei életútja találkozójának rajza: mindez kétségtelenül vonzó érdekességet ad a dolgozatoknak. Bánóczyt a tanítványnak feltétlen rajongásával, Daykát az irányzó mesternek büszkeségével festi; hiúsága minduntalan felbuzog és megesillanik; de ez a subjectiv színezés kétségtelenül művészi természetű. Maga mondja, hogy «úgy szól, mintha csak barátainkhoz beszélne». A döntő mozzanat inkább az volt, hogy — barátairól beszélt.

Ilyen személyes viszony emlékének, sugalló, a szívet és képzeletet megindító erejének köszönjük Toldy Ferencznek is számtalan írói életrajza közül a legszebbet, irodalmilag kétségtelenül a legértékesebbet. Annak a nyugtalan öregnek szent árnyéka sugallotta ezt is, kiből szellemi életünk újabb mozgalmainak kezdetén a legtöbb, leglelkesebb ösztönzés indult: Kazinczy Ferenczé. Toldy volt legifjabb, leghálásabb tanítványa s hálájának örökmécsén mintha egykori ifjúsága gyúlt volna új tűzre, mikor mestere születésének százados jubileumára életrajzának megírásához fogott. A nagy, korrajzi alapon tervezett és indult munka felbenmaradt; de a megjelent két füzet-

nél az egész réngeteg Toldy-irodalomban a nagy tudósnak. A tiszteletes alakját mi sem tünteti föl világosabban és vonzóbban a szó æsthetikai értelmeszerint írónak. Toldyt, a mint legtöbb munkáját olvassuk, akár ifjúkori kritikáit is barátairól és ellenségeiről: alig tudjuk másképp magunk elé képzelni, mint íróasztalánál ülve vagy könyvpoleza előtt jegyezgetve. Kazinczy biographusa, a mint külső életadatok lelkiismeretes elsorolása helyett igyekszik elmélyedni egy szeretett léleknek és szerettcinnek belső világába; a mint egy életet nyilván az életből törekszik megértetni, annak képeit és mozgalmas menetét rajzolva; a mint ismert kritikájának geometriai vonalai helyett styljének merev bonyolultsága és classicisáló tömörsége fölenged: mintha nem írószobája porában és könyvtára homályában látnók, hanem kijutva az élet verőfényébe és zajába. A kegyelet geniusa muzsájává lett s legmagasabbra vezeti. Örök kár, hogy ez a munka töredék maradt s Toldy összes művei között, a Révai-életrajz torsiójával együtt, helyet nem találhatott; ma már hozzájutni is nehéz. Meleg szavak, szinte megkapó lapok következnek benne egymásután, — csak Kazinczy szülei házának s különösen Steinmetz Nincn hatásának, azután rabságának s kufsteinba hurcoltatásának rajzára utalok, — melyekhez Szenczi Molnár Albertnek, Csokonai Vitéz Mihálynak, Kis Jánosnak, Kisfaludy Károlynak ismert terjedelmesebb életirataiból a hangnak irodalmi melegségére és közvetlenségére mit sem lehet hasonlítani, talán csak az *Új Magyar Múzeum*nak a maga idejében híres Széchenyi-nekrológiát.

Innen sűrű sorral indul meg irodalmunkban az írói életrajz, a művészi inkább csak az utolsó évtizedben. A bő termés tartalmilag és alakilag egyaránt kielégíthet: valóban sok közöttük a történetileg, philologiailag és æsthetikailag értékes munka s alakítás és előadás, belső forma és styl tekintetében is szemmel látható az állandó emelkedés. Tudományos irodalmunknak alig van ága, melyben a haladás számra és becsre ilyen gyors és szembeszökő volna. Célom felé sietvén, e derék munkák tisztos tömegéből csak azt a kettőt emelem ki, a mely tipikus jelentőségével közelebb visz hozzá.

Az egyik Gyulai Pál *Förösmartyja*, egész irodalmunknak egyik büszkesége, mely Toldy *Kazinczyja* után egy évtizeddel,

a mult század hatvanas éveinek közepén, bevezetésnek készült Vörösmarty összes munkáinak Ráth-féle, máig legbecsesebb kiadása elé. Az írói életrajzok műágára nézve el lehet mondani róla azt, a mit Vörösmarty Kisfaludy Sándorról az egész magyar költészetre vonatkozóan mondott, hogy : először öntött igazán lelket bele s méltán emelkedett mindjárt megjelenése után műágának példájává. Mintája Lewes volt, kinek Goethe-könyvét néhány évvel korábban, 1859-ben Szász Károly bő kivonattal ismertette a Budapesti Szemlében. Mintája volt a formai csínban, az elbeszélés vonzó közvetetlenségében, a jellemrajzok élénkségében, az anyag berendezésének tetsző arányosságában s különösen a compositiónak abban a módjában, mely hősnének emberi és írói pályáját együtt vezeti s állandóan egymásra hatásában tünteti föl. Gyulaiak Katonáról és Bánk bánjáról írt korábbi monographiája arra látszik mutatni, hogy *Vörösmartyjának* ezt a művészibb szerkesztő módját Lewes tanulmányára vihetjük vissza.

Személy-jellemző rajzának élességében és színeinek elevenességében talán szabad kitűnő magyar dolgozatok hatásának is némi nyomát keresnünk : Kemény Zsigmond két remekéét, *Széchenyiét* és a *Wesselényieket*, s a *Magyar szónokok és statusférfiak* gyűjteményének néhány kiválóbb darabját, különösen a Csengery Antaltól írottakét.

Gyulai kis könyve azonban, mely szerzőjének tanulmánya mellett eredetiségét is egész erejében ragyogtatja, nemcsak legművészibb terméke eladdig irodalomtörténetírásunknak, hanem a tudomány e szakának felfogás és módszer tekintetében előbbrevívője is. A jellemrajzok élességére, az emberi és írói jellemek összefogására, eszmék és formák fejlődéstörténetének finom vázolására, kapcsolatban az egyéni élettel, a korszépeknek biztos és határozott vonalaira, az æsthetikai értékelés komolyságára és önállóságára : minderre nézve nálunk új és eredeti, a tudományban is, Toldy után haladást jelentő. A lélektani elemzés mélységében és pontosságában bizonyára tovább fog haladni irodalomtörténetírásunk ; ez az elemző munka le fogja rontani a kritika természetesnek tartott egynémely korlátját s új mezőkre fog nyitni szabad és meglepő távlatokat ; a külföldi irodalmaknak tágabb,

körütekintőbb, szemesebb tanulmányából új szempontokkal, új kapcsolatokkal s ezekben új igazságokkal gazdagítja tudásunkat: de szebb könyvet ezen a téren aligha várhatunk már Gyulai *Vörösmartyjánál*. Vannak részletei, melyek komoly szépségökben és nemes határozottságukban alig feledhetők el: magának Vörösmartynak s három pap-barátjának arczképe, házasságának története, összezördülése Petőfivel, viszonya Kazinczyhoz és Széchenyihez, a Zalán keletkezése s a reform kor epikája hazafias lyránk történeti jellemzése, Horvát István rövid jellemrajza és a többiek. De a híres életrajz irodalmi értékű mozzanataira utalván, talán mindenekelőtt stíljére kellett volna rámutatni. Ennek a stílnak friss, de nem rohamos folyama: tiszta és üdítő, rhytmikus, de nem egyhangú mozgalmasságával s enyhe, harmónikus színjátékával halad előre. Elevensége mellett is egyenletesség jellemzi, sőt bizonyos komoly egyszerűség. Nem egy adomát mond el, jól és kielezve, de frissesség és közvetetlenség tekintetében nem esve ki aalkodó hangjából. Kritikai hangjának támadó, gúnyos, olykor kötekedő változatossága itt hiányzik; bizonyos komoly határozottság helyettesíti, melyet æsthetikai elméletében és megrostált adataiban való hitének teljessége s kritikai értékelésének változhatatlan érvényéről való meggyőződése táplálnak. A hang jellemének ilyen állandóságához hozzájárul a kritikai részletek nagy száma és terjedelme is. Mindez: a meggyőződésnek ez a nemes komolysága, a megnyilatkozó gondolatoknak és érzéseknek egyszerű tisztasága, a hős iránti tiszteltnek fitogtatás nélkül igaz bensősége, párosulva a stílművészetével, művelt és fogékony lélekre nem maradhat érdek és hatás nélkül. Mintha egy művészi előadó kathedráján olvasná hallgatóságának.

Gyulai és azok után, kik az írói életrajzban őt választván mintájokul, lehetőleg az ő formájában és stíljében törekedtek dolgozni, egészen új typusul jelenik meg Mikszáth Kálmán *Jókai életrajza*. Mikszáth nem kathedráról beszél, nem előad, nem gondolataival és formai csínjével köt le, hanem mint egykor Kazinczy, barátainak mesél, mint egy közéjük telepedve. Még hőst sem állítja más talapzatra, mint a melyet az maga emelt magának s a melyen, biographusának magyarázata nélkül is, mindnyájan látjuk. Az igazat kívánja adni, de egy bájos mese formájába öltözteti; gondtalan gyűjti össze nagy

anyagát, de könnyed, eleven, ötletes, sőt olykor tréfás módon közli; nagy események, nagy emberek útján vezet, de tisztelete is bizalmas, jókedvű, mosolygó. Kritikánk az «*unius formæ*» meglepett elfogultságával fogadta; éppen nem kedvezően, sőt elítélőleg nyilatkozott felőle. Nem találván meg benne, a mit elsősorban keresett: Jókai költészetének beható és alapos fejtegetését, a kathedra szavát, nem látta meg, hogy ennek ellenére irodalmunk egy igen kedves, egészen eredeti, sőt a maga nemében jelentős munkával gazdagodott, egy önálló és nagy elbeszélő erőnek megnyilatkozásával. Igaz, Vörösmarty életrajzában a tudós mellett több van a költőből, mint Jókaiéban a költő mellett a tudósból; de hát Gaskellnénak ép oly népszerű, mint classikus tekintélyű *Currer Bell*je sem tudós munka, hanem költői: igaz regény. Közönségünk körében Mikszáth könyve is jobb fogadtatásra talált, mint az úgynevezett szakirodalomban. A ki nem egy megállapított minta követelésével közelített hozzá, meg kellett hódolnia varázsának. Nem fejteget, nem bírál, nem sokat magyaráz, hősének írói képét, költői nagyságát nem bontogatja, nem elemzi avatott tanultsággal. Nem akar kritikus lenni, legfeljebb a maga körében, a maga módján szolgálatot tenni a kritikának is. Mintha csak azt mondaná közönségének: Jókai nagysága az, hogy éppen úgy ismeritek mindnyájan, mint én; minek magyarázzam? Azt mondom el róla, a mit nem tudtok: életének a regényét. Éles a szeme, nem az író sajátosságai, hanem az ember természete iránt; szava az æsthetikai terminusokban szűk, kelletlen és akadozó, de az elbeszélésben gyöngyözve és csillogva áradó. Nem hiszem, hogy ismerte Goethe tanácsát a biographusoknak: «*eljenek az élőkkel*», de tehetségének természete szerint híven követte. Az embert rajzolta, annyi hittel és bizalommal nagyságában, hogy gyöngéit sem titkolta, nem is mentegette; annyi eleveniséggel és elmésséggel, a színeknek és hangoknak olyan változatosságával, a kedélynek annyi szeretetreméltóságával és kedves közlékenységével, mintha mesét mondana. Az életnek, melyet megír, költői erejével meg tudja adni az élet színét, melegét, hangját. A tudományt, feladatának megszűkítésével és előadó módjának kitérítéssel szinte merő költészetté tette.

Jól tudom, hogy vannak a munkának gyöngéi is, tévedései is;

de én most nem bírálatot írok róla, csak külön helyét szeretném megjelölni egy műág fejlődésében, mindenesetre több méltánlattel és hálával a ritka élvezetért, melyet belőle merítettem, mint kritikusi. Egy nagy életnek irodalmunkban mindenesetre egykori legérdekesebb és legkedvesebb meséje ez a könyv, mely mélyebb, áthatóbb pillantást nem vet ugyan sem a közviszonyokba, sem a költői alkotásokba, de egy nagy embert ember voltában közel tud hozni képzeletünkhöz és szívünkhöz. Inkább emberi, mint írói pályakép.

Bánóczi Révaija, de különösen *Kisfaludyja*, melyek két, sőt három évtizeddel előtértek meg Mikszáthot, mintegy közbülső helyet foglalnak a Jókai és a Vörösmarty-életrajz között. Mint Lewes, Bánóczi is a philosophiától tér az irodalomtörténethez, pihenni a gondolatok világából a képek világához, de egyáltalában nem tagadva meg amazt sem. Csak arra a néhány kitűnő lapra gondoljunk, melyen a romanticismusnak gyökereit és a német ideális philosophiával való összefonódását nyomozza s a mely az avatott főt leginkább rövides világosságával jelöli. Akkori kritikánk elég határozottan foglalt állást épen e kiváló részletek ellen, nem szívesen látván ennek a fogalomnak bevitelét irodalmunk történetébe, de már határozottan tiltakozván olyan általánosítása ellen, mely Széchenyi meggondolt személyiségére, biztos pályájára és gyakorlati munkájára is kiterjed. Ki sem jegyezte meg ezek ellen a többször ismételt kifogások ellen, hogy a romanticismus fogalmát irodalomtörténetírásunkba már Erdélyi János vitte be *Századnegyedikében*; de ma már megjegyezhetjük azt is, hogy azóta közismertre jutott naplóiban, lelki életének leplezetlen föltárásával, maga Széchenyi is előállott bizonyosságot tenni Bánóczi felfogásának és beállításának helyessége felől. Különben ma már irodalom- és művészettörténetünk egész területén rég túl vagyunk ezen az ellentétben, még pedig — Erdélyi és Bánóczi oldalán.

A pszichologiai tudásnak nem iskolássága, hanem finom biztossága és gyakorlottsága tünteti ki főkép hősének jellemképét és fejlődésének vázlatát: belső életrajzát. Nem mintha alakját erősebben kidomborítaná, de egyes mozzanataira éles, szinte fényes világot vet. Így, hogy csak egyet-kettőt említsék futólag: a zord atya és a könnyelmű fiú viszonyára, kiket gőgjük közössége nem enged tisztességérzetük közösségében találkozni;

Károly optimismusának és fatalismusának kapcsolatára ; fegyelemzetlenségének és autodidaxisának nyomaira ; a züllésből való menekülésére. Mindezek s a többi kisebb lélektani rajzok annyi finom és éles vonásból szövék, hogy a rézkarcz színének és plastikájának többnyire híjával vannak ugyan, de, Kisfaludy Károly koráról szólván, stílszerűen az aczélmetszet hatásával jeleskednek. Korképei is, hősenek és pályájának a magyar irodalmi, társadalmi és politikai élettel és fejlődésével való kapcsolata, nemkülönben az idegen irodalmak. Goethe, Schiller, Kotzebue hatásának rajza : együtt tanuskodnak jó iskolájáról és eredetiségéről. Ez az eredetiség talán nem mindig jut a jelenségek legmélyére, de fáklóját folyton szítva, lobogtatva lankadatlanul igyekszik legalább tárgyának minden homályosabb zugába bevilágítani, oda is a hol a buvár kutatás már átadja dolgát a buvár képzeletnek és elmének. Ezzel a becsületos, tudós lelki nyugtalanságával kapcsolatos kutató kedve és tárgyszeretete jelentkezik az anyaggyűjtésnek rendkívüli buzgóságában és a szakköröktől is méltatott meglepő sikerében. Szinte hihetetlen, hogy azt az életrajzi anyagot, melyet Kisfaludy Károlynak első terjedelmesebb életíratához barátja és kortársa, Toldy Ferencz mindjárt a költő elhunytá után összehozott gyűjteni, Bánóczi félszázad múlva megsokszorozta. Az új anyagnak egy adatából vonta azt az elhibázott s már a munka befejezésekor visszavont következtetést Kisfaludy Mihály családí életére, melyet oly nagy lármával használtak ki ellene. Érdekes, hogy az angol írói biographiának talán máig legnépszerűbb terméke, Gaskellné *Brontéja* egészen hasonló balvégzettel indult győzelmes útjára : a szerencsétlen Currer Bell művész testvére elzüllésének okát egy asszonygyalozással viszonyában kereste, a mit utóbb vissza kellett vonnia ; ez azonban egyáltalán nem állott útjában, hogy a könyv szinte classikus hírre, jelentőségre és kedveltségre emelkedjék. Habent sua fata libelli, de ez a fátum nem minden irodalomban egyenlő.

Bánóczi *Kisfaludyjájának* egész színet és hatását a művészi természet, művészi benyomásra irányuló törekvés és tehetség adja meg. A korban, hagyományokban, emberi életviszonyokban határozó erők kifejtését ; az egyéniségek szabad érvénysülésének csiráit, erejét és határait ; az æsthetikai értékek mérlegelését és motiválását : mindezt a közélet kiváló férfai élet-

írásának eltagadhatatlanul fontos részeiül tekintvén, jelentőségükhöz mért terjedelemben igtatja elbeszélésébe. Igenis: elbeszélésébe, mert fejtegetéseit, magyarázatait, elemzéseit is igyekszik mindenütt, a hol csak lehetséges, elbeszéléssé tenni, az elbeszélés folyamába és folyamatosságába foglalni. Tovább megy a lessingi követelésnél: nemcsak leírásait, hanem fejtegetéseit is epikai formába öltözteti. Csak két részletére legyen szabad itt utalnom. Egyik színpadi drámánk bölesőkori termékeinek jellemző beillesztése a Bessenyeivel kezdődő új irodalmunk szellemébe és fejlődésébe; a másik Kisfaludy Károly lyrájának jellemzése, mely a magyar irodalomtörténeti kritikának legkiválóbb termékei közé tartozik. Azonban most inkább előadó módjáról szólok. Ezzel a könnyed, fordulatos, néha tán nagyon is röpké styllal minden mindanivalóját el tudja juttatni minden olvasójához; a tárgyilag nehezebbet formájával rendesen könnyebbé teszi. Öleteivel, ellentéteivel, fordulataival, gondolatjátékaival mitsem hagy mereven, a mit lehet meglevenít. Elmésségei nem mindig sikerülnek; de a frissesség, a képszérűség, a változatosság végig megőrzi egész előadásának elevenségét és bizonyos művészi színét. Azután költői ere is fel-felbuzog. A vén diófáról írt költői előhang, a nőalakok: Kisfaludy Teréz, Heppler Kata és édesanyja, Löffler Nina képe érdekesek, elevenek és kedvesek, az élet melegével meg az író szívének melegével vannak rajzolva és színezve.

És ezzel el is jutottam oda, a hova indultam: Bánóczi *Kisfaludyja* helyének megjelöléséhez a magyar írói életrajzok fejlődésének folyamában. A hely Gyulai és Mikszáth eltérő formái között épen közbul esik. Mint Gyulai, Bánóczi is eleget kíván tenni a tudománynak s a történetíró, lelekbúvár és kritikus feladatáról annál kevésbbé mond le, mert hiszen voltaképez a feladat foglalja magában az egész munka indítékát. De mint Mikszáth, szabadulni akar a tógától, leszáll a szószékről s egy avatott, de játékos elmének könnyed elevenségével mesél hősenek nemcsak életéről, küzdelméről, örömeiről és bajairól, hanem belső világáról, ennek kialakulásáról, megnyilatkozásáról és hatásáról is. Im ez Bánóczi könyvének diszes és emlékezetes helye irodalmunkban.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Negyedik közlemény.

A koponyaalak körül hosszas vita és irodalom keletkezett, a melynek eredménye ma úgy összegezhető, hogy a történelem folyamán a brachycephalis forma háttérbe szorította a dolichocephalis formát. Hegyilakók túlnyomóan rövidkoponyájúak, városlakók inkább dolichocephalisak, mint a falusi emberek.

A koponyaformának anthropologiai osztályozási alapja ellen számos külföldi szakember foglalt állást. Legújabban Török Aurél nyilatkozott ellene, Poniatowski pedig azt bizonyította, hogy a koponyaindexnek az anthropológiából való törlése nagy haladást jelentene.² Az anthropologusok véleménye mellett számunkra fontosabb a történelem tanúsága, a mely szerint a fejalkat semmi tekintetben nem befolyásolja az illető embercsoport érzését, gondolkozását és tetteit: mint faji meghatározás számunkra értéktelen.

A faj, a hogyan az mint történelmi tényező szerepelhet, physikai és psychikai szempontból fogható fel. Az emberi spontánitás közvetlenül a psychikai elemekből fakad, ezért a faj meghatározása csakis psychologiai alapon történhetik. A faj psychikai jellegét azonban physikai tényezők is hozzák létre és befolyásolják. Míg a psychikai hatások az egyén életében születésétől haláláig érvényesülnek, addig a physikai hatások már az ősidőben meghatároztak bizonyos irányokat, képességeket, a melyek öröklődnek. A physikai hatásokat azonban épen úgy korlátozza vagy bővíti a történelem, mint a lelki motivumok.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1919. évi 507. 508. és 509. számában.

² *Archiv f. Anthropol. Neue Folge.* X. 74. (1911.)

kat. A vérkeveredés századokon át különválva, más földrajzi és történelmi állapotban élt népeket hoz egybe és azokból új emberesortot alkot. De nem a vérkeveredés az egyetlen mozzanat, mely az új faj születésénél, kialakulásánál jelen van, hanem a környező világ helyzete a tudás, az akarat, a népek erkölcsi és szellemi színvonala és vezető férfainak tetteire. A vérkeveredést nem fogjuk az új népen kimutathatni hatásai-ban, a pszichikai, gazdasági és szellemi okok ismerete nélkül. Könnyű volna megállapítani a mozgékony francia heves vérének keveredését a lassú, tunya chinaiéval. De vajjon milyen eredményt mutatna fel nagyfokú keveredés e két nép között? Nem kell-e számba venni azokat a történelmi körülményeket, a melyek a két faj keveredését létrehozták? Azok, a kik a fajok vérkeveredését tisztán vegyi folyamatnak fogják fel, nem formálhatnak ítéletet az új faj történelmi képességéről, mert ennek kialakulását lelki és szellemi erők és a történelmi összhang is irányítja. Ha a chinai sem külsejében, sem szellemi ténykedésében nem hasonlít a némethez, ezt nem csupán egy történelmi ténynek, a faj physikai életének, vérkeveredéseinek, hanem az ezekből folyó, ezeket előidéző és ezekkel harmonikus kapcsolatban lévő többi történelmi ténynek: társadalmi berendezések, egyéni szereplések, szellemi mozgalmaknak kell tulajdonítani. A történelem nem tűri az indítékok taglalását. Minden folyik. Tényezői egymást is befolyásolják, ezért hatásaikban nem önállóak, nem választhatók el egymástól működésükben. Az okozatok dissociatív felderítése hibás eredményre vezet.

A faj kérdését a történelem oly módon döntheti el, ha a faji képességeket, a melyeket nem magukban, hanem hatásaikban, a népek történelmi szerepében ismerünk csupán, nem absolut értékükben, hanem történelmi színterük kapcsán ítéljük meg. Ily módon nem beszélünk absolut faji kiválóságokról, a melyek vagy isteni ajándékok, vagy a természeti világ ősidőtől fogva átöröklött hatásai, hanem azokat érvényesülési lehetőségeik szempontjából, időről-időre változó hatóerejű tényezőknek ismerjük fel. Ily szempontból tekintjük a faj physikai átalakulását vérkeveredés által. Reibmayr¹ és Lorenz² a bel-

¹ *Inzucht und Vermischung beim Menschen.* 1897.

² *Lehrbuch d. Genealogie.* 1898.

tenyésztést ethnographiai és történelmi kutatások alapján a fajnemesítés szempontjából szükségesnek tartja. Gobineau elméletét és állítását némi tudományos apparatussal látszanak támogatni. Mindkét kutató tagadja, hogy a beltenyésztés a faj kihalásához vezet. Érveiket a történelem engedékeny példáival erősítik. Az egyiptomi Ptolemæusok szokásuk és vallásuk parancsa szerint, testvérházasságok által szaporodtak és nem haltak ki előbb, mint a többi királyi család, a mely nem követte a nővérházasságok szokását. E példa azonban nem bizonyíthat a vérkeveredés kérdésénél, mert királyi családok életmódja más, mint a nép életmódja. A dynastia súlyt vet az utódra és az rendesen meg is marad, az életben érvényesül, testi és szellemi gyengeségei ellenére. A nép szaporodási módját a történelemből nem ismerjük, mert az egyszerű feljegyzéseknek nem volt tudomása a későbbi fajelméletről. Ezért a történelemből vett példák semmitmondók. Az állat és növényvilág analogiája nem teljes, mert az emberi életben a faji képességekben a szellemiek a legfontosabbak és nem a testi külső megjelenés. Ezt a külsőt a vérkeveredés felzavarja. Nem új typus keletkezik, hanem variálódik a faj. Az atavismus bizonyítja, hogy a vér nem alakulhat át és ha vannak is keverék egyének, ivadékaik. bár szintén keverték lehetnek, vissza is üthetnek valamelyik tisztavérű ősökre. Kevert fajon azt kell érteni, hogy benne keverten fordulnak elő különböző, egy és kevert típusú egyének. A vérkeveredésnek chemiáját nem sikerült eddig megállapítani, ezért mindazon kísérletek, a melyek a vérsejtek keveredésének mérlegelését célozzák, tudományos alap nélkül valók.¹ Az a hit uralkodik ma, hogy vannak egymáshoz közelebb és távolabb eső fajok. Az előbbieket hasznos keveredést hozhatnak létre,

¹ Az 1908-iki frankfurti anthropologiai congressuson Bruck jávai orvos *Sero-diagnostische Methoden zur Feststellung von Artverschiedenheiten* cím alatt érdekes felfedezésről számol be. A praecipitációs módszer alkalmazásával különböző emberfajok vérért tudták megkülönböztetni. A complementaris gátlás alapján hollandi, chinai, maláji, jávai és arab vért vizsgáltak meg és sikerült a fehér fajt a maláji és sárga fajtól vérükben megkülönböztetni. Ez alapon következtetni próbáltak az egyes fajok rokoni közelségére. Kiderült, hogy a hollandi vér fehérszínében a chinai és maláji vér valamennyi atomcsoportja megtalálható, de azonkívül még specifikus részecské-

míg a távolabbi fajok keveredése degeneratiót eredményez. A jövő kutatásainak lesz feladata e kérdés megoldása. A történelem számára a faj degenerálása nem lehet tiszta chemiai folyamat eredménye. Jóllehet vannak vérkeveredések, melyek a fajt megronthatják, de míg ez bebizonyítva nincsen, addig ezt csak igazolásra szoruló állításnak tarthatjuk. Sokkal nyomósabb érv az, hogy a vérkeveredés mellett más tényezők is közreműködtek a degeneratio előidézésében. Ezek a tényezők hozzatták létre a vérkeveredést, ezek bonthatták meg a nép társadalmi egységét és erkölcsi kötelekeit. A vérkeveredés degeneráló hatását hangsúlyozta Gobineau és utána Chamberlain, mert ez elég ingadozó magyarázat és a történelem meg nem értésének leplezésére szolgál. A vérkeveredés anthropologiai eredményei kezdetlegesesek és pszichologiai megfigyelések teljesen hiányoznak. Külső hasonlóság nem jelenti a lélek és a szellem hasonlóságát, mert ezt nemcsak a testi leszármazás, hanem az életkörülmények is befolyásolják. A «faj» e sajátos lénye az egyes embernél is meglátszik, a ki testben atyjára üt, lelkiileg és szellemileg tőle mindenben különbözik. E különbség lehet egyéni, de lehet külső hatások eredménye, a melyek szunnyadó képességeket felkeltettek, vagy meglévő képességek kifejlesztéséhez alkalmat nem nyújtottak.

A történelmi faj megítélésénél az anthropologiai külsőt a társadalmi hatásoktól külön kell választanunk. E társadalmi hatások befolyásolják a véralkatot. Gazdasági válságok, mint a világháború alatt, új rendet teremtenek, új elemeket vetnek felszínre, kik vagyoni függetlenségük által nagyobb politikai hatalomra tesznek szert, ízlésüket ráerőszakolják az egész népre, gondolkozásmódjuk uralkodóvá válik. A faj az uralkodó eszmék, áramlatok szolgálatában áll. Öntudata nem véreből, hanem tradícióból, tanításából, a jelen példáiból táplálkozik. Ez az öntudat tisztán pszichikai keretben működik; társadalmi erők és a történelem formálta. A történelem folyamán tudomá-

ket is tartalmaz, a melyek a chinai és maláji vérből hiányoznak. A chinai vér fehérrnyéjében is vannak sajátos részecskék, a melyek a többiből hiányoznak. (V. ö. Zollschan: *Das Rassenproblem* 100.) Mindenesetre nagyon óvatosan kell az ilyen elméleteket fogadnunk.

nyos elméletek is érvényesíthették hatásukat. A tudákosság nem egyszer vezette háborúba azokat, a kiknek érdeke közös volt, de ezen érdeküket nem ismerték fel, mert száraz, elvont tanok fészkeltek be magukat a nép öntudatába és ott mint a valóság képviselői szerepeltek. Ilyen eszme a modern faj-elmélet is, mely többféle alakban tolta fel magát a népek gondolat- és érzésvilágába, hogy a vezető elemek és a nép zöme előtt mint a történelem mozgató ereje szerepeljen. Újabb tudományos kutatások más elméletet fognak felállítani, más faji osztályozást létesíteni; a népek rokonságát más alapra fogják fektetni; vajjon a nép hitét is mindig a legújabb tudományos elméletek szerint kell változtatni? Az a politika, mely nem az érdek, az érvényesülés, hanem tudákos és legtöbbször dilettáns álmódzások után igazodik, helytelen. Maga az a tény azonban, hogy tudákos ideák ilyen vagy olyan meghatározással faji öntudatot képesek alkotni, azt bizonyítja, hogy a faji öntudat nem a faj *physicumából*, hanem társadalmi hatásokból táplálkozik. Tanítások, példák, ha azok kellő tetterővel, a világ akkori helyzetének felhasználásával hajtatnak végre, a fajnak oly képességeket kölcsönözhetnek, a melyek azelőtt szunnyadtak benne, vagy pedig helytelen irányba terelődtek. E gondolatokat többféle formában találjuk kifejezve különböző íróknál és gondolkozóknál. A fatalistikus történelmi felfogás az emberi akaratnak kevesebb erőt tulajdonít, mint az anyagi világ meghatározottságának. Pedig a faj gondolata maga is emberi akaratból indul ki, a mely a képességeket osztályozza, eredményeket és bűnöket, előnyöket és hátrányokat különböztet meg, hogy értékelése által oktasson, javítson.

A társadalmi hatásokat kellő mértékben felismeri Gumplovitz,¹ ki a fajokat számos apró törzsből származtatja, melyek a történelem folyamán különböző módon összekeverültek, keveredtek és e keveredés és a többi történelmi hatás alatt jellegzetes csoportokká verődtek. Elveti az anthropologiai és nyelvészeti osztályozásokat, mert ezek a ma élő fajoknak egy-egy ősfajból való származását tételezik fel. A faj történeti és gyorsan változó alakulat, melyet a vérkeveredés azonossága (connu-

¹ *Der Rassenkampf*. 1909.

bium), a culturalis javak és az ezekből fakadó syngenetikai érzések kapcsolnak egybe. Gumpłowicz elmélete és faj-meghatározása közel áll a valósághoz, de okadatolását túlságosan befolyásolja a socialisták kizsákmányolási képzelete, a mely elméletét egyoldalúvá teszi. Az emberi természetet abban látja különbözőnek az állatétól, hogy az embercsoportok alakulását mindig más egyének vagy csoportok kizsákmányolása hozza létre. Ez nem igaz. Az állatvilág is ismeri a kizsákmányolást (hangyák stb.) és az emberben sem kerekednek felül mindig a gazdasági ösztönök. Ez a kizsákmányolási és hatalmi vágy az idegenek ellen irányul és azért az embercsoportokat érzelmileg, érdekekben ez a küzdelem különbözteti meg egymástól. Az idegekkel szemben fellép a «faji» gyűlölet és ez vezet a gyengébbek leigázásához. Az erős a kivívott diadalt, a sikert igyekszik megszilárdítani és ezért alkotja meg az államot, szervezi a győző felsőbbsege alatt a hatalmat, olykép, hogy azt a szükséges szervezetet a nép öntudatában érzelmi indítékokkal látja el. Ilyen a nemzeti eszme, a vallási együvértartozás. Minden állam idegen fajok leigázása által keletkezett. Pusztai nepek békés földműveseket tettek meg jobbágyaikká, maguk uralkodtak és képviselték a központi hatalmat. Az állam fogalma uralom a gyengébb felett és ez az uralom az alapja a szervezkedésnek, melyben csak parancs és engedelmesség lehet egymás mellett. Gumpłowicz szerint az osztály- és hivatás-megosztás is eredeti fajkülönbségre (érdekfaj) vezethető vissza és csak az uralom megszilárdítása érdekében takarták azt a nemzetiség fátylóval; a ravasz győző felvette a legyőzött nyelvét.

Ez a céltudatos ravaszság és előrelátás, melyet Gumpłowicz velünk született emberi sajátságnak tart, s mely századokkal előre nyilvánul tetteikben, hiányzik a történelemben. Az a céltudatos gyűlölet és kizsákmányolási hajlam nem állandó és nem mélyreható az emberi lélekben. Tanában erősen érzik a modern munkásmozgalmak osztályharci ideológiája. A harc csak addig tart, csak addig választ el idegent, a meddig előnyt biztosít az embernek és érdeke. Sokszor a békés együttélés hoz össze idegeneket, kik együtt küzdenek a természet ellen. A gyűlölet sem örökké tartó, emberi tulajdonság. Épen oly erős a szeretet. Természetesen tagadhatatlan, hogy azok

az embercsoportok, a melyek úgy látják, hogy érdekük közös egy harmadik érdekével szemben, azok rendesen együtt küzdenek, együtt működnek, hogy diadalt arathassanak és leigázhassák a harmadikat. De ez csak esetlegesen vezet új faji csoportosuláshoz és e csoportosulás csak addig tart, míg az érdek közös. Sem tulajdonságra, sem képességekre nézve nem lesz ez érdekközösségnek kihatása. Ha az együttélés oly hosszú időre terjed, hogy a csoport vérkeveredés, közös szokások, közös gondolatmód által határozott jelleget mutat fel, akkor fajjá válik. Gumpłowicz fajelmélete megmagyarázza, hogyan és miért verődnek össze embercsoportok fajukká, de az egyes fajok történelmi képességeit, tulajdonságait nem határozza meg. Valamennyi egy tekintetben hasonló: a leigázás, a kizsákmányolás hajlamában.

Hasonló eredményhez jut Oppenheimer is,¹ ki a fajelméletet az uralkodó réteg áltudományának tartja, melylyel uralmuk jogosságát igyekeznek megállapítani. A fajba vetett hit erősíti az illető nép vagy osztály öntudatát és az ellenséget mint alsóbbrendűt tünteti fel. A faji öntudat ily nyilvánulása erőt és sikert jelent, miként a közösség felett érzett szégyenérzet, a faji hovatartozás leplezése gyenge összetartást és degenerált jelleget mutat. Ezt az öntudatot a nevelés, az életben elért sikerek erősítik és fejlesztik. Rendesen uralkodó fajok jellegében találhatjuk. Ennek az öntudatnak sincs köze a faj anthropológiai külsejéhez, hanem a történelem és a társadalmi élet fejlődménye. Ha Oppenheimer a faji büszkeséget jogtalannak és igazságtalannak találja, úgy ezt akként kell értelmeznünk, hogy e büszkeség nem a kiválóságban gyökerezik, hanem éppen az öntudat biztosítja az összetartó elemek erejét.

Mind e társadalmi fajelméletek szoros kapcsolatba hozzák az embert történelmével. Oppenheimer nem a rendes értelmében vett faj, hanem az «osztály» megkülönböztetésének híve. Minden osztálynak, melynek csoportosága él az osztály öntudatában, meg van a maga többé-kevésbé éles különbsége. Tagadhatatlan azonban, hogy ezek az osztályok szorosabb faji kap-

¹ *Die rassen-theoretische Geschichtsphilosophie.* (Verhandl. d. 2. Deutsch. Soziologentages. Tübingen, 1913. 98—139. old.

csolatban állnak egymással, mint más osztályok, melyek más állami életben, más közös fejlődésen mentek át. Schopenhauer azt jegyezte meg, hogy a műveltek, az előkelők nem az illető néphez tartoznak, hanem az egész világon egyformák. De a típus mégis más, a szerint, hogy milyen az a környezet, a melyből nőtt és a melyben él. A török tudós gondolkodása, módszere más, mint a német professoré; mennyire különbözik azonban érzésre, felfogásra nézve! A német iparos bizonyára különbözik a német földművestől, józan, olvasott, takarékos és aprólékos. Beszédje, nyelve más, mert városban él, hol színház, előadások gazdagítják szellemét, de a német iparos és földműves között mégis van hasonlóság, a mely elválasztja a magyartól. A magyar iparos más elemekből verődött össze, más gazdasági helyzetben él, és szellemi környezete, a magyar kisváros intelligenciája, merőben különbözik a némettől. Nálunk a tanyák olvadtak össze várossá és az iparos félig az őstermelés osztályába tartozik. Szellemét egy világnyelv olcsó könyvkiadásai, a városiasság hosszú kora, annak folyamán meggyökeresedett intézményei nem mozgatják oly intensive, mint Németországban. A magyar faj jellegét nem is az iparosban, hanem a parasztban, a földbirtokosban keresik. Ez az uralkodó, ennek a hatása alatt áll a többi osztály is. Ennek oka érthető és ismeretes. Ismét a sajátos fejlődésre kell tekintettel lennünk és elvetni az általánosítás könnyed megoldását.

A faj jellegét, gondolkozásmódját nem vére, hanem nevelése adja meg. Ez az egyetlen, a mi az értelem által felfogható fejlődést mutat. A vér keveredése csak elmélet, mely hypothesisekre épült. A fajok közelsége, távolsága, — mind olvasmik, a miket mérni, megállapítani nem lehet. Hasonlóképen állunk a faj, a tiszta, nemes faj meghatározásával is. Chamberlain, ki művével Németországban és nálunk is érdemetlenül oly nagy érdeklődést tudott kiváltani, nem tudja meghatározni a faj fogalmát. Az árják physikai tekintetben igen távol állnak egymástól. Koponyaformájuk, bőrszínük, szemük, hajuk teljesen elütő. Melyek azok a sajátságok vagy tulajdonságok, a melyek közösek és a közös eredet mellett szólhatnak? Mégis ragaszkodik ahhoz, hogy az árják legszorosabb rokonságát bizonyítsa. E rokonság a történelem-előtti korban is megvolt és örökön-

örökké fennálló. A fajt azonban képtelen meghatározni a tudomány eszközeivel és kifejezési módjával. Tudományos műnek szánta könyvét és egyesek talán annak is képzelték, holott már kiindulási pontján elveti a tudományos álláspontot.¹ Nem a tudományos módszer és kutatás, hanem az ösztön és képzelet vezérei. Kisgyermekeknek — úgymond — a kiket nem babonázott még meg a felnőttek, különösen a tanultak előítélete, az a csodálatos képességük van, hogy megszagolják a zsidót és azt ösztönszerűleg felismerik.² Chamberlain is érzékei, tapintása, szaglása után indult el történelmi felfedező útjára, melynek eredménye a fajról szóló tanulmánya. Ha a tudósok és felnőttek *előítélete*, nem a gyermekek ösztöne vezette volna, akkor munkája nagyobb értékű volna olvasója számára. «Reine Wissenschaft ist ein edles Spielzeug» a mottója, s ez a *Grundlagen* minden oldalán következetesen érvényesül. A faj a nemfajtól abban különbözik, — mondja, hogy az előbbi szertelenséget (Überschwänglichkeit) tüntet fel. Ez a szertelenség a jelleget szilárdná teszi. A jellemben mutatkozó ingadozás a legbiztosabb jele annak, hogy az illetőnek nincsen faja. Az emberi fajt épen úgy képzelet formálhatónak, mint az állatokét, az által, hogy a vérkeveredést szigorú recipe szerint engedi csak beállni. Lapouge is gondolt arra, hogy a kiváló, hosszú koponyájú embereket fajtájuk szaporítása céljából tenyészállatnak kellene felhasználni. Ilyen tenyészember 200,000 utódnak adhatna életet. Ez a gondolat a régi araboknál a gyakorlatban is meg volt, de a kiválóság ismérve nagyon különbözött mai felfogásunktól. Milyen legyen a jövő nemzedék? Testileg erős, magas, szőke és kékszemű, igazi germán, vagy tudós, a ki érzés nélkül, mint az óra, a tiszta értelem útján éli le életét? Vagy gyermek, kinek ártatlan ösztöneit nem zavarja a gondolkodás száraz, destructiv működése? Chamberlain szerint a faj nemesítését csupán rokonfajok keveredése által lehet elérni.

¹ Chamberlain a *Grundlagen* bevezetésében magát dilettánsnak tartja a szó legmagasabb értelmében, de azért nem restel Delitzsch és más tudósok módszere ellen a leghevesebb hangon kikelni. A faj definitióját nem adja, mert «nur Gedankendinge, nicht wirkliche Dinge lassen sich überhaupt definieren».

² Erre nézve lásd: *Die Gesellschaft*. 1900. 357. old.

E rokonfajoknak nemeseknek kell lenniök. Vajjon miből lett e nemesség? Ismét ott vagyunk Gobineau elméleténél: kezdetben volt a nemes faj, aztán bűnbe esett, keveredett és mire a cultura és a civilisatio annyira haladt, hogy a tudomány is felütötte fejét, a faj már végleg elromlott. Chamberlaint ösztönei lépten-nyomon ellenmondásokra ragadják. Néha távoli fajok keveredése is nemes faj létrehozatalához vezet. Az újfundlandi kutya, a legnemesebb faj, a francia kopó és az eszkimó kutya-ból származott. E két kutya-faj jobban különbözött egymástól, mint bármely ember-faj egy másiktól. A délamerikai mesticzeket Chamberlain természetellenes vérfertőzés gyümölcsének tartja, a zsidók azonban még károsabb és silányabb fajkeverék, mert semita vérüket a hetiták vérével rontották meg. Azóta Hrozny kutatásai megállapították, hogy ezek a «silány» hetiták, kik a zsidók minden rossz tulajdonságának bűnbakjai, árja nyelven beszéltek, valószínűleg árja népek voltak. Hasonlóképen csalja meg Chamberlaint ösztöne abban, hogy az északi zsidókat (askenázi) silányabb fajnak tartja, mint a déli zsidókat (szefard), mert az előbbieket idegen vérrel keveredtek, a spanyol szefardok pedig szigorúan megőrizték a vér szent törvényét. De hogyan silányodhattak az askenáziak a vérkeveredés által, hiszen germánokkal és az árja szlávokkal frissítették fel vérüket, kik szerinte a teremtés koronái?

Az állatfajok nemességén teljesen mást értünk, mint az emberi nemességen. Az állatfajokat vagy a virágokat hosszabb tapasztalás után az általunk kiválasztott formára nemesítjük. A különböző kutya-fajok csak a mi ízlésünknek, sajátos érzéjainknak felelnek meg. Ugyanígy van a többi állatfaj nemesítésével. Vajjon a vadkan, mely a classikus népek felfogásában a termékenység symboluma volt, nem nemesebb-e a kövér, esetlen és érzékeny yorkshirenál? Az angol versenyparipa gyorsaságra nézve különb a többi lófajtánál, de viszont értelem és bátorság tekintetében messze mögöttük áll. Chamberlain szerint egy boxer családnak, melyben a sport szükséges kellékei mesterségesen vannak kifejlesztve, nemesebb faji tulajdonságai vannak, mint a többi normális embernek. Nem határozhatjuk meg az embernél azokat a sajátságokat, a melyek minden korban, minden körülmény között nemes fajuknak számíttathatnának.

Chamberlain a germán fajt tartja az egyedüli nemes fajnak. Sőt a történelemben a civilisatio e faj fellépésével kezdődik. A történelem tárgyilagos ítélőszéke azonban sok oly vonást őrzött meg a germánok fellépésében és viselkedésében, melyek még Chamberlaint sem ragadnák bámulatra, viszont más ázsiai nép még az ellenség elismerését is kivívta. A germánok nem áttalották leányaikat hunoknak nőül adni és lovagiasságukat magasztalták. Azok a tulajdonságok, a melyeket ma nemeseznek tartunk és a faj jellemző sajátosságának ismerünk, csak oly állapotok és események eredménye, melyek legkevesbbé nemesek. Az emberi nemesség gyakran a vagyon és a gazdasági függetlenség következménye; az elpuhultság, a finomkodás a gondtalan életből meríti életerejét. A jellem ezen finomultságát hányszor alapította meg a közvetlen elődök kapzsisága, rosszlelkűsége és rablása. Shylock hány fia és unokája vált már jótékony intézmények alapítójává és hány rablólovag leszármazottja akarta szívével jóvá tenni azt a gonoszságot, a melyet elődei az emberiség ellen elkövettek! A milyen határozatlan a faj nemessége, oly határozatlan Chamberlain ítéletében a faj képessége. Ezt állandó ható erőnek veszi és nincs tekintettel a fejlődésre, a körülményekre. A faj collectiv sajátosságát véli minden egyes emberben felfedezni. A faj collectiv sajátosságát azonban ellenmondóan határozza meg. A zsidó vallásban Chamberlain megtalálja a zsidó önzést és az akaratot, mely a semita léleknek alaphangja. Ebben a lélekben lakozik a képzelet sterilizáló hatása is, a mely az iszlámban is felbukkan.¹

Lapouge az árjának tulajdonítja a mindent legyőző akaratot. A fajlélek szerinte változatlan és minden egyénre egyformán kiterjed. Az árja lélek qualitative más, mint a semita, tekintet nélkül a történelem eseményeire. Az árja lélek önmaga áll meg és irányítja a történelmet, a semita lélek ellenben a történelem eredménye. Ez befolyásolta és irányította nyilvánulásait. Mily illogikus ellenvondás! Ezt csak az teszi értethetővé, hogy Chamberlain nem a tudományos módszert tekinti vezérfonal gyanánt gondolatai kifejtésénél, hanem ösztönei által vezérelteti magát és elvárja olvasóitól, hogy ösztöneinek

¹ Id. m. 385. 396.

vakon higgyjenek. Nem tudunk a faj, a nép jellegén mást érteni, mint azt a különbséget, a melyet a történelem hozott létre az egyes embercsoportokon. A történelem hatása azonban mindig, kezdettől fogva, minden népnél a cselekvő alany, ez formálja az embert, a családot, a törzset és népet. Ez alól nincs kivétel és semmiesetre sem eshetik e kivétel össze valamely nyelvi osztályozással, melyet a történelem egy bizonyos pontján elméleti szempontból alkottak tudósok. Nem lehet a történelmi hatás alól az árja faj kivétel, csak azért, mert az a nép, mely magát a legkiválóbbnak tartja, ehhez a fajhoz tartozik, e nyelvcsaládon fejezi ki gondolatait. Kiválósága, tehetsége, képessége, lelkülete, mindaz, a miben más csoportoktól megkülönbözteti magát, nem oly megfeythetetlen ősi adomány, mely örökké tart és soha sem változik, hanem a történelemben felhalmozódott események, állapotok, viszonyok eredménye. Nincs meghatározottság, nincs fátum, mely a faj, a gazdasági helyzet, az értelem fokából magából önállóan következnek és minden körülmény között beállna. Minden egyes pillanatban számos válaszút előtt áll az emberi nem fejlődése, külső hatások, accidentális események hol az egyik, hol a másik útra terelik. Minden faj más lehetett volna, mint a milyen ma. Jellege nem egy vagy két esemény- vagy helyzetből adódott, hanem egész történelméből véges-végig. A német nép mai jellege nemcsak azért olyan, a milyen, mert a két évezred előtti árja nyelvű és szokású germánoktól származik, hanem mert e germán-törzsek azokon a speciális, nem saját fajtájukból fakadó eseményeken, szellemi, érzésseli, földrajzi, világgazdasági hatásokon mentek át, melyeknek összességét a német történelemnek nevezzük. Ripley W., a híres amerikai anthropologus, hatalmas művében¹ azt mondja, hogy «Franciaország északkeleti része és Belgium fele az anthropologiai mérések szerint tisztább germán, mint Dél-Németország lakossága». Franciaország a germán frankok hazája volt, kiknek fajiságát nem lehet tagadni. Arbois de Jubainville keltologus más úton arra az eredményre jutott, hogy Franciaországban a germánok, Németországban a kelták vannak túlsúlyban. Dél-Németország lakossága erősen

¹ *The Races of Europe*. 1900.

kevert kelta, rätiai és liguriai elemekkel, Észak-Németország jórészt szláv eredetű. Nemcsak az árja, szőke, magastermetű kelták, hanem nem-árja népelemek is keveredtek a dél-német lakossággal. Lassankint a nem-germán típus vált túlnyomóvá Dél-Németországban, míg Északon a szláv, finn elemek túlnyomóak. Sok germán, a ki szőkeségében, magas termetében, dolychokephaliájában látja büszkeségét, öntudatlanul szláv vagy finn rokonságát dicsóíti. De a német történelmet nem a germán faj alkotta, hiszen akkor e fajnak épen oly módon kellene hatásaiban nyilvánulnia Franciaországban is. A német történelem más irányt vett, mint a francia, mert más úton, más földrajzi tájon, más népelődök nyomdokain, más szellemi és gazdasági hatások alatt bonyolódott le. Sem a vér, sem a nyelv nem jelöli ki a népek útjait, képességeit, sikereit. Ugyanaz az ember is másképen cselekszik, más viszonyok, más körülmények között, ugyanaz a nép is más viselkedést mutat a történelem más korszakában, más létkörülményei között. Minden átélt körülmény, minden cselekvés által teremtett új helyzet új alakot, képességet, sajátságot ad a cselekvő népnek. A germán faj minden sajátsága nem azonos az ugyancsak germán angoléval. Miért? A kelta-norman vérkeveredés az egyetlen oka az angol jellegnek? A szigetbeliség, a tenger, a föld többi pontjainak kínálkozó alkalmá, gazdasága és a szereplő férfiak, asszonyok, kik a történelmet létesítették, nem hatottak e jelleg formálására, csupán csak azért, mert «az árja faj lelkülete független a környezettől és a történelmi befolyástól?»

Chamberlain híres fajelmélete, mely a történelem arcnumaiba bevilágít, kiindulási pontján tudománytalan. Ilyen tudománytalan dilettantizmus fut végig egész munkáján. A történelemszerinte a germán szellem diadala. Elveti a szokásos korbeosztást és e helyett az ó-kort 1200-zal lezárja, miután az újkor, a germán cultura kezdődik, melyet fejlődésében eleinte a renaissance antik-pogány szelleme gátolt. Legszívesebben a semita-faj ellen harcol és hogy állításainak komoly színezetet kölcsönözzön, aprólékos történeti előadásban ismerteti a zsidóság ókori történelmét, számos kutatóra és tudósra hivatkozik, de nem törődik sem dilettáns félreértésekkel, sem

nem írtózik erőszakos hamisításoktól. Tétele az, hogy a zsidó (főleg ezt érti semita alatt, ha bár helyenkint a többi sémi népre is ontja haragját) alapjellemvonása az akarat. Az akarat túltengése az önzés, fanatizmus, szellemi korlátoltság. A szabad akarat hite semita eredetű és minden szellemi mozgalom, mely a szabad akarat ellen irányul, antisemita visszahatás. Az akarat elnyomja az igazság érzetét és ez a zsidókat kezdettől fogva uzsorásokká nevelte. A nép mindig tudatlan és faragatlan maradt és a tudásnak egyetlen ágában sem mutatott fel jelentősebb eredményt. Sokan ugyan vallásos érzést tulajdonítottak a zsidóságnak, de ez a hit ma már megdőlt. Még az ausztráliaiak és négerek is magasabb színvonalon állnak e tekintetben. Vallási fogalmaikat idegen népektől kölcsönözték és azokat értelmetlenül eltorzították. A zsidóknál a vallás nem belső lelki szükséglet, hanem külső tapasztalás. Nem belső ösztön vezeti őket az istenhitre, mint az árja népeket, hanem az a történeti traditio, hogy atyáiknak egy «bálvány» a Szinai-hegy ormáról csodatetteket mutatott. A zsidó monotheizmus nem metafizikai megismerés, hanem politikai eredmény. Történelmük folyamán legyőzték a körülakó népeket és azok istenei fokozatosan egybeolvadtak az övéikkel. Eredetileg tehát tulajdonképpen polytheisták. Ez a zsidó szellem uralkodik ma a katolikus egyházban is, mert a népvándorlás chaosa Krisztus tanait zsidó elemekkel zavarta meg. Chamberlain ezen nézetei merő ellentétben állnak a történeti tényekkel. A zsidó nép vallása; jelleme a Krisztus előtti századokban teljesen különbözött a mai zsidók jellemétől, hitétől, külsejétől. A jellem a történelem. Jó és rossz vonásai — a hogyan a mi mai viszonyunkból, mai felfogásunkból azt értékelni tudjuk, annak eredménye. A történetíró nem vezetheti elfogultság vagy gyűlölet, legkevesebbé egy előre meghatározott elmélet, melynek erősítésére a történetet szabdalja, formálja vagy hamisítja. Csak rövid megjegyzést óhajtunk tenni Chamberlain állításaira. Bővebben mindenki, a ki a zsidó történelemmel és a theologia elemi ismereteivel tisztában van, megfelelhet maga is.

A zsidó nép vallása nem befejezett, az égből készen kapott ajándék, hanem a történelem fejlődéses terméke. A letelepülés idejétől kezdve Krisztus születéséig a zsidó nép gazdasági,

szellemi, politikai változásoknak, hatásoknak volt kitéve, melyek mind visszatükröznek intézményeiben, vallásában, jellegében. A semita és a zsidó is eredetileg földműves. Míg a pásztor árja gondtalanul élte világát, kóborolva a pusztákon és sokszor könnyelműen eljátszva azt koczkán. fogadásban, a mit nyája az egész évben jövedelmezett,¹ addig a letelepedett semita arca véres verejtékével kereste mindennapi kenyerét. Nem igaz Chamberlain azon állítása, hogy a zsidó nép az uzsora szellemében nőtt fel. Egész a próféták koráig a földművelés volt a zsidóság főfoglalkozása, sem kereskedelem, sem ipar náluk ki nem mutatható. A zsidó nép története a királyokkal kezdődik és a babyloni fogságban érik meg. Palesztina földrajzi fekvése Izraelt a világtörténelem országútjára sodorta. Egyiptom és Elő-Ázsia között egyfelől a tenger, másfelől a sivatag, nagy és harcias népek ütköző felületén helyezkedett el. Azon hadjáratokban, melyek az ókori világot megrázkódtatták, Izrael is szerepelt, de földje kicsinysége, fekvése következtében csak passzív szerepet játszhatott. Belső és külső életét a történelem irányította. De így irányította minden nép életét a történelem. A zsidók hamarabb jutottak el a totemizmus, a fetizmus és őstisztelet fokozatain át a monoteizmushoz, miután az egyes családok, törzsek istenségei bálványokká sülyedtek. Chamberlain ujjongva állítja, hogy az újabb kutatások mindinkább bebizonyítják a zsidó vallás bálványimádó alapját. «Wenn Chamberlain nur eines von den Büchern, die er über Religionswissenschaft zitiert, gelesen hätte — mondja Hertz² — so müsste er wissen, dass der Fetischismus bei den Semiten längst wissenschaftlich festgestellt ist etc.»

Chamberlain nem akar a gazdasági (földrajzi) társadalmi okokról tudomást venni, csupán a «faj»-ban talál magyarázatot mindenre. Nem veszi észre, hogy azon népek, melyek földrajzi elhelyezkedésük folytán hatalmas, összefüggő államterületet foglaltak el, monarchikus uralom alatt éltek és e politikai szervezet a monoteizmust segítette elő, tekintet

¹ Az árjak szerencsejátékáról, könnyelműségéről l. Ihering: *Vorgesch. d. Indoeurop.* 106.

² *Id. m.* 170.

nélkül arra, hogy az illető népek mily nyelven beszéltek. Az irániak, noha fajilag és nyelvileg közelebb állnak az áriákhoz, mint a görögök (Chamberlain a perzsákat külön népnek tartja) katonabirodalmat alkottak és ezzel kapcsolatban közelebb jutottak a monotheismushoz, mint a többi indogermán nép. Az egész világon megtaláljuk e jelenséget: a centralis államforma a monotheismus, a laza szervezet a polytheismus felé hajlik.¹

A zsidó vallás a babyloni fogság alatt nyerte ethikai mélységét; a Jeruzsálem utáni vágyakozás, a bűn tudata, a bűnhődés és tisztulás gondolata mélyítette a zsidóság kedélyét. A fogság nevelte Izraelt a monotheismusra. Isten büntetni akarja népét, de nem akarja megsemmisíteni, ellenkezőleg erősíteni akarja öntudatát. Úgy tisztítja, mint a tűz az ezüstöt. A fogság alatt tömörült egybe a zsidó nép és különböztette meg magát a pogánytól. Ekkor vált a szombat megülvése és a circumcisio kötelezővé. Más talajon, más földön a helyi isteneket elfelejtették és Jahwe vált az egyedüli úrrá Izrael fölött. A babyloni cultura sem maradhatott hatás nélkül a zsidó népre. De Chamberlain merész állítása, hogy a zsidók vallási fogalmaikat idegenektől kölcsönözték, megdől a könnyörtelen tényeken. A fogság bomlasztólag is hathatott volna rájuk, de számos és még ki nem kutatott oknál fogva egy jobb, szebb jövőt varázsolt eléjük, melyet benső tisztulással akartak elérni. A babyloni fogságban képződött az az ethikus monotheismus, a melyből később a keresztyénség sarjadzott, ebben a mozgalomban gyökereznek a legnagyobb javak, a melyek valaha az emberiiséget boldogították.²

Chamberlain állításait előrelátással csoportosítja, hogy azokkal utóbbi tételét, az árja keresztyénség és a semita zsidóság között fennálló faji különbséget bizonyítsa. A fogság utáni zsidóságot a formalismus béklyóiba veri, melyektől a semita orthodoxyával merő ellentétben álló keresztyénség szabadította fel. Nem látja, nem tudja, hogy a keresztyénség maga nem az «árja» szellem spontán nyilatkozása, hanem

¹ Hertz id. m. 172.

² Stade: *Gesch. d. Volkes Israel*. I. 550.

történeti fejlődés eredménye: a hellén cultura és a zsidó vallás összeforradása. A keresztyénség gyökereit könnyen kimutathatni abban a hangulatban, a mely számos, fogság utáni és Krisztus előtt keletkezett iratban nyilatkozik. A zsidó-hellén irodalmat, mely átvezető híd az ószövetségből az újszövetségbe, nem veszi tekintetbe, ezért a keresztyénség genetikai keletkezését meg nem érti.¹ Ellenben tanuságot tesz arról, hogy nincs történelmi érzéke, mert a jelen állapotokat összezavarja a multtal, mai viszonyokat meggondolás nélkül átültet az ókorba, szóval nem akar tudomást szerezni arról a fontos történelmi tényről, hogy minden változik, a faj, a nép, a gazdaság, tudomány és a hit. A mai zsidók bűneit, sajátságait, rossz tulajdonságait, előítéleteit az ókori Israelen akarja megbosszulni. A mai antisemitismust, melynek magyarázata a jelen társadalmi helyzetben van meg, át akarja ültetni a theológiai tudományba. Összezavarja a politikát a tudománnyal, a mely nem ismer érdeket, gyűlöletet, hanem az igazságot kutatja. Nem Chamberlain antisemitismusa ellen emeljük fel szavunkat, mert ez a mai politika, a mai társadalomtudomány problémái közé tartozik, hanem ki akarjuk mutatni, hogy tudományos kérdéseket ephemer politikai viszonylatban, dilettáns módon próbált megoldani. Az árja faj szerint nincs történeti változásnak alávétve, ez alól felmentést kapott, hogy mindvégig önmaga irányítsa a történelmet. A zsidó fajban pedig oly rettenetes bűnöket lát ma, hogy nem képzelheti el, hogy Krisztus Urunk két évezreddel ezelőtt a zsidó fajból került volna ki. Itt tűnik fel Chamberlain felfogásának gyengéje egész mivoltában és itt látjuk, miért tartja kevésre a görög philosophiát és különösen Aristotelest, ki a logikát megalkotta: a kinek bármi köze van a zsidósághoz, az kiváló ember nem lehet, mert a zsidók újabb kétezeréves története oly tulajdonságokat fejlesztett bennük, a melyek nekünk ellenszenvesek.

Hogy Chamberlain történelmi kritikájáról és módszeréről érdemleges ítéletet mondhassunk, nem lesz felesleges e bizonyítási eljárásra kitérni.

Tudjuk, hogy azon földrajzi helyek, a melyek Jézus ifjú-

² Smith: *Der vorchristliche Jesus.*

ságában szerepeltek, a jóslások után jutottak vele történelmi kapcsolatba. E jóslatok a Messiásra vonatkoztak, kinek Bethlehemből, Nazarethből, Egyiptomból kellett jönnie. (Máthé II.) Jézus Galileából származott. Ez nincs ugyan hitelesen bebizonyítva, de azért Chamberlain ezt a tartományt választja szülőhelyéül, hogy igazolja, hogy Krisztus árja, vagy germán vérű, fajú és származású volt. Ezért volt Galileának árja lakossága ő szerinte. Ha ez nem volt is meg a valóságban, Chamberlain képzeletében megvan és nem riad vissza semmitől, hogy ezt olvasói képzeletébe is átvigye. Palesztina északi részében kevert lakosság-lakott: hetiták, amoriták és a szíriaiak. Az amoriták Chamberlain szerint árják, a hetiták, kiket a talált emlékek nagyorrú népfajnak tüntetnek fel, silány nem-árja nép volt, kiknek a zsidókkal való keveredése csak degeneráló hatással lehetett rájuk. Újabb kutatások kiderítették (Hrozny), hogy e silány nép árja, az iráni nyelvhez igen közel álló nyelven beszélt. De fogadjuk el Chamberlain bölcsességét és bíráljuk állításait saját ítélete világánál. Chamberlain egész művén a vérkeveredés mottója vonul végig. Fentebb kifejtettük, hogy miért értéktelen vérkeveredési receptje a történetíró számára. Szerinte távoli fajok keveredése degenerációt hoz létre. A görög cultura és faj pusztulását idegen népek beözönlése idézte elő. Ez «idegenfajú» népek azonban «árják»: rómaiak, makedonok, kelták, germánok és szlávok voltak. Ha a keveredés degenerál és degenerált faj egyetlen kiváló embert sem választhat ki, miért volt e chamberlaini törvény alól a galileai vérkeveredés kivétel? Krisztus germán fajisága bármely áldozatot megkíván. Az assirok Palesztinába idegeneket telepítettek le, miután a zsidókat száműzték és habár a Királyok Könyve világosan megmondja, hogy ez idegenek semiták voltak, ő vészhorgonyként kapaszkodik árja voltukba. Utolsó segély gyanánt Krisztus születése előtt egy századdal még phöníciaiakat és görögöket vonultat be Galileába (forrásadatok nélkül), hogy valószínűvé tegye, «dass auch rein arisches Blut dorthin verpflanzt wurde; sicher ist aber, dass ein kunterbuntes Durcheinander der verschiedensten Rassen stattfand». Hogy zsidó vér ne keveredhessék ez amalgamhoz, Chamberlain azt a valótlán kijelentést teszi, hogy zsidók és galileaiak között házasság nem volt köthető.

Zsidók csak pogánynyal nem kötöttek házasságot, de bármily fajú zsidók, még bevándorolt zsidók ellen is, semminemű meg gondolást nem támasztottak. Chamberlain szerint galileabeliek, «kik szigorúan fanatikus zsidók voltak», más zsidóval, semita- vérrrel nem keveredtek, de egy pillanatra sem vonakodtak «fanatismus»-uk ellenére idegenekkel, phöníciaiakkal, görögökkel és más, nem semita pogánynyal házasságot kötni. Chamberlain a galileabeliek nem-semita vérről való keveredését azzal is igazoltnak látja, hogy ezek a sajátságos semita torokhangokat nem tudták kiejteni.

Galilea kevert, semita és talán másfajú lakossága szolgál tehát Chamberlain bizonyítéka gyanánt, hogy Jézus árja származású volt. De ha Jézus nem Galileában született? Nem folytatjuk tovább. Ez a módszer megfelelhet a gyermekek ösztöneinek, de a művelt és tudományos világ elveti azt.

Chamberlain alaptétele az, hogy az árja népeknél a vallási érzület belső szükségyszerűség, ezért vallásuk öröktől fogva egyforma, mert azt külső fapasztalás, események nem befolyásolhatják. Az árja népek története azonban ellentmond ennek az állításnak. India árja lakossága fejlődésében magán hordja a föld alakulata, éghajlata, a szomszéd földterületek közötti elhelyezkedése bélyegét. A harcias árjak Indiába való bevonulásuk után békeszerető pásztorokká és földművesekké változtak át. Évezredek béke a buja természet ölében kiölte belőlük az akaratot és a puha képzeletet fejlesztette bennük. A gazdasági körülmények és a társadalmi tagozódás megakadályozták, hogy egységes nagy nemzeti állam fejlődjék India területén. A kasztrendszer uralkodik mindennekfelett. Minden foglalkozásnak külön hagyománya, külön faji öntudata van. Ennek megfelelően hull szét a vallásos nézet és a szellemi élet apró osztályokra, melyek egymás előtt el vannak zárva. Az anyagi gondoktól független brahman kasztja olyan gondolkodókat érlelt, a kik bámulatreméltó éleselméjűséggel taglalták a lét legmélyebb titkait. — Szellemi kiválóságukat azonban nem árja fajiségüknek, hanem társadalmi helyzetüknek köszönhetik. Fajrokonaik, kiket születésük nem emelt független életmódba, mélyen alattuk állanak szellemi képességek dolgában. Egy népnél sem szárnyalja anynyira túl a műveltek tudása az alsóbb osztályokét, mint Indiában.

Súlyos tévedés azt hinni, hogy az *Upanisádok* vagy a *Védák* azon részletei, a melyek magasabb lendületet vesznek, az egész indus nép szellemi tőkéje volt. Ezek csak a brahmanok tulajdona voltak és ismeretük csupán a legfelsőbb kasztoknak volt megengedve.

A *Védák* ethikai magasságát és költői tartalmát azonban erősen túlbecsülték. Hertz összegyűjtötte a szaktudósok véleményét az indus vallási könyvekről és azt bizonyította, hogy még a *Védák* himnuszai sem emelkednek költői magaslatra. A számos isten között Indra felsőbbbséget nyert el, de e felsőbb lénynak nincs oly erkölcsi tartalma, mint a semita vallás istenségének. Erős, heves, de jókedvű, adakozó, szereti az italt és a harczt, ha haragos, mindent összezúz, de áldozatokkal kiengesztelhető. A *Védák* vallása első sorban áldozatok vallása. Az ember az istenséggel szemben a «do ut des» elvén áll. — Az áldozatokkal megvásárolhatja az istenek jóakarátát és kényszeríti őket jutalmazásra. «Az áldozatot bemutató úgy hajtja Indrát, mint a vadat, úgy hívja áldozathoz, mint a tehenet a fejéhez és kényszeríti, hogy folyjon, mint a bőség forrása».¹ A *Védák* vallása nem a primitív pásztornép vallása, hanem varázsló papok theológiája, melynek célja az áldozat volt. A papok uralma Indiában fokozatosan erősödött meg. A sok apró államra oszlott földterületen nem alakulhatott egységes egyház, de a brahminok a monda szerint legyőzték a harczosok kasztját és a királyokat is maguk alá vetették. A brahmanok önző osztálylává váltak, a kik elfordultak a szegénytől; gonosz az, a ki nem áldoz és ezért jogfosztott. — A jó és rossz ethikai megkülönböztetéséről nincs szó. A vallás külsőségekké fajult. A bűnöket egyszerűen le lehet mosni a Ganges vizében; a túlvilági élet örömeit a papoknak juttatott áldozatokkal lehet elnyerni. A *Védák* formalismusával szemben magasabb szinten áll a Vedanta bölcsellete, mely a megismerés révén keresi az üdözölést. Deussen² a *Védák* viszonyát az upanisádokhoz az ó- és újszövetség viszonyához hasonlíttja és

¹ Oldenburg: *Die Religion des Veda*. 311.

² Hertz id. m. 206.

² *Gesch. d Philosophie* I. Abt. II. 44.

kiemeli, hogy az ó-szövetség a Védák ritualismusát felülmúlja erkölcsi célzatával. Az upanisádok bizonyára Buddha fellépése után keletkeztek és gondolatbeli mélységük ellenére hiányzik belőlük az élet melege, az a szeretet, mely áthatja Jézus beszédét és a melyet a brahman kedély nemes nyugalma nem pótolhat.¹

A buddhismus indiai talajon született, az indus lélekben gyökerezik, az indiai társadalmi viszonyokból nőtt ki. Az a körülmény, hogy később Indiából kiszorult, azt a hitet keltette egynéhány kutatóban, hogy idegenül állt szemben az árja faji geniusszal. E hit téves voltát és tarthatatlanságát egyik dolgozatomban² bővebben kifejtettem. A buddhismus az előző szellemi és erkölcsi irányzatból fejlődött, de új benne minden létező, teremtettt iránt érzett szeretet és gyengédség. Nem lépett fel társadalmi ujításokkal, megtartotta a kasztokat, de mérsékelni igyekezett a brahminok gőgös felsőbbiségét. — India irányító tényezői: a külső természet, a társadalmi szervezet és az akaratot nevelő, a nemzeteket egybeforrasztó közös veszély és védelem hiánya a buddhismust sem engedte túllépni bizonyos határokon. A buddhismus erkölcstana nem éri el Jézus szavát és példáját; érteni erkölcs, mely az állatvilággal szemben is jóságot és baráti érzést parancsol, az ellenségeskedés megbocsátását hirdeti, de mindezt csupán értelmi okokból, büntetés és jutalom elnyerése céljából. Az önfeláldozást, a végtelen szeretetet minden iránt, az önzés megsemmisítését, mely a keresztyénség utólérhetetlen ideálja, a buddhismus nem ismeri. «Minden fájdalom és panasz, a világ minden szenvedése csak abból fakad, a mi előttünk kedves. A hol nincs szeretet, ott ez sem keletkezik. Ezért örömben gazdagok azok és szabadok a fájdalomtól, a kiknek semmi sem kedves e világon. Az, a ki olyan után vágyik, a mi nem fájdalmas és nem tisztátalan, az ne szeressen semmit e világból.»³ A buddhismus a szerzetesi életet idealizálja, de oly szerzetesi életet, a mely nem lesz tökéletesebb, hanem eltávolodik a világtól. Nem ismerjük azokat a történelmi okokat, a melyek a buddhismust kiszorították

¹ Turán: *Magyar Figyelő*, 1916.

² Turán. *Magyar Figyelő*. 1816.

³ Oldenberg: *Buddha*. 336.

Indiából és Ceylon szigetére s Közép-Ázsia mongol lakosaira terjesztették át. Azóta Indiában számos új secta keletkezett, de egyik sem múlta felül a Vedanta metaphysikáját és a buddhismus etikáját. Inkább hanyatlást látunk, mint haladást. A képzelet és a formalismus túlteng és a hol az angol felügyelet a kegyetlen és erkölcstelen cultusokat elnyomta, ott azok titokban élnek tovább. Az emberáldozat sem tűnt még el teljesen. E fejlődés, ez állapot az árja nép vallási bensőségéből nőtt ki. Ha nem ítélnénk meg minden fejlődést a környezet sokoldalú hatásaiból, hanem csupán egy fictiv fogalomból, az árja faji lélek bensőségéből, akkor e «bensőséget» csak elítélni tudnánk.

A faj előre meghatározó képességének elméletét egy másik tisztán árja nép vallási fejlődésén tanulmányozhatjuk. A perzsák már történeti időben váltak el az árja ősnéptől és más földrajzi s történelmi viszonyok között vallási képzeleik teljesen mások lettek. Perzsiában a természet bujasága nem öli ki az akaratot, nem bevíti túlzásba a képzeletet. Sívár pusztaságok váltakoznak illatos rózsaligetekkel. A természet mostohasága az embert munkára, a szomszédos nomád népek rablóbetörései védelemre, államalapításra kényszerítik. A perzsa nép nemzetté tömörült, mely katonai fegyelem, merev szervezetben monarchikus uralom alatt élt. Az események, a földrajzi elhelyezkedés, a szomszédság hozták létre az alkotmányformát és ezzel kapcsolatban a vallási intézményeket és érzületet. A perzsa vallás, ellentétben az indus vallással, józan, de ethikai hajlandóságú. Valamennyi árja nép közül a perzsa jutott legközelebb a monotheismushoz. Erkölcstana magasabb és teljesen más, mint a többi árja népé. A szülői szeretet és tisztelet, az engedékenység, a nő helyzete, az erények sokkal tisztultabbak, mint a többi árja népnél. A vallási formáknak összhangját a társadalmi szervezettel az egész világon át követhetjük. A feudális mexicóiaknak mythológiája gazdagabb a központi, abszolút uralom alatt élő peruiakénál. Sőt a monotheismus sem oly germinális fejlődési fokozat, a melyből nem lehet visszatérés. A művelődéstörténeti fejlődésben sincs törvényszerűség, a mely önmagából indul ki. Bücher¹ a technikai haladás schematisálását elveti és számos

² *Arbeit u. Rhythmus.* 11.

olyan nép van, mely a vasat fel tudja dolgozni baltává, mégis továbbra is fadárdákat és faekéket használ. Hahn¹ tagadja, hogy az emberek törvényszerűen haladtak a három culturfokon, t. i. a vadászaton, az állattenyésztésen és a földművelésen át. Ratzel² a sorszerű culturális fejlődést «élettelen elméletnek» nevezi. A polytheismus ismét gyökeret verhet oly nép lelkében és vallási gyakorlatában (természetesen változott formában), a mely már közel állt a monotheismushoz, vagy elfogadta azt. Egyiptom későbbi időkben polytheistikusabb volt, a mint fokozatosan erősödött a feudalismus. A központi hatalom megerősödésével a monotheismus is erőre kapott. Ugyancsak kapcsolatot találunk a római császárság és a monotheismus között. A monotheismussal szoros, szervezeti kapcsolatban van a türelmetlenség. Meg akar győzni, javítani akar és minél magasabb erkölcsi színvonalon áll, annál inkább igyekszik azt másoknak is osztályrészül juttatni. A monotheismus lényege kizárja a türelmességet más istenek, más vallások iránt. A legderekabb római császárok voltak a leghevesebb keresztyén-üldözők. De nem a császárok voltak türelmetlenek, a kik az államot meg akarták menteni az istenek haragjától, hanem a keresztyének, a kik szigorúan ragaszkodtak vallásukhoz és a bálványimádás ellen irgalmatlan hadjáratot indítottak. Az erkölcsi haladás türelmetlensége nélkül a világot nem lehetne megjavítani. A görögök nem akarták isteneiket a perzsákra erőszakolni, de megvédték azokat a philosophusok támadásai elöl. A türelmesség idegen cultusokkal szemben nem árja faji tulajdonság, a türelmetlenség szervezkedési mozzanat. Az erős, öntudatos, erkölcsi alapon épült társadalmi szervezet alkotó erejénél fogva hódító, beolvasztó, türelmetlen. A megalkuvás, a türelmesség csak oly értelemben lehet faji sajátosság, hogy az történelmi okoknál fogva fejlődött valamely népben, de korlátai, határai nem esnek össze az illető nép nyelvbeli, származásbeli határaival.

Az indiai vallástörténet érdekes adattal szolgál arra nézve, miként simul az erkölcsi és szellemi élet a történelemhez.

² *Die Haustiere u. i. Beziehung. z. Wirtschaft.* 385.

³ *Anthrop.* II. 704.

A védákban az egyik istencsoport élén Varuna áll, ki valószínűleg idősebb Indránál. Varuna alakja közel áll a monotheismushoz. Az isten igazságos, jóságos tettei emberekre, a természetre és az istenekre vonatkozólag éles ellentétben állnak Indrával, kinek erkölcsi hajlamai nagyon kétségesek. Az ethikai istenfogalom kiszorulását s az iszákos és naturalistikus Indra térnyerését Pfleiderer¹ azzal magyarázza, hogy a régebbi népkirályságot az aristokratia legyőzte és feudális szervezetének megfelelő mythológiát fejlesztett. A görög istenek homerosi alakjai is a primitív aristokratia életmódját tükrözik vissza. Az emberi hiúság számos isteni szerelmi idyllt költött. A görög nemesi családok istenektől származtatták magukat és ha nem is törvényes, legalább törvénytelen utódjai akartak lenni az isteneknek.

Chamberlain nem képes történelmi jelenségeket teljes összefüggésükben meglátni, ezért menekül a fajiság fiktíójához. A reformatióban a germán vallásos kedélyt látja kifejezve, melyet az akkori gazdasági és társadalmi áramlatoktól függetlenül csupán a faji jellegből magyaráz. Ha a faj germinális fejlődése az erkölcs és szellem terén ily mélyreható változást tud előidézni, illetőleg átszenvedni, miért történik ez a változás oly más mozzanatok kíséretében, melyeknek a fajisághoz nincsen köze: a világgazdaság, a találmányok és azok hatása a társadalomra? Miért vár a faj szunnyadó képességeivel bizonyos alkalmakat, a mikor tettekben nyilvánul? Franciaországban a XIII. század végétől kezdve a királyság tönkretette a hűbérességet. E harcában a polgárookra és parasztokra támaszkodott. A lakosság elégedettsége nem rendült meg az új keresztyén tanok hallatára. Németországban az új tan a polgárság jelszava volt az elhatalmasodott nemesség, földbirtokosság ellen.

A fajhivők a fajok különbségeit a vallási képzetek mellett a gazdaságban, a jogfejlődésben és a társasági élet formáiban is fellelhetőeknek képzelik. A római jog fejlett voltát tisztán és kizárólag a római faj sajátos jogi képességére vezetik vissza. Nem a körülmények, a földrajzi helyzet, a társadalmi szerve-

¹ *Religionsphilosophie*. 126.

zet, hanem mindezeketől függetlenül csupán a faji képesség az alkotó elem. Állításait épen a szakemberek vetették el, ha tetszetősségük másutt akadt is könnyen hívókra. A jog az élet tükre. Nem a faji lélekből fakad, hanem a tengerből, a mely a birodalmat határolja és összekapcsolja, a termékeny talajból, a folyókból, melyek partjain nyüzsgő városok keletkeznek. Világbirodalomnak világjogra van szüksége. A római legionarius és gyarmatos nem élhetett Szíriában, Germániában a szír vagy germán joggal, sem a tizenkéttáblás törvénnyel. Mommsen teljesen megdöntötte a római faj jogi képességeibe vetett hitet.¹ Kifejlett jogérzetnek elsősorban kitűnő büntetőjogot kellene létrehoznia, mely test és lélek felett ítélkezik és az erkölcsi rendre ügyel, nem magánjogot, melynek célja az önzés védelme. A rabszolgaság intézménye és a politikai pártharczok meggátolták a rómaiakat abban, hogy kielégítő büntetőeljárást alkothassanak.² Az ethnologiai különbségek a jogban különös tanulmányok tárgyául szolgáltak, a melyek eredményét Andrian, a legkiválóbb szakember e téren így foglalja össze: ³ «Das vorläufige Resultat dieser Bestrebungen deckt sich vollkommen mit der Annahme einer allgemeingültigen psychischen Anlage. Die Unabhängigkeit der wichtigsten und durchgreifendsten Sozialformen von der Rasse ist schon heute als unantastbares Axiom anerkannt.» Post kimutatta,⁴ hogy gyakran a legsajátosabb jogszokások a legkülönbözőbb népeknél tűnnek fel. Reménytelen valamely nép jogából származására következtetni. Dargun szerint valamennyi nép családjoga úgy viszonylik egymáshoz, mint egy-ugyanazon nyelvcsalád nyelvei.

A fajtheoretikusoknak kedvelt állítása, hogy az államalkotó erő és képesség főképen az árja fajú népekben van meg. E feltevés is abban hibás, hogy valamely nyelvcsaládhoz való tartozást, tehát esetleg évezredekre visszanyúló időleges együttlakás hatását túlságosan maradandónak tartja, a melyvel szemben az utána következő korok állapotai, eseményei

¹ *Römische Gesch.* I. 438.

² *Id. m.* III. 480.

³ Andrian: *Einige Resultate d. mod. Ethnologie.* (Korrespondenzblatt d. deutsch. Ges. f. Anthropologie. 1895. 68. old.).

⁴ Post: *Studien z. Entwickl. d. Famil. rechts.* 1889.

erőtlenek, hatástalanok maradtak. Chamberlain azt tartja, hogy a szabadság és hűség államalkotó tulajdonságok, melyek kiválóan az árja, de legerősebben a germán fajban találhatók. A többi faj, például a semita — és ilyenkor mindig a mai zsidóságra gondol s elfeledkezik a babyloni, a pún, az arab semitákról — alattvalónak született és az absolutismus az egyetlen forma, melyben élni képes. Az alávetés, a szolgáltság idegen az árja szellemnek. E tételt a történelem meghazudtolja. Dahn¹ tagadja, hogy a germánok államalapításra különös politikai képességeket mutattak volna fel. Ataulf maga beismerte, hogy eleinte az volt terve, hogy megdöntse az egész római birodalmat és helyébe egy germán világbirodalmat állítson. Tervét azonban nem valósíthatta meg, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy féktelen népe képtelen állami- fegyelem és szervezetben élni. Megvetette a bírói intézményt és párviadalban intézte el pörös ügyeit. A germán államok administratiója a római cultura maradványaira támaszkodott. Latinul író szerzetesek és római senatorok látták el a hivatalos ügykezelést. Ugyanez történt az első arab kalifák alatt, midőn a birodalom administratióját saját nyelvükön görögök és perzsák intézték. A germánok politikai érettsége éppen oly kevésbé faji sajátosság, mint többi tulajdonságuk, melyeket a gazdasági viszonyok, az események érleltek meg. Az események, a történelem a politikai érettséget oly népeknél is meghozták, a melyek nem-árja nyelveken beszéltek. Attila birodalma az Alpoktól a Fekete-tengerig terjedt, a mongolok uralma nagyobb kiterjedésű volt bármely világbirodalomnál, a nem-árja nyelven beszélő magyarok államalkotó és államfenntartó erejét ezer esztendő történelmünk bizonyítja, a török nép nagyszámú, művelődési tekintetben felette álló fajok felett központi uralmat tudott létesíteni és hogy e birodalom hanyatlásnak indult, azt nem fajiságának, nyelvi hovatartozásának, hanem a történelem számos okának tulajdonítjuk. Az absolutismus hiánya az árjáknál nem mutatható ki. Sőt a mit Chamberlain határozottan nem-árja jelenségnek tüntet fel, t. i. a zsainok egyeduralkodót, éppen az iráni perzsáknál fejlődött ki. A «nagy király»

² *Gesch. d. german u. Roman Völker* I. 351 III. 308. 463. 462.

(μεγάς βασιλεὺς) Darius óta az achemenida fejedelem czíme volt. A legerősebb absolutismus Iránban és Indiában fejlődött. Mindehhez a fajiságnak nincs köze. Csodálatos, hogy még Barth is híve a fajiság történelmi képességeinek. Szerinte az iszlám culturából kinőtt államok között csak a perzsa áll fenn és maradandó.¹ Ennek okát az árja faj államalkotó szívósságában kénytelen találni. Ha azonban nem hite, hanem a perzsa történelem vezette volna ítéletét, akkor azt találta volna, hogy a perzsa birodalom az Achemenidák bukása után széthullott s idegen és árja-fajok uralma alatt több kisebb államban folytatta népfejlődését. Aztán nem faji, hanem történelmi okokból megalakult a szaszanida Perzsia, hogy Mohamed fellépése a semita Arábiában és azok a közvetett okok, a melyek az islam által szervezett arabokat Perzsia felé vezették, rombadöntsék és beolvaszszák az arab birodalomba. Nem a faj mint valami «Ding an sich», hanem a történelem alatt kifejlődött különleges perzsa szervezet, tudás és tömeg-öntudat segítette a perzsákat lassan abbeli törekvésükben, hogy az arab államban, a kormányzásban, a tudományban, az irodalomban túlsúlyra vergődjenek. De nem alkottak örökké összefüggő államot. Államalkotó képességüket az északi nomádokkal folytatott évszázad s védelmi, összetömrítő harcaik fejlesztették, melyeket oly hosszadalmasan és fárasztóan ír le a Sahnámé, és a melyek oly monarchikus szervezetet adtak az ország lakosságának, mely még összeomlása után sem pusztult el teljesen. Mint Robinson a sziklazátonyon szétroncsolt hajó részeiből kunyhót épített, berendezését, felszerelését beillesztette, felhasználta a maga sajátos új világában, úgy szolgáltak a szerteomlott Perzsia intézményei, berendezései, népei a barbár, járhatatlan arab birodalom felépítésére.

Barth magyarázata azonban Perzsia jelen állapotában találja leghatározottabb czáfolatát. Martin Hartmann, az iszlám leggyakorlatibb ismerője, azt mondja,² hogy a mysticismus csak ott tudott mélyebb gyökeret verni, a hol a zilált közállapotok és silány cultura tönkretett minden egészséges fejlődést,

¹ *Geschichtsphilos. Hegels.* 140.

² *Die arabische Frage.* 564. old.

jelesül Maroccóban és Perzsiában. Az állam fennmaradását és pusztulását nem a faj, hanem azok az állapotok és események, eszmék és emberek idézik elő, a kik a faj jellegére, elváltozására is jelentékeny hatással vannak.

Chamberlain azt állítja, hogy a semiták nem képesek maradandó államokat alkotni. A babyloni és a carthagói államok oly maradandók voltak, mint az ó-kor többi állama. Intézményeik, berendezéseik példaképekül szolgáltak. Polybios alkotmányukat a rómaihoz hasonlítja, Aristoteles (*Politika*. II. 8.) azt írja róla, hogy benne sem felkelés, sem zsarnok nem üthette fel a fejét. Spanyolországban oly alkotmányt honosítottak meg a púnok, hogy láttára Cato azt mondta: senki sem méltó, hogy Hamilkar Barkas mellett királynak neveztessek. Ezzel szemben Chamberlain a semitáktól megtagadja az államszervező képességet. Nem az egyes semita népek történelme és jelleme, a különböző körülmények lebegnek szemei előtt, midőn ily ítéletet hoz, hanem a zsidók mai jelleme, mai helyzete s ezt meggondolás nélkül általánosítja az egész semita fajra, pedig ez csak annyiban hozható egy kategoriába, hogy ősei valamikor együtt éltek, egy népet alkottak. Elfelejtí, hogy az újabb nyelvészeti kutatások mindinkább kimutatni igyekeznek, hogy a semita és az árja nyelvcsalád is egy területen, egy ősnép volt valaha, a mely idővel vált el több tájzólásra, aztán nyelvre, míg ma már oly tekintélyes szerkezeti és szókinszbeli különbségeket mutat fel, hogy csak a nyelvtudomány képes a történeti összefüggést felderíteni.¹

A fajelmélet szemléleténél lehetetlen meg nem ütköznünk azon a furcsaságon, hogy ha egyes ember saját magát szerfelett dicséri, kinevetik, de ha ezt a dicséretet valamely nép hangoztatja magáról, még akkor is elnézik, ha homlokegyenest ellenkezik az igazsággal. Ez a dicséret átmegy az öntudatba és erősíti azt. Történelmi szemmel ítélve, nem zárkozhatunk el ily dicséret akaratnevelő hatása elől. A tömeg összetartását nem az igazság, nem tudományos eredmények hozzák létre, hanem eszmék, a melyeket megérteni képes és a melyek lelkü-

¹ Lásd Sanfeld-Jensen: *Die Sprachwissenschaft* művében. H. Möller kutatásait.

letére hatnak. A történelmi eszmék értéke nem abszolút igazságukban rejlik, hanem sikerükben. Hány bolond zaklatta Heraklius császárt theologiai rendszerével, a mely jobb volt, mint Mohammed vallása és a tudálékos kritika sem talált kivetni valót benne. Mohammed azonban nem törődött tudományyal, theologiai bölcsességgel, vallása elemeit onnan vette, a hol azokat találta és saját énjében, mindennapi tapasztalataiban összeforrasztotta őket egy hitté, a melynek szózata, látomása, ígérete gyújtó hatással volt az arabokra. Aztán erkölestannal, igazsággal nem törődve, rábocsátotta a világra arabjait, kik összetörték azt minden tudományával, tanultságával, kritikájával egyetemben. A lelkesedés, az ősök erényében való hit, a saját fajtájának magasztalása a tömegeknek oly lelki erőt és bizalmat adnak, a melynek kihatása a cultura haladására rendkívül nagy. Ügyszólván valamennyi jelszó, a mely tömegeket mozgásba tud hozni és jobb helyzetet teremti számukra, a tudomány hideg szemüvegén át csalárd képzelménynek bizonyul, de ha csak egy lépéssel képes az embereket a jobb jövő felé előrevinni, akkor többet ér, mint bármely szíнарany igazság. A félénk katonákba bátorságot önt «Attila ősapánk, ki a Hadak Utjáról» néz le rájuk és az ingadozó ifjút visszariasztja a bűn örvényétől ősei képzelt erénye. Az emlékek, a hagyomány oly lendületet és oly mérséklő erőt kölcsönöznek az emberi léleknek, a mely tettekben nyilvánul és a mely előtt a történetíró nem haladhat el megértés nélkül. Az ideálok, még ha nem igazak is, felemelő hatással vannak a késői nemzedékre. Ezekről őket megfosztani nem szabad. De ügyelni kell, hogy ezek az ideálok ne az egyéni önzés és fufang csalfa eszközei legyenek. E megkülönböztetést nem a tömeg, csak az egyén teheti, a ki hideg megfontolással latolgatni tartozik, hová vezetnek a hamis ideálok és a sok eszme és lelkesítő képzet közül melyiket karolja fel, melyiket játszsza ki a másikkal. hogy a tömeg, a mely nyers erejét egyformán ajánlja fel üdvnek és kárhozatnak, magát és vezetőit magával ne rántsa a pusztulásba.

A tudomány nem a tömeg szenvedélyeinek kormányzására, nem a tömeg tapsának elnyerésére pályázik. A politika szolgálatában áll, de a politika csak azt használja fel belőle, a mit céljai eléréséhez szükségesnek tart. A chemia elmerül a vegy

compositumok összességébe és oly problémákat is megold, a melyek az emberi szervezet egészségével nincsenek kapcsolatban, hogy szükség esetén különféle gyógyszereket készíthessen, gyakran ártatlan szereket, melyek nem a beteg gyógyítását, hanem lelki megnyugtatót czélozzák. A tudomány a rideg igazságot kutatja. Nem kell írtóznia attól, hogy közhiedelmek téves voltát megvilágítsa. Ilyen tévedések közé tartozik a germán fajnak idealizálása, a mely különösen a német fajelméleti írók munkájában található és a mely nem történelmi adatokra, hanem a képzeletre támaszkodik.

A germánok Delbrück szerint csak kis töredéke Németország lakosságának; századok vérkeveredése nagyon hígította vérüket, de ez semmiesetre sem szállította le erkölcsi és szellemi színvonalukat. Az a germán typus, a mely a költészetben és néhány lelkes dilettans képzeletében él, nem élt sohasem a valóságban. A germánok sokkal nagyobb hasonlóságot tüntetnek fel primitív ősnépekkel, mint a mai németekkel. Eljelenleg nem került el a kutatók figyelmét. Guizot a rézbőrű indiánok életmódjával hasonlítja össze kőborlásaikat. Lamprecht a német nép primitív lelki állapotát valamennyi primitív népéhez hasonlónak találja. Ha azonban azokat a jelzőket vesszük figyelembe, a melyeket a germán népekre alkalmazni szoktak és a tényleges tulajdonságokkal egybevetjük, akkor azokat semmitmondóknak találjuk. Ilyen tulajdonság a sajátos germán szabadság és hűség. Többször rámutattunk, hogy ugyanazon ember más helyzetben teljesen másképen fog cselekedni, hogy lelki sajátságok valamely népnél nem lehetnek állandóak, hanem azok a körülmények szerint változnak, fejlődnek vagy eltűnnek. Hasonló körülmények teljesen más népeknél is azonos lelki sajátságokat tudnak létrehozni. A római hadseregben szolgáló germánok hű katonák voltak és saját fajuk ellen is harcra keltek. Számos más nép, mely hegyei között nem tudott megélni, idegen szolgálatba lépett és hűségesen harcolt ura mellett. Azok az adatok, a melyeket az ókori írókból meríthetünk, nem tüntetik fel nagyon hízelgő módon a germánok hűségét. A világ minden népének volt egy primitív kor, a melyben a fegyverhordozó kíséret meghalt ura oldalán vagy önmagát küldte a halálba, hogy a túlvilágban szabad legyen. A babonás

hít a kútforrása e képzelt hűségnek, a mely egyáltalán nem germán sajátosság. A germán történelem tele van hűtlenséggel, szőszegéssel, alattomos fondorlattal. Ennek magyarázatát ugyan megadja az akkori idők barbársága, de nem menti a germán fajt.

Az összes germánok között a keleti gótok tanúsították a legdicséretreméltóbb magaviseletet. A nemes Theodorich, kit a német monda Dietrich von Bern néven hősei élére állít, elődjét Odoakert alattomos módon öli meg. Előbb biztosította neki a királyi tiszteletet és életét, aztán gyanút fogott ellene, meghívta ebédre és sajátkezűleg leszúrta. Utódjai, Amalaswintha és Theodahad, külön-külön elárulták népüket Byzancnak, a mire Theodahad unokanővérét, Amalaswinthat, elfogatta és legyilkoltatta.¹ A gótok árulásai oly hírbe hozták őket, hogy még fajrokonok is szívesebben kerestek idegen népeknél oltalmat. Dahn említi (375 old.), hogy a legtöbb nyugati gót királynak nevéen kívül csak meggyilkoltatási módjáról tudunk.

A római írók állandóan panaszkodnak, hogy a germánok megszegik szerződéseiket és újból megtámadják a birodalom határait. A rómaiak sem jártak elől jó példával. A hol lehetett, arannyal próbálták ellenfeleiket megnyerni. A germánok nem álltak ellen a csábításnak és lépten-nyomon átfutottak a római seregbe, de római szolgálatban sem tartották meg hűségüket.² Leginkább a frankok hűtlenségét emelik ki a rómaiak. — Vopiscus azt mondja, az ígéretet nevetve szegik meg. Általában hamis és fondorkodó népnek (*lubricus fallaxque*) tartják őket. A germánok története fásasztja és untatja az olvasót örökös hitszegésükkel, királygyilkosságukkal, árulásukkal, a melyeket ellenség, jóbarát és rokonok ellen elkövetnek. — Nincs a történelemben hűtlenebb, gazabb népség a germánoknál, mondja és bizonyítja Dahn hatalmas munkájában.³ Ez alól egy germán törzs élete sem volt kivétel. Az angol-szászok és a skandinávok méltó testvérei voltak a többi germánnak. «Northumbria története a törvénytelenység és vérontás

¹ Dahn: *Urgeschichte d. german. u. roman. Völker*. Hertz id. m. 329., 119.

² Dahn id. m. 152., 162., 187., 269., 392., 373.

³ Számos példát l. Hertz id. m. 328—342. (306., 79., 85., 123., 131., 155., 213., 437. etc.)

borzasztó folyama ; egyik királyt a másik után teszik el árulással és lázadással láb alól». ¹

A lovagkor romantikáját is vér és erőszak szennyezi be. A hűbéres hűsége addig tartott, míg a hűbérúr hatalmában állt. De nemcsak a nemesség, a parasztság sem vette a hűséget komolyan. A városi lakosság is kénytelen volt környezete megbízhatatlanságának megfelelően ravasz és fondor magaviseletet tanúsítani. Az a becsületesség és jellem, a mely a német népet ma kitünteti és megkülönbözteti más európai nemzetektől, nem volt meg a lovagkor romantikus idejében. ²

Messze vezetne, ha Chamberlain helytelen állításait és az ő reá támaszkodó germán fajelméleti írók eszméit egyenkint szembe állítanám a tényekkel. Mindenki, a ki az ethnologiai irodalmat csak felületesen ismeri, könnyen átláthatja azok fictiv voltát. Ilyen minden tudományos alapot nélkülöző állítás az, hogy a nő helyzete a germánoknál kiváltságosabb volt, mint bármely más népnél, hogy az erkölcsös életmód mindvégig germán sajátosság. Schrader ³ kimutatta, hogy az indogermánoknál a polygámia dívott, csak a görögöknél és rómaiaknál fejlődött korábban mérsékelt monogámia. Az eredeti germán erkölcsöket, melyekről Julius Cæsar tudósít (Bell. Gall. VI. 21.), római talajon hamarosan elvesztették. A hatalom és birtok más fajt alakított belőlük, mint a vadonok mélye és az örök veszélyek. A merovingiai királyfiaknak éretlen korukban ágyasokat tartottak, Nagy Károly leányainak hajadon korukban gyermekeik születtek és senki sem törődött ezzel. A férfit erőszakért nem büntették. Az asszony védelmét csak a kereszténység biztosította, ezért tömegesen tértek e vallásra az asszonyok. A skandináv germánok nem riadtak vissza attól, hogy vendégeiknek feleségüket és leányaikat kínálják fel ágyasul. ⁴ A culturfok és az annak megfelelő erkölcsi érzet az, a mi a nő tiszteletét meghatározza, ahhoz a faj intrinsicus értékének semmi köze nincsen.

GERMANUS GYULA.

¹ Green : *History of the Engl. People.* 51.

² Delbrück : *Die gute alte Zeit.* Preuss. Jahrb. 1893. és Michael : *Gesch. d. deutsch. Volkes seit d. 13 Jhrh.* I. 77.

³ *Die Indogermanen.*

⁴ Westermarek : *Gesch. d. menschl. Ehe.* 56.

DOSZTOJEVSZKIJ.

Dosztojevszkijt a föld kerekének könyvolvasói közül sokkal kevesebben olvassák eredetiben, mint az angol és francia írókat, mégis mindenütt a classikusok közé számítják. Közel negyven év telt el halála óta (1881), s népszerűsége és dicsősége egyre nő. Pedig nem tartozik a szórakoztató, pihentető, a sokat gyönyörködtető írók közé; nehéz, fanyar és keserű olvasmány. Világa a nyomorultak, a lelki szegények és bűnösök világa; elbeszélő módja sokszor fárasztó, lelki bonczana szinte gyötrő. De ez a fáradság a nagy utak jutalmazó fáradsága, e gyötrődés a lélek tisztulása. Egészen magában álló író; nem hasonlít senkihez, ő hozzá sem hasonlít senki. Minden olvasója érzi, hogy óriással van dolga. Kietlen tájakon jár, de varázsvesszője folyvást érzi a mélyben a jóság meleg forrását. Oly mélyen száll az emberi lélekbe, a gyarlóságok és bűnök sziklarétege alá, a hol érezni a belső tüzet, a szenvedések tisztító tüztét. Mint a katakombák folyosóin, sötétben, lélekzetfojtó szűk sikátorokon, árnyak és borzalmak között vezet, de itt-ott egy részen az ég sugara lövell alá s fényében a sötét falakon meg-elevenül egy-egy szent elmosódott képe.

Lelki alkatát s tehetségét életének és fejlődésének körülményei magyarázzák, ezeket pedig híven tükrözik levelei, melyekben munkáinak célját és magyarázatát is megtalálni. Nem volt szorgalmas levélfíró, de ha hírt adott magáról, mindig terveiről és munkáiról beszélt.

1821-ben, egy moszkvai szegény-kórházban született, hol atyja orvos volt. Mintha már a pólyába örökre hozzákötötték volna a nyomorúságot. Diák-korában mindennapi theájára sem telt; kenyéren és tejen élt, azzal is adós maradt. Sohasem tudott a szükségből kikászolódni, mert a pénz nem melegedett meg a zsebében. Mikor egy kezdő orvossal lakott

egy szobában, annak minden szegény betegét, a kinek nem volt hová lehajtani a fejét, ott akarta marasztani, ámbár maguknak sem volt betevő falatjuk. Mint a katonai mérnöki iskola növendéke, sátor alatt lakik, zsúpon hál, a szó szoros értelmében éhezik, összezőrdül tanáraival, nehezen boldogul — panaszkodik, hogy 'nehéz remény nélkül élni' — de *Homert* olvassa, a kit Isten ajándékának tart, eltelik Shakespeare nagyságával, kivált *Hamlettel*, csodálja Walter Scottot, a kit később a serdülő ifjúság jó nevelőjéül ajánl, lelkesül Racineért és Victor Hugo 'keresztényi' lyráján, a századok csodájának nevezi Balzacot, lefordítja *Grandet Eugeniát*, de Suet is olvassa, s benne a társadalom alsó rétegét tanulmányozza; George Sandot sem veti meg; elmerül Goethében s bátyjával együtt fordítani készül Schillert, kinek *Haramiái* már tíz éves korában elragadták; Hoffmann-t is olvassa, s kísérteties képzelete hat rá. Az orosz írók közül főképp Gogoly ragadja el. Ily változatos szellemi táplálékkal él. Ki is lép a katonai szolgálatból; drámát tervez, regényt kezd írni. 1844 őszén el is készül vele, de újra írja, kétszer is, Chateaubriand példájával vigasztalva magát, a ki *Atalát* tizenhétszer dolgozta át. Mindent erre tett föl. «Ha ez a regény be nem üt, alkalmasint a Névának megyek.» De beütött. A beszélyíró Grigorovics, Dosztojevszkij kor- és iskolatársa, a kivel ekkor közös szobában lakott, beszéli, hogy egy napon Dosztojevszkij, a ki írva vagy olvasva, folyvást fróasztala mellett görnyedt, odahívta őt: «Tegnap végeztem be egy munkám tisztázását; szeretném felolvasni, de ne szakíts félbe.» A mit felolvasott, első regénye volt, a *Szegény emberek*, egy öregedő szegény írnok s egy leányrokona levél-regénye, a kik egymás előtt öntik ki szenvedéseiket, miközben a férfi elárulja öntudatlan szerelmét, melyet a sors keze szétfoszlat. «Az első pár lap után tisztában voltam vele, hogy ez mindennél többet ér, a mit én valaha írtam» — mondja Grigorovics. Mikor végére érnek, fölkapja a kéziratot, Nekraszowhoz szalad vele s felolvassa neki. Mind a ketten sírnak rajta, s hajnali négy órakor együtt mennek el a szerzőhöz, hogy Nekraszow, a ki szerkesztő volt, megbeszélje vele a kiadás föltételeit. Bjelinszky is, e kor kritikai bírása, a ki 'madárének'-nek tartott mindent, a mi nem volt az életből véve, szintén kéziratban olvasta, s nem győzött betelni

lélektani finomságaival. A költő ilyen híreket írhat leveleiben bátyjának: «Mindenki világesodának tart»; «Turgenyev belém szeretett», Sollogub is». «A mieink azt mondják, a *Holt lelkek* óta nem volt nálunk ilyen könyv, hogy valóban genialis». «Ényes jövő nyílik előttem». «Tele vagyok tervvel, de nem akarok megrendelésre dolgozni». Harmad éve él már az irodalomban, s mégis csupa mámor, írja 47-ben. «Szünet nélkül dolgozom» — mondja. Benső izgalma feledteti vele gyöngye egészségét. Föllobbanó munkakedve több elbeszélésbe fog; némelyiket önbírálatára abbahagyatja s megsemmisíti. Műveit nem fogadja merő magasztalás. «A közönség háromnegyed része szidja könyvemet — írja a *Szegény emberekről* — egynegyede azonban dicsőíti... Szidják, szidják, szidják, és mégis olvassák.»

Különösen hosszadalmasságukért gáncsolják munkáit, «pedig nincs nálam egy fölösleges szó» — védi magát testvére előtt. Kúsának és zavarosnak találják ezt a gyámoltalan stílt, mely nem az övé, hanem alakjaié; «nem akarom a magam arcát mutatni» — mondja. Rovására írják, hogy a szegénység és szenvedés e világa rokon a Gogolyéval, kivált *A köpönyeggel*, s nem igen veszik észre, hogy az új író még mélyebbre hatol a benső jellemzés dolgában. Csak Bjelinszky emeli ki a lelki világ atomjainak nagyszerű ismeretét. Mindebben alaptulajdonságai vannak megjelölve, melyekbe a sors keze hamarosan erősebb színeket kever.

1848 forrongásainak híre s eszméi Oroszországba is eljutottak. A pétervári ifjúság sűrűn csoportosult magánlakásokban, megvitatva a külföldi eseményeket. A két Dosztojevszkij minden pénteken este ott volt Petrasevszkijnél, egy külügyminiszeri hivatalnoknál, a ki a közhasználatú idegen szavakat (pl. constitutio) szótárba gyűjtötte, satirikus fogalmi magyarázatokkal kísérve. Felolvastak Lammenais és Fourier munkáiból, s irodalomról és socialismusról folyt a szó. Az irodalomtörténet-író Miljukov beszéli, hogy Dosztojevszkij jártas volt az európai socialista irodalomban, de utópistáknak nézte őket, s azt hirdette, hogy Oroszországban ez eszmék csak a maguk módján, az orosz népelet hagyományaiból testesülhetnek meg. Bármily zártkörű volt is e társaság, a titkos rendőrség egy kémjének sikerült közéjük férkőzni, s egy este valamennyiüket elfogták

(1849 ápr.). Nyolcz hónapig sínylett börtönben, azután halálra ítélték őket. Dosztojevszkij maga leírta bátyjának még aznap, mint vezették ki őket a térre, csókoltatták meg velök a feszületet, törték ketté fejök felett a kardot, adtak rájuk fehér inget, s állították az első hármat a bitó alá. «*En hatodik voltam a sorban, így csak egy percnyi életem volt még. Reád gondoltam, bátyám... Még volt időm megölelni két társamat, a kik melletttem álltak. Egyszerre trombitaszó, az oszlophoz kötözötteket eloldják és kibírdetik, hogy a czár megkegyelmez életünknek.*»

Ez a kegyelem annyit jelentett, hogy nyolcz esztendeig volt Szibéria s a börtön rabja, meg közkatoná.

Szenvedéseit maga leírja egy levelében bátyja előtt. Óh, ez a rettenetes út, melyen folyvást hullároznak a száműzöttek bús csapatai, fekete varjú-sereg a hóban! Karácsony estéjén rakták rájuk a bilincseket, s négyesével a szánkókon megindultak Szentpétervárról. Néha negyven fokos hideg vágta beléjük fogait. «*Szomorú volt, mikor átkeltünk az Uralon. Hóvilhar tombolt... Európa és Ázsia határán állottunk, előttünk Szibéria és a titokzatos jövő, hátunk mögött egész multunk; nagyon szomorú volt; könny szökött a szemembe.*» Tobolsknál az 1825-iki dekabrsta-összeesküvés száműzötteivel találkoztak, «*kiket huszonöt évi szenvedés próbált meg*», s a kik vigasztalták és bátorították őket, megajándékozták eleséggel s ruhaneművel és egy-egy bibliával; Dosztojevszkij a magáét fogsága egész idején a vánkosa alatt tartotta. Ijesztő híreket is hallanak tőlük leendő parancsnokuk kérges szívéről. Omszk katonai fegyházában még fegyencztársaik részéről is gyűlölet és elkeseredés várja őket, mert nemes emberek. «*Felfaltak volna, ha módjukban áll. Nektek nemeseknek vas csőrötök van és szétmarczangoltok bennünket.*» Négy éven át folyvást ez a téma járta; százötven ellenségünk nem fáradt bele üldözésünkbe; ez volt gyönyörűségök, szórakozásuk, időtöltésük.» Petrasevszkij s egy másik társuk megtévelyodott. Lakásuk egy reves faépület, a szél átsüvít rajta, a víz becsöpgög a tetőn; a pizsok a padlón egy pár hüvelyk magas; az ablakokon háromujjni a jég, úgy hogy nappal is alig olvashatni mellettök. Szennyeseket is ebben a helyiségben kell mosniok. Iszonyú

bűz van. Puszta deszkán hálnak, csak bundájokkal takarózva. Mindenki valami kézi mesterséggel próbálkozik, hogy valamicskét keressen. Dosztojevszkij az egész idő alatt sem lépett ki önkényt a börtön falai közül, csak ha kényszermunkára vitték, néha oly irtózatos hidegben, hogy a higany megfagyott a hőmérőben. A tábornok jóvoltából egyidőben csak könnyebb munkára fogták, gipsz-örlésnél kerékhajtásra, alabástrom-égetésre, hóhányásra. Keservesen panaszolja, mily kínos az ilyen czéltalan munka, főkép pedig az egyedüllet teljes hiánya, gondolatainak és terveinek elfojtása. A fiatalabb tisztek jó szívvel voltak kivált a műveltebb foglyok iránt, néha behívták őket a tiszti szobába s elbeszélgettek velök; Dosztojevszkij ilyenkor sohasem ült le, s nem lehetett szavát venni; kitért minden szívesség elől, beszéltek e kadettek Martjanovnak. „A részvét minden jele gyanús volt neki.” Ha lehetett, otthon tartották őket házi vagy irodai munkára; Dosztojevszkijt ezért egy izben meg is vesszőztette az őrnagy mint simulánst. Idegei végkép szét voltak ronsolva, néha nehézség gyötörte; a rohamait megelőző földöntúli gyönyör percei voltak talán az egyedüli pillanatok, melyekben boldognak érezte magát. Sokszor került a kórházba; ott, ha lopva is, legalább olvashatott.

Ez évek örök nyomot véstek lelkébe. Fogolytársai általában nem szerették zárkózottsága miatt, de itt a bűn és nyomor tanyáján is talált egy pár megindító jellemet, kikhez vonzódott. «Ha nem akadtam volna itt egy pár emberre, tönkre kellett volna mennem» — írja bátyjának. «Bátyám, nagyon sok nemes lélek van a világon». «Még a fegyházban, a gyilkosok közt is találtam emberekre. Hidd meg, vannak közöttük erős, mély és szép természetek; sokszor nagy örömet szerzett, ha a nyers külső alatt termés-aranyra bukkanhattam. S nem egy vagy két ilyen eset volt, hanem több... Egy fiatal cserkeszt (a kit rablógyilkosság bűne hozott ide) írni és olvasni tanítottam oroszul. Milyen hálás volt érte! Egy másik fegyencz sírva fakadt, mikor elbúcsúztam tőle. Igaz, néha pénzt adtam neki, de nagyon keveset, hálája pedig határtalan volt... Mennyi alakot és jellemet ismertem meg a népből! Beleéltem magamat sorsukba, s ezért azt hiszem, jól ismerem őket. Hány csavargónak és tolvajnak élete folyását ismertem meg, s ál talába

a köznép szomorú sorsát! Időm nem telt hiába. Oly jól megösmertem az orosz népet, mint csak kevesen ismerik. Erre hiú vagyok. De remélem, ez a hiúság megbocsátható.»

Itt erősödött hát meg benne a szegények és lealázottak iránti szeretet, itt szerezte jártasságát a megtévedtek és bűnösök lelki világában.

Itt merült el a maga lelkének s általában a lelki világnak mélységeibe. A magábavonultság, egy állandó és szűk kör folytonos, aprólékos megfigyelése kifejlesztette a magába mélyedést, s a lelki elemzés képességét. «Az örökös concentratio — írja — a menekülés önmagam és a keserű valóság elől, meghozta gyümölcseit.»

Itt hatalmasodott el benne, e vonásokkal kapcsolatban, a mély vallásosság is, jellemének és világnézetének alapja. »Néha az ember aszú fű módjára sovárogo a hit után — írja egy barát-nőjének — mert a szerencsétlenségben világcsabban látni az igazságot. Én is a kor gyermeke vagyok, a hitetlenség és a kétség fia, s valószínűleg az is maradok életem fogytáig. Menyynyire kínozott (s kínozt most is) az epedés a hit után, mely annál erősebb, minél több érve van ellene. S Isten némely pillanatban mégis tökéletes nyugalommal ajándékozt meg; ily pillanatokban állítottam föl hitvallásomat, a mely előtttem világos és szent. Ez a hitvallás roppantul egyszerű: ime, ennyi az egész: hiszem, hogy nincs szebb, mélyebb, meghatóbb, észszerűbb, férfiasabb és tökéletesebb, mint az Üdvözítő... ha valaki be tudná előttem bizonyítani, hogy Krisztus kfűl áll a valóságon és a valóság Krisztuson, inkább maradnék Krisztussal, mint az igazsággal.»

Jellemének, világnézetének három fővonása: az ember-szeretet, a lélekbe való elmélyedés és mély vallásossága, ime, a börtön sötétjében hajtott ki, keresve az utat a fény felé.

E leveleket 1854 február végén írta, mikor fegyházbüntetésére már letelt; onnan leveleznie sem volt szabad. A szabadulás is azt jelentette, hogy közkatonának küldték egy szibériai ezredbe, Semipalatinszka. Csupa faházból álló kis város volt ez, hatezer lakossal, a katonaságot is beleértve; félvad világ; az egész helységbe tizenöt újság járt. Dosztojevszkij eleinte a kaszárnyában lakott, később magán-házban fogadhatott

lakást, egy alacsony, sötét szobát. A városban volt egy-két úriasszony, azok jók voltak hozzá, köztük későbbi felesége, Issajewné, Mária Dimitrijevná, a kinek eltávozását, midőn férjét áthelyezték, alig birta elviselni. Szerelmes volt a harmincz év körüli, művelt és exaltált, csinos szőke asszonyba, kinek halvány arczán már ekkor ott égett a tüdővész pírja. Sűrűn ostromolta leveleivel, sőt egyszer egész napra elszökött állomás-helyéről, csak hogy láthassa. Az asszony részvételt volt az író szenvedései és nyomora iránt, a kiről azt tartotta, hogy »nincs jövője»; — Dosztojevszkij a szánalmat szerelemre magyarázta. Féltékeny volt, mégis abban fáradt, hogy az asszony ahhoz mehessen férjhez, a kit nálánál jobban szeret. E gyötördésekből szötte a *Megbántottak és lealázottak* regényét. Közben egy jó barátira is tett szert. Szerencséjére Mihály testvérének egy jó ismerőse került oda hivatalnoknak, báró Wrangel, tehetséges fiatalember, a ki jelen volt az abbamaradt kivégzés előkészületeinél s onnan ismerte Dosztojevszkijt. Wrangel leveleket vitt neki, s rendesen átadta orosz és külföldi hírlapjait. Sokat voltak együtt és jó barátok lettek. Két nyáron együtt mentek ki lakni a kazakovi kertekbe, az Irtis partjára, a hol szabad idejökben halásztak, fürödtek, lovagoltak, virágot ápoltak. Wrangel, a ki leírta az író ottani életét, így rajzolja őt: «Most is előttem van, a mint a virágokat öntözi; katona-kabátját levetette s rózsaszínű mellényben állt a virágágyak közt. Nyakában hosszú láncz függött, apró kék üveggyöngyökből, nyilván gyöngéd kezek ajándéka. E lánczon hordta hagymaforma ezüst óráját.» Ez időben rövidre nyírt haját s rövid bajuszt viselt, szakáll nélkül, egészen katonás arcz. Sokat olvastak, Dosztojevszkij nagyszerű felolvasó volt.

A mi a fegyházban a magába mélyedt író lelki fejlődéséből hiányzott, a tanulás és művészi tanulmány híját most szorgos olvasással pótolta. A fegyházban kapható könyvek nem kellettek neki; csak *Copperfield*-et és a *Pickwickiek*-et olvasta végig a kórházban. Semipalatinszkban nem lehetett könyvhöz jutni; bátyjától kér tehát. «Jegyezd meg: a könyvek az én életem, a táplálékom, a jövőm. Ne hagyj el, az Isten szerelméért!» Régi és újabb történetírókat kér tőle, Guizot, Thierry, Ranke munkáit, közgazdasági műveket; Kant *Tiszta*

ész kritikáját, Hegel *Philosophia történeté*-t, főképp pedig a Koránt s egyházatyákat. Wrangel följegyezte, kiket olvasott legszívesebben: Victor Hugot, Puskind és Gogolyt. Valósággal ráveti magát az újabb orosz irodalomra, melytől fogságában elmaradt. Olvassa a *Vadász emlékiratait*, s azt írja a költő Maikovnak: «Turgenyev tetszik nekem legjobban; kár, hogy akkora tehetség mellett egyenetlen. Tolsztoj is nagyon tetszik.» Ostrovskijről azonban azt találja, hogy «ideál nélkül való költő.» Feltámadt irodalmi hívatása s tervei egyre dúsabban sarjadnak. «Életünk egyhangúságáért búsasan kárpótoltak azok az órák, midőn Dcsztojevszkijt megszállta teremő lelkesedése. Ezekben az órákban oly emelkedett hangulatban volt, hogy ez rám is ráragadt — írja Wrangel — ... sajnos, e hangulat ép oly gyorsan tűnt el, a mint jött.»

«Mikor a szolgálatból hazajöttem — beszéli máshol — sokszor már lakásomon találtam őt, ha előbb szabadult a gyakorlótérrel vagy az irodából. Kigombolt kabátban járkált szobámban fel s alá, pipázva s magában beszélve; feje mindig tele volt új gondolatokkal. Nagyon jól emlékszem egy ilyen estére; akkor *A bácsika álma* és *Stepancsikovo* tervei főttek a fejében.» Mindkettő humoros rajz. Hogy ötlött eszébe ilyesmi a szenvedés ez éveiben? Vannak, kik e munkákat 1848-ból keltezik, de a szerző levelei mást mondanak. Talán éppen enyhülésül mulatta magát velők? Vagy szenvedései közül gúnynyal mérte a hétköznapi, alacsony világot s botlásait? Bő humoros ér buzgott benne; legkomolyabb lapjain is találni egy-egy ferde szót, félszeg mozdulatot, valami fájón mosolyogtató gyarlóságot. Nem gondtalan, nevető humor ez, hanem a mely szűrőre húzza össze a szemet; realis és túlzó, grotesque és kesergő egyszerre. Van benne valami fájdalmas, mint a börtön-udvaron növő fákn. Néhány elbeszélése szinte a bohózatot súrolja, de ezeken is valami fanyar keserűség érzik. *Az idegen asszony* a féltékeny férj álszenvedélyének kipellen-gérezése, a ki az utcán éppen felesége udvarlójától tudakozódik, ki aztán maga is rájön, hogy az asszony őt is megcsalja; máskor meg eltéveszti az emeletet, más lakásba ront be, idegen asszony ágya alá búvik, a hol már rejtőzik valaki; mint suttyóságukból kivenni, éppen feleségének udvarlója, a ki szintén rossz ajtón

nyitott be. *A krokodil* a hivatalnoki hiúság, rangkórság és ferde észjárás satírája; a *Nagybácsi* a kisvárosi társadalomé, melyben mindenki töri magát egy hebegő, félkegyelmű vén hercezeg látogatásáért, a kit akarata ellenére mindenki boldogítani akar s egy élelmes úriasszony a leányának szeretné megkaparintani férjül, de a vén ember végre is belehal a sok izgalomba. 1856-ban azt írja erről Maikownak: «Tréfából egy komédiát kezdtem írni; annyi komikus alakot és komikus esetet gondoltam ki és hőszám annyira tetszett, hogy letettem a vígjáték alakjáról, ámbár kedvem volt hozzá, csak hogy minél tovább gyönyörködhessem hőszámomban, s minél tovább nevethessek rajta... Eddig csak egy pár kalandot írtam le, most elég és összevarrom az egészet.» Az író maga többre tartotta a *Stepan-sikovo*i jószágot. «Ebben a regényben — írja testvérének 1859 májusában — természetesen igen nagy hibák vannak, mindenekelőtt túlságosan hosszúra nyúlik, de szilárdan hiszem, hogy nagyon jó oldalai is vannak, s hogy legjobb munkám. Két éven át dolgoztam rajta... Egész lelkemet bele tettem, testemet és véreimet. Nem mondom, hogy egész lényemet kifejeztem benne... Még van sok mondanivalóm. Kevés is benne a szívbéli elem, a szenvedély (pl. Turgenyev *Nemesi félszéke*hez képest), de van benne két colossalis tipikus alak, ezeket öt éven át faragtam és jegyezgettem fel; ezek, azt hiszem, kifogástalanok; tősgyökeres orosz alakok, a melyekre az orosz irodalom eddig nem volt elég figyelemmel.»

Főmunkája ebben a korban a *Följegyzések a halottak házából*, melyben börtöne életét rajzolja. Még ott, a fegyházban kezdte írni, a kórházban, hova egy emberséges orvos, Troitzkij, többször hosszabb időre befogadta. Az ő tudtával látott munkához; a foglyok írószerhez sem juthattak. A kész első fejezeteket egy segédorvos őrizte magánál. Semipalatinszkban újra nekilátott. «Szerencsésnek érzem magamat — írja Wrangel — hogy láthattam Dosztojevskijt inspirációja közben, s hogy tőle magától hallhattam e páratlan mű első terveit.» Nyomasztó körülményei, szerelmi gyöttrődése, gyöngye egészsége csakhamar szárnyát szegték. «A katonaruhában ép olyan fegyencz vagyok, mint azelőtt. Csak annak örvendek, hogy lelkemben hosszú időre elég türelmet érzek». Rettenetesen el volt

gyengülve. «Sokszor féltettem az eszét» — mondja Wrangel. Munkája czéltalan is volt, a száműzetés alatt semmit sem volt szabad kiadnia ; Wrangelt kérte meg, hogy az ő neve alatt bocsáthassa közre munkáit ; e dicsőséggel járó cselbe az természetesen nem egyezett bele. De mindent elkövetett, hogy barátjának szabadságát visszaszerezze ; szünet nélkül ostromolta pétervári ismerőseit közbenjárásért. Dosztojevszkij maga is mindent elkövetett. Költeményt írt I. Miklós csár haláláról s II. Sándor trónraléptére, melyeket Wrangel juttatott el az udvarhoz. Majd hosszú levéllel fordult Totleben tábornokhoz, melyben többek közt ezt írja : «Eszméink és meggyőződéseink változnak, maga az ember is ; mily keserves olyasmiért bűnhődni, a mi már idegen rám nézve, sőt ellenkezőjére fordult bennem ; tévedéseiket bűnhődni, melyeket már rég ilyeneknek tartok». E levelet is Wrangel kézbesítette, a ki 1855-ben eltávozott Semipalatinskból. Szerencsétlen barátja folyvást ösztökélte közbenjárásra ; tanulmányokat is szándékozott hozzája küldeni, egyet Oroszországról, egy másikat a művészetről, hogy kiadassa ; de ezek sohasem jutottak kezéhez. Wrangel fáradozásainak lett is foganatja, barátját 1856 tavaszán altisztté, ősszel zászlóssá léptetik elő, 1857-ben visszanyeri nemesi jogait s elveszi régi szerelmét, Issajew özvegyét. 1859-ben végre hadnagyi rangban elbocsátják a katonai szolgálatból, egyelőre Twerbe internálva, de az év végén már Pétervárra költözhetik.

Ily megváltozott körülmények közt lát újra hozzá *Főljegyzéseinek* folytatásához. Szent irat ez, az emberi kínszenvedésről, a fájdalom és hit egy új Jób-könyve. Maga, a szerző álarcz alatt marad ; Szibériát, politikai elítélteket emlegetni sem volt szabad, tehát egy féltékenységből feleséggyilkossá vált nemes úr háta mögül hagy benézni e szörnyű világba, de e szenvedő lélek, ez éles szem s a festés művészete az íróé. A nyomor és szenvedés egyszínű, sötét alapján gazdag és változatos képet rajzol, az egyéni arczképek egész seregét, a czivódók, az elkeseredettek, a lázongók, elfásultak és megtörték fajtáját, a dacz és fölengedés, a durvaság és megilletődés változatait, a meg nem bánó makacsság, a nyomorúságban való megnyugvás, a szenvedés megváltó erejében remélő hit foko-

zatait ; látni az élő-halottak egész nyomorult életét : istentiszteletüket, a fürdést, melyet Turgenyev Dantéba illő képnek nevez, a kényszermunka és pihenés jeleneteit, a várudvar állatai közt, honnan világgá eresztik a sebzett szárnyú sast, hogy szabadon muljék ki ; s mind e nyomorúság és szenvedés közt látni az emberi lélek szépségének pinczei sápadt hajtságait, a mint a napsugár felé hajolnak. Csupa tárgyilagos rajz, mégis megindító, panasz-szó nélküli, mégis vádirat.

A könyvnek óriási hatása volt ; a kritika rögtön fölébe emelte mélység és művészi erő dolgában Silvio Pellico *Börtönei* rajzának. Tolstoj 1880-ban is azt írja róla : «Sokat olvastam és sokat elfeledtem, de az egész újabb irodalomban, Puskind is beleszámítva, nem ismerek jobb könyvet ennél. Nem a hang, hanem az álláspont ebben csodálatraméltó : oly őszinte, természetes és keresztényi az.»

E munkában az író megszépíti és művészivé emeli emlékeit, s megszabadul gyötrelmeiktől. Ezentúl egymást érik nagy munkái ; élete műve és dicsősége egyre nő, mint a pharaók pyramisai, melyeket uralkodásuk alatt minden évben új réteg kővel növeltek. Szoros összeköttetésbe lép folyóiratokkal ; maga is szerkesztésbe kap, kétszer is, de kevés szerencsével. A balsors folyvást rajta tartja a kezét. Eltemeti feleségét s meghal testvére, ráhagyva családját és adósságait. Adósságai elől háromszor is külföldre menekül, hol új benyomások érik ; megfordul Páris- és Londonban, majd Rómát látja és Firenzét s a német városokat. Pénzzavara s feldúlt idegei Wiesbadenben, később Baden-Badenben a roulette-asztalhoz csábítják ; le akarja bírni a sorsot, hogy aztán hivatásának élhessen ; eleinte nyer, aztán mindenét elveszti, ruháit is. Egyszer kiadója küld pénzt, máskor honfitársaitól kér kölcsön, Goncsarovtól, a ki maga is erősen játszott ; Turgenyevnek szintén régi adósa, a mi nagyon bántja, s az írói vetélkedés mellett talán egyik oka ellenszenvének. Még ez izgalma is megfigyeli, elemzi, s seismographikai följegyzést készít az idegek rezgéséről *Egy játékos naplójában*. Tárgyát azonban elmélyíti ; egy nagy typust rajzol, a külföldön élő oroszét, egy nyilt és sokoldalú, de meg nem állapodott emberben, a ki elvesztette hitét, de nincs bátorsága a hitetlenséghez, s tespedő tettvágyát, egész életerejét a

roulettebe öli, melynél valami nemest lát a kockázatban és merésben; így magyarázza czélját az író egyik levelében (Strachowhoz, 1863 szept. 30.).

Egyik külföldi útján fog hozzá legteljesebb és legolvasottabb művéhez, a *Bűn és bűnhődés*hez. Thémáját még a börtönből hozta s csaknem egy évtizedig forgatta fejében. «A főalak új — írja testvérének 1858-ban — még senki sem írta meg, s minthogy nálunk az életben sűrűn előfordul (mint az új eszmékből és mozgalmakból gyanítom), azt hiszem, sikerül otthon majd új megfigyelésekkel gazdagítanom.» A könyv Raszkolnyikov diák története, a ki nyomorúságában elkeseredve előre kitervelten megöl egy uzsorás vénasszonyt, a kinek élete semmit sem ér az emberiségre nézve; aztán lelkifurdalás gyötri, s egy idő múltán maga föladja magát. Orosz irodalomtörténetírók igazolják a szerző nézetét; ily esetek akkortájt sűrűn fordultak elő, nemcsak Oroszországban, hanem Nyugaton is. Az író leveleiből tudjuk, hogy a kiadó is fönnakadt e forrongó belső világon, ez „erkölcsi nihilismus”-on, s egyes fejezetek átdolgozását követelte, a mi meg is történt; pedig a mű merő erkölcs, az egyensúlyából kibillent lélek bűnhődésének rajza. Az író oly finom lelki szövédéket tár elénk, melynek nincs párja az egész világirodalomban. Főlelevenült régi beszélgetések, álmok, a fiatal kornak mohósága az élet után, s önzése, a rendkívüli emberek rendkívüli jogáról vallott kedvencz tana, a bűn elméletének s a bűnösök lelkének tanulmányozása, melyről Raszkolnyikov értekezést írt, ennyi szálból szövődik a végzet pókhálója, melyben fennakad. Az esemény művészi feldolgozásban is elférne a könyv tíz oldalán; de itt az egész csupa lélektan, a szándék és megbánás kiforrásának természetrajza. A bűnöst elárluják beteg idegei, a melyek ágyba döntik, tettetett fesztelensége, a gyanú elaltatása kedvéért folytatott merész beszélgetései a vizsgálóbíróval, melyek során a gyanú folyvást szűkebb körben kering körülte, mint Faust körül a fekete kutya. E vergődés közben megéri a vezeklés belső kényszere: bevallja bűnét egy bukott leánynak, térdre veti magát előtte, leborulva az emberi nyomorúság előtt; a leány a vezeklés gondolatával gyógyítja: kiáltja ki bűnét az utcán, csókolja meg a földet és adja föl magát. Ez a leány aztán vele megy Szibériába.

Ezt a tervezett második részt az író csak egy epilógba vonta össze. A könyv így is egész ; egy lélek története, *egy* léleké, de a költő változatossá teszi a közbeszótt alakok által ; mindjárt elején ott van Marmeladov, az iszákos kishivatalnok, a ki nem bírja eltartani családját s végre leánya áll ki az utczára, a nyomorúság vértanúja, hogy kenyeret vihessen kis testvéreinek ; ott van Raszkolnyikov anyja és huga, a csábításnak kitett nevelőnő ; Svidrigajlov, feleségének gyilkosa s a házabeli nevelőnők és cselédek megrontója ; a vizsgálóbíró, a ki azt suggerálja a fiúnak, hogy a vétkes «psychologiailag nem szökhetik el ő előle». hanem maga fog jelentkezni. Dosztojevskij maga írja *Pétervári álmok* című följegyzéseiben, hogy egész tömeg hullámozott körulte, a kikről álmodozott, micsoda pompás álarczos menet telt volna belőlük ! Minden munkáján érezni, mint tolakodnak körulte az alakok, bebocsátást kérve könyveibe, hogy alig bír tőlük szabadulni. Itt is a bűn és nyomor egész serege tolong. Mindez még gazdagabban hat az által, hogy alakjai kettős életet élnek, a való mellett álmaik is feltáruulnak előttünk, a lélek másik, öntudatlan hazája. Embereinek rendszeren látomásaik vannak, Szónyának, Svidrigajlovnak. Raszkolnyikovnak, a ki önmagát látja, gyermekkorában, a mint egy halálra kínozott kis ló mellett jajveszékel, ő, a ki most embert készül ölni ! A mellett a legszigorúbb psychologia útján haladva is lépten-nyomon meglepetésekkel döbrent meg. Például : a gyilkosság után Raszkolnyikov egyszerre ott látja a szobában a meggyilkoltnak a hugát ; az ajtót nyitva feledte ! Most a kitervelt mellett még egy második gyilkosságba sodródik. Mikor meg a vizsgálóbíróval beszél, egyszerre bejő egy mázolólegény, s önmagát mondja a gyilkosnak. Mikor bevallja tettét Szónyának, a szomszéd szobában kihallgatja Svidrigajlov ; ez új lehetőségeket nyit ; aztán ez az egyetlen lehetséges vádló is, meghal, s ő mégis feljeleníti magát. Ezek nem az érdekességet továbbfeszítő fordulatok, hanem a lélekrajz csavarodik velök egyre mélyebbre s e tiszta lélekrajz mégis érdekfeszítő ; az író maga dicsekszik vele, hogy a folyóiratnak, a mely közölte, előfizetői száma felszökött. Mind ennek háttérét és mélységet a «szenvedés ama vallása» ád, mely oly megrázón szólal meg a Puskin fölött tartott emlékbeszédben, a megalázkodás és ve-

zeklés tanítása, a mely letörli a gyarlóságokat, megadja a lélek tisztaságát s az élet nyugalalmát.

Ily lelki világot tár föl legközelebbi nagy regényének, *A félkegyelműnek* (1868), főalakjában is. Mint maga íja, célja egy valóban tökéletes és szép ember feltüntetése ; ez a legnehezebb a világon, kivált manapság. A keresztyén irodalmak valamennyi szép alakja közül Don Quixotet látja a legtökéletesebbnek, «mert egyszersmind nevetséges is». «Az olvasó rokonszenvet és részvétet érez a kigúnyolt, a saját becsét nem ismerő szép iránt. S a humor titka éppen abban a művészetben rejlik, hogy az olvasóban rokonszenv ébredjen.» A regény hőse, Myskin herczeg, valóban ilyen mosolyt, boszúságot, sőt lenézést kelt környezetében, s lassankint mégis mindenki hatása alá kerül, nők, gyermekek, cynikusok, az ő jóvoltából tengődő naplopók, a lelkes és túlzó fiatalság. Őszinte szavaira mindenki meghökken, de mindenki önlelkébe néz és őszintévé válik, legalább önmaga előtt. Ő is kibillent, rendhagyó lélek, nyavalyatörős is, s útja az elmeegyógyintézetből a nagyvilágon át néhány hónap alatt végkép az örültekházába vezet. Az író roppant részletességgel bonczolja e különös lelket ; a munka első negyedrésze egy nap története, melyen a herczeg megismerkedik új világával. Ez aprólékos elemzés az oka, ha a nagyközönség e regényt nem fogadta a régi lelkesedéssel. Pedig a tárgy, az események s az alakok egyaránt érdekesek. A hős ébredő érzelme két nőalak közt ingadoz, egy márványszép tábornokleány s egy elcsábított, szenvedélyes és szeszélyes, hol szilaj, hol bűnbánó Magdolna közt ; ez a két női típus későbbi regényeiben is ismétlődik. Az utóbbiak ragadják magukhoz a férfiakat, még a herczeg is ehhez hajlik, bár inkább szánalomból és lelki orvosképen ; Filipovna Násztátja is szereti, de éppen azért meg akarja kímélni magától. Belé egy nyers, érzéki, szenvedélyes férfi is szerelmes, Rogozsin, a ki féltékenységből a herczegnek életére is tör ; Filipovna Násztátja hozzá megy, egyrészt, hogy a herczeget megmentse magától s Rogozsintól, másrészt, mert ekkora szenvedélynek nem lehet ellentállni ; de Rogozsin féltékenysége így sem lohad, s hogy megőrizhesse magának, az esküvő napján megöli. A herczeget odavezeti a sötét szobában az ágyhoz, megmutatja neki a holtat ; együtt virrasztanak mellette ; a herczeg magához

vonja a gyilkos fejét s könnyeivel áztatja, melyekről maga sem tud.

A mi itt oly megragadó, a finom lelki elemzésnek s az erőteljes realistikus ábrázolásnak összeolvasztása, általában jellemző Dosztojevszkijre, de ily jelenet nála is a ritkaságok közé tartozik. Rogozsin egész alakja titáni kézre vall. A herceg körül seregülő szegény, beteges és képzelgő fiatalok a Raszkolnyikov lelki rokonai. Maga azt írja róluk: «A legszélsőbb gondolkozású ifjúság modern positivista típusait rajzoltam bennök és jól rajzoltam, mert én tapasztalásból ismerem őket, más nem is figyelte és tanulmányozta ezeket.» Ezekben rejlik némiképen jövőendő nagy munkájának csirája.

Dosztojevszkijnél a kor típusaival sokszor találkozunk, de a kor nagy kérdéseit nem kérdezi s nem felel rájuk. Csak egy regénye van, melyben a kor lelkét idézi fel és harcra kél vele. Mikor külföldi útjai közben haza-hazátért, otthon a nihilismus merényletei, határozatlan és rejtelmes tervei forrongtak országszerte. E szót Turgenyev faragta s eredetileg a nyugatias positivistákat jelölte vele; így rajzolta meg első típusukat az *Apák és fiak* Bazarovjában. Dosztojevszkij fiatal kora óta híve, sőt munkása volt az átalakulásnak, meg is szenvedett érte, de mindent a vallásos orosz néptől várt, melyben — mint mondja — ,még nem volt cynismus, sőt közte a socialismus is az érzelmesség révén terjedt'. Féltette az idegen, homályos értelmi nihilismustól; ezt a szellemet szerette volna kiűzni népéből, a sertésekbe kergetni, mint a bibliában (Lukács, VIII. 32—37; alkalmazása a regény XXII. fej. 3. szakában); ezért nevezte művét *Daemonoknak* (megjel. 1871—72); alakjai mind megszállottak. Nem egy embert fest, mint Turgenyev, hanem egész sereget, egy titkos szervezetet. Leveleiből kivehetni, kik voltak mintái alakjaihoz, másokra ráismertek bírálói. Idegen olvasókra ezek közül csak egy érdekes, Karmasinov, az idegenben élő, öntelt, szenvedő író, Turgenyev torzképe. Sokat merít a Petrasevszkij-kör s rabsága idejéből; innen válnak elevenekké e változatos típusok: a lelkes meggyőződésű, az elméletgyártó, a félénken óvatos, az egyéni okból csatlakozó, a véletlenül közéjük cseppent s valamennyiök zsarnoka, a ki megfélemlítéssel uralkodik rajtuk, elkápráztatva

szemüket a titokzatos erővel, melyet voltaképen bennök keres. Az író vázlatokat vetett papírra az egyes jellemekhez; ezekben így jellemzi ezt a Werchowenskij Pjotr-t: «Tulajdonképen nem is bánom a népet; csak azt tudom, hogy most föl lehet lázítani s ez nekem elég.» Ebben van Dosztojevskij kritikája az akkori céltalan nihilista mozgalmak felől. Ez a Pjotr Stawrogin herceg nevelőjének, egy finom, francziás öreg úrnak — «a ki mintha mindig piedestálon állna» — a becsvágyó, helyzete által magát sértve érző fia, a kit éppen ez a megalázás sarkantyúz. Itt is megvan hát az „apák és fiak” problémája, a szakadék a két szomszédos nemzedék között. Ép így elszakad a maga világtól a mozgalom titkos vezére, a regény főalakja, Stawrogin, a ki vezérségét éppen előkelő származásának, vagyonának s némi részben szépségének köszöni. «Typusa az igazi orosz, a kit öntudatlanul saját ereje nyugtalanít, a mely nem tud mihez fogni» — így jellemzi az író előzetes följegyzéseiben. Bonyolult jellem; élvhajász, különcz, kiszámíthatatlan; «csak azért él, hogy az embereket boszantsa» — mondják róla a regényben, másutt pedig, hogy „az aljasság és gyalázatoság már a genialitással határos nála”. Tettei, szándékai, egyénisége homályosak, de sokszor a többieké is. Az író egyszer félrevetette, később újra kezdte kéziratát, de mégis sokat fölhasznált belőle, innen némi kuszáltság és zavar. A mozgalom eszmeköre sem kristályosult még fogalommá, csak egyesekben erjedt, s Dosztojevskij éppen ezt akarta rajzolni, e határozatlan és megnevezhetlen erjedést, egy heves láz káprázatait. Erejtélyes emberek sorsuk is mérő talány. Minden fejezet megold félig-meddig egy rejtélyt, de rögtön másikat ad föl. Ez teszi a regényt helyenként oly érdekfeszítővé, hogy íróját Dumas-val hasonlították össze. A mint Stawrogin multjáról és lelki életéről lepattognak a záradak, megtudjuk, hogy megrontott volt egy gyermekleányt; azután vezeklésül titokban elvesz egy féleszű, nyomorék némbert. Mindezt csak akkor érteni meg, mikor bevallja bűnét egy szentéletű papnak. Ez önvallomás oly erős színekkel van festve, hogy e részt maig sem adták ki; így e jellem kulcsa hiányzik, nem csoda, ha túlságosan rejtélyes, szinte érthetetlen. A mozgalom meghiusul. Stawrogin Schweizba megy, a hol új életet szeretne kezdeni egy tiszta nő oldalán, de egy napon

önkezelével véget vet életének. E történet szinte elvesz a regény mozgalmái közt, mégis ez és Stawrogin egyénisége a kristályosodás központja. Dosztojevszkijnek minden problémához egy kulcsa van: az egyéni psychologia. Ez alak belső harcában ismét sok van letéve az író mondanivalójából. Stawrogin is a megalkodás és vezeklés szükségét érzi, s harcai közt olykor sovárogo a vallás lelki békéje után. Egyszer azt kérdezi magától: lehet-e hité civilisált embernek? Egyik társa később így felel erre: «Őn atheista, mert nemes ember... Szerezze meg magának Istent, munka által, közönséges paraszti munkával». Idézik Stawroginnak ezt a mondását, melynek párját megtalálni az író egy régebbi levelében: «Ha matematikailag bebizonyítanák, hogy az igazság nem Krisztusban van, akkor is inkább Krisztussal maradnék, mint az igazsággal.» Ő is odajut a maga útján, a hová Gogoly és Tolstoj: a vallásban látja az egyén és a társadalom gyógyyszerét.

A regény főbb alakjai majdnem mind ez útra lépnek, így a haldokló öreg Werchowenszkij, Kirilov, ez a szinte sokratesi alak, a ki magába zárkózottságában jóformán a beszédet is elfeledte, s a ki egyértékűnek tartva az életet és halált, önkényt keresi emezt; főkép pedig Satov, a kinek kételyei és forrongásai végül russophil érzésében nyerne megnyugvást. Dosztojevszkij russophil érzésében a nemzete nagy hivatásába vetett hit összeolvadt vallásos érzésével. Az egyént és az orosz népet egyaránt a vallás útján akarja megváltani és fölemelni. Az ő szemében, mint Gogoly és Tolstojnál is, a vallás az egyén és társadalom egyetlen gyógyszere. Mikor Turgenyev a *Daemonok*ban végignyilalló vonaglásokkal szemben válaszul a békés és biztos átalakulás képét rajzolta a *Nowban*, Dosztojevszkij bizalmatlanul nézte a nép közé menő művelt diákokat, «a kik nem értik a népet s nem is műveltek». «A ki hozzája közeledni akar, annak tisztelni és szeretni kell mindazt, a mit a nép tisztel és szeret, elsősorban Istent és a vallást.» «Atheista vagy közömbös lélek nem értheti meg az orosz népet, sem az orosz nemzeti érzést». Az orosz nép vallásossága szerinte nemzetfenntartó erő, mert az ő hite szerint e nép hivatása a keresztyénség fenntartása és beteljesítése. Hiténél fogva vár az igazhitű orosz népre' az ország és az emberiség jövőjében megváltó hivatás.

A néptől reméli a vallás fenntartását, a vallásosságtól a lelkek nemesbültét, a szegények és lealázottak fölemelését, a nép helyzetének javulását.

Így forr össze nála az Istenben és a népben való hit: ez az ő evangéliuma, ez politikája is. Mint Tolsztoj, ő is a vallás útján vezérli követőit a socialismushoz.

Ez eszméket hirdeti *Egy író naplója* című folyóiratában, melyet egymaga ír, egy időre háttérbe szorítva szépirodalmi munkásságát. Tanítása mellett prófétai heve is rokon Tolstoj későbbi fejlődésével; de Tolstoj társadalmi elveket is vallott. Dosztojevskij inkább vallásos próféta, a lelkek orvosa, a jövő magvetője, a ki a Krisztusban való hittel együtt hirdeti a népbe vetett hitet. Arcza is, hosszú szakállas askéta arcza vézna testén olyan volt, mint a zarándokoké, a kik kis szilkéjökkel hátokon róják az orosz földet.

Utolsó nagy műve egészen a vallás körül forog. 1869-ben említi először, hogy regényt akar írni az atheismusról; 70-ben már közelebbi tervekről, megnevezett mintákról és tanulmányairól szól, *Egy nagy bűnös életírása* címmel. E tervekből forrta ki magát az az óriás méretű regény, mely *Karamazov testvérek* címmel 1879–80-ban jelent meg. Nem egy alakról szól, hanem egy egész családról, melyen az átöröklés szűja örül. Az öreg Karamazov buja, haszonleső, mindenkit megcsal, fiaival szemben fukar, közönséges, sőt aljas ember. Fiaiban az ő mérgezett vére kering. A legidősebb, Mitja, megint a két női typus között áll; derék menyasszonya van, de vérén egy kétes hírű nő uralkodik, a kit atyja is szeretőjévé akar tenni, pénzt ajánlva neki, míg házasulandó fiának nem adja ki az örökséget. Mitjában a szenvedély és elkéseredés megszülik a bűn gondolatát. Egy éjjel, míg apja a szeretőjét várja, átmászik a kerítésen, agyonüti a háznak lármát csapó öreg szolgáját, aztán elmenekül. Azon éjjel a ház ajtaját nyitva, s az öreg Karamazovot meggyilkolva találják. A tettet az öregnek egy félkegyelmű koldusasszonytól való törvénytelen fia követte el, egy nyavalyatörős, a kit szolgának tart házában, de kezét a második testvér, Iván vezette, elvakítva e páriát a «mindent szabad» hangoztatásával. A gyanú természetesen Mitját veszi célba, a ki felindultságában szinte maga sem biztos önmaga felől.

Kettős tér nyílik itt az író művészetének: egyrészt az izgalmaktól marcangolt szenvedélyes lélek rajza (egészen más léleké, mint Raszkolnyikov), másrészt az igazságszolgáltatásé. A tárgyalás kétszáz lapon át folyik; pompás vád- és védbeszédeket olvasunk; az igazság mérlege hol jobbra, hol balra rezdül; a valaha elítélt író egész gúnyját és keserűségét kiönti a törvénykezésre. Iván, a gyilkosság értelmi szerzője, ki korcs féltestvérenek minden készülődését sejtette, hogy bátyját megmentse, föl akarná jelenteni magát; kivallatja a gyilkost a részletek felől, s ekkor tudja meg, hogy bátyja teljesen ártatlan. De a gyilkos felköti magát, s a bírák nem adnak hitelt a halottra tolt vádnak s a testvér mentő tanuságának. Mitját elítélik.

Ez nem csupán az első fiú története, a féktelen szenvedélyé, hanem Iváné is, a ki hallgatagon ül az apai házban, a más kezét lendíti, s szenvedélyt, gyűlöletet, mindent az ész nyelvére tud lefordítani. Higgadt sakkozó módjára játszik az élet bábjaival. Számot vet öröklött vére átkával, s mint egy egyenletet, úgy számítja ki jövődjét. Hittel és erkölccsel szakított, de az erkölcsöt az aljastól és gyávaságtól való irtózat pótolja nála; ez sarkallja arra is, hogy föladja magát. Mindhármójok vérében van egy-egy csöpp anyjoktól is: Mitjában a féktelenség, a másik kettőben a második asszonyból, a ki vallásos rajongó volt, atyjokhoz mérten valami nemesség, legalább egy kis képzelgés, erkölcs dolgában legalább lelkifurdalás. A lelki vegyületek ily elemzése valóságos lelki chemia. Mitjában a szenvedély képzelgése ez: gyorsan kiforró szándéka szinte összetéveszti magát a tettel; az író egy helyütt azzal jellemzi: „az ilyen emberek nehéz helyzetekben a legphantastikusabb terveket találják a legvalószínűbbnek”. Ivánban az ész és a beteg idegek képzelgése van meg. Mikor a gyilkosból kicsikarja a vallomást, s kezdődő ideglázzal hazamegy: szobájában egyszerre egy rejtélyes vendég ül vele szemben, a ki gyakori és meghitt látogató gyanánt viselkedik, fesztenül beszél Iván titkos érzéseiről, melyeket önmagának sem vall be, valónak mond sejtethető, de még meg nem történt eseményeket. Az ördög ily köznapi alakja s látogatása azóta számos utánzatnak az őse; ezeket Dosztojevszkij nemcsak az ötlet eredetiségével mulja felül, hanem a lélektani rajz gazdagságában is, az agyrem és

fel-felvillanó öntudat, az önvád és lelkifurdalás, titkolt érzelmek és kényszerű önvallomás vegyületében. Pedig elpanaszolja, mennyire hibáztatták, a mért az ördögöt idézni merte, s boldog volt, mikor egyik orvos ismerőse hűnek találta a hallucinatio rajzát.

Ivánál ily látomásnak nemcsak lelki állapotában van alapja, hanem természetében is. Eleven értelme tétlen élete közben képzelődésben éli ki magát; gondolatai könnyen csapódnak le alakokba. Egyszer föl akarja tární hitbuzgó öcsese előtt a maga hitetlenségét s egy költeményt rögtönöz prózában. Krisztus még egyszer visszajő a földre, Sevillában, az inquisitio idején. Csodákat tesz; a bibornok-főinquisitor elfogatja s börtönbe veti. Éjjel bemegy hozzája. Rátámad, hogy miért jött vissza; tanításához nincs mit hozzátenni. Ő túlbecsülte az embert, mikor a szabadság veszélyes ajándékát adta neki; másfél évezredbe telt, míg azt elfojthatták. Most végre az ember gyöngeségéhez illő boldogságot adnak neki, a csoda, a titok és a tekintély segélyével, hogy nyugodtan éljen és reménynyel haljon meg. Hagyja őket Krisztus munkálkodni. Az Üdvészítő nem felel, csak megcsókolja a petyhüdt ajkakát. A főinquisitor kitarja előtte az ajtót: Menj, és ne jöjj többé vissza! A csók ég a pap szívében, de megmarad meggyőződése mellett. E költeményben Iván bonczoló esztét, sarcasmusát, egész lelkét harciba viszi hitbuzgó öcsese, Aljosa ellen. Aljosában sok az anyai örökség. Egészen a szív embere. Megfér atyjával, szereti testvéreit, segíteni kíván mindenkin. A Karamazov-vért lehűtik benne a zárda hűvös falai, a hol él, a szentéletű, csodatevő remete, Szoszima starecz oldalán. E kegyes, fölvilágosult és népies pap s az ő szívbeli vallása tökéletes ellentéte Iván inquisitorának; ez a lélek szerint való, Istennek tetsző, igazi pap. Az ő és Aljosa viszonya volt a regény csirája és főtárgya, «a fiatal farkas, a mint a szent Tichonnal találkozik». Halála előtt a starecz elbeszéli környezetének egész életét s tanulságát örökségül hagyja rájuk. Aljosának meghagyja, hogy az ő halála után menjen ki a világba. «Mégáldalak nagy feladatodra. Hosszú vándorlás lesz részed, fiam. Sokat el kell viselned, míg visszatérsz oda, a honnan elindultál. Sok lesz a tennivalód. De benned nem kételkedem... Krisztus veled lesz. Őrizd meg

őt s ő is megőriz téged . . . Ö:ökségül ezt hagyom rád : keresd a boldogságot a szenvedésben». «Sok ellenséged lesz, de még azok is szeretni fognak. Sok szenvedést mér rád az élet, de csak a szenvedés boldogít, s szenvedéseidért fogod áldani az életet, s másokat is rá fogsz vezetni, hogy áldják — a mi a legrontosabb.» Ebben ráismerünk az írónak s régebbi alakjainak lelkére. A maga lelkéből csöppenti ezt az író alakjai lelkébe. Mitja is bűnbánó : a szenvedés által új embert akar magában föltámasztani. A gyermekek is, a kiken Aljosa munkáját kezdi, gyűlölködésből szeretetre vezetvén őket, azokon is van valami fölmagasztosuló vonás ; egyikök fölkiált : «Szeretnék szenvedni az összes emberekért.» A második rész, mely Aljosát végig kísérné úján a világban, s melyhez az első rész csak előkészítés, elmaradt. Így is hatalmas alkotás, kitetszenek belőle a tervezett egésznek körvonalai.

Hová fejlődött e regény első csirájától, a „nagy bűnös életírásától” — a kivitelig! Ez óriási mű egy család tagjaiban az emberi lélek főirányait tükrözi : a szenvedély és akarat, az ész és számítás küszködését s mellettök Aljosában és mesterében a hit és szív megváltó erejét. A bűn és tisztulás útját rajzolja ; mi nagyobb ennél?

A halál kivette a fáradt kézből író tollát (1881 jan. 23.). De Vogüé leírja, mint özönlötte el a nép a halott író kis szobáit, hullámaival majd fölemelve az asztalon fekvő koporsót. A szenvedők a magukénak vallották a szenvedők költőjét. Prófétát sirattak benne, a ki vigaszt nyújtott a nyomorúságok közt, főszegetnek hirdette a szenvedést, s a megalázottak előtt kinyitotta a mennyország kapuját. Még Pohjedonosev is gyászolta, az ő korának „főinquisitora”.

Munkái nagyrészt esonkán maradtak, de így is teljes becsűek, mint a Julius pápa el nem készült síremlékére szánt szobrok. Ő maga ritkán volt elégedett munkáival ; a *Félkegyelműről* kedve lett volna szigorú bírálatot írni. A *Daemonokat* sem szerette, «már pedig hogy’ lehetne az jó, a mivel az író maga sincs megelégedve». «Írónak lenni roppant nehéz mesterség» — írja egy levelében. Ő valóban nehezen írt ; hosszan érlelte, újra meg újra kezdte műveit, szemlátomást küzd tárgyával. A hosszú tervezés után a megélhetés gondjai gyors munkára sürgetik.

A *Félkegyelmű* egész első részét huszonhárom nap alatt tette papírra; éveken át három ívet írt hónaponként. Szinte féltékenyen gondol a Turgenyev vagyonára, Gogoly és a „nagyok” honorariumaira, a melyek mellett nyugodtan dolgozhatnak; «le én szegény ember vagyok, a pénz kedvéért gyorsan kell ínom és így mindent elrontok». Pegasus mindig járomba volt fogva. Tehetségében volt valami zsarnoki, daemoni vonás, valami megszálltság, a mi folyvást sarkallta. A tárgyak és alakok csak úgy tolongtak elébe, munka közben is. «Legnagyobb kínom, hogy még most sem vagyok ura eszközeimnek. Ha egy regényen dolgozom, egész sereg külön regényt és novellát gyömöszölök belé, ezért aztán az egészből hiányzik a mérték és harmonia.» Mindig új meg új szálakat sző a szövetbe. Szenvedélylyel ássa magát egyre mélyebbre alakjai lelkébe, mintha önmaga számára is meglepetéseket keresne ott. Néha a párbeszéd egy-egy szava eseményeket pótol és indokokat jelöl, olykor messziről új világot vetve már ismerős eseményekre. Ez leköti a figyelmet, az érdeket szítja, s az élet complexitását tükrözi, de e távoli vonatkozásokat nem minden olvasó bírja összekapcsolni. Némely helyütt szándékkal hagy valami félhomályt, megtűr egy kis ködöt a háttérben; nem szívesen váltja föl tetteinkben a rejtély hányvadát a megnevezés aprópénzére. «Az ember önkénytelenül kerül, hogy kimondja az utolsó szót, tartózkodik a kimondott gondolatoktól» — írja egy levélben.

Tárgyaiban, előadásában kevés a változatosság, munkái meglehetősen egyszínűek. Nagy részök kívülről kriminologia, de belül merő psychologia. Nála is vannak meglepetések, nem annyira a cselekvényben, inkább a lélektanban, abban, hogy midőn tolla már szédítő mélyre hatolt, még meg tudja toldani egy lépéssel. Turgenyevhez, Tolstojhoz mérten egyszínű, azok könnyedsége, világossága, változatos hangulatai hiányoznak nála, de még Tolstojnál is mélyebb. Őt olvasva, az ember azt hinné, hogy Oroszországban nem süt a nap és nem nyílik virág. Olvasója mintha valami nagy fájdalomon menne át. Komorságát még fokozza sarcasmusa, s érzéke bizonyos mosolyogni való s egyben szomorú félszegségek iránt, emberek és helyzetek rajzában; ez állandóan kihangzó mellékszöngéje hangszerének. Csak egy enyhült van itt: az emberszereteten

olvadó szív melege. Írói készsége mégis roppantul gazdag; mintha minden eszköze meg volna, csak érte kellene nyúlni. Nagy írói vonásai és képességei mellett psychopathologia, symbolismus, phantasticum és naturalismus, minden föltűnik munkáiban, a miből később egyenként az epigonok egész irányai élnek. Lehet azt mondani, hogy nyelve egyhangú s alakjai mind az ő nyelvén beszélnek, de még sincs nála drámaibb író; lehet gáncsolni fárasztó elemzéseit, de mindig izgatón érdekes. Könyve úgy leköt, hogy fogatkozását csak olvasás után venni észre, midőn az erős benyomások elméledzésre készítetnek nemcsak a tárgy, hanem az író ereje felőlis.

Megdöbrentő képzelete van s még sincs nála realisabb író. Egész művészetére talál, a mit idealismusáról mondott: az én idealismusom egészen realistikus. Turgenyevet szemtől-szembe kigúnyolja, mikor külföldön élve, hazai kérdésekről merészel írni: „Hozzasson magának egy jó messzelátót Párisból — tanácsolja neki — mert a távolság igen nagy”. Ő csak otthon tud dolgozni. Külföldön valósággal lázas a munka vágyától s terveitől, s folyvást azt írja, mint Raszkolnyikov előtt: «Költészetemnek — másról nem is szólva — szüksége van Oroszországra. Olyan vagyok, mint hal a szárazon; minden erőm elhagy»; a Karamazov-tervről is: «Okvetlenül otthon kell lennem, az orosz életben élnem». Ő rajta nem eshetett meg az, a mit Turgenyevnél megfigyeltek, hogy alakjai későbbi munkáiban is mind a negyvenes évek típusai; Dosztojevszkij boldog volt, mikor egy barátja azt írta neki a *Daemonokról*: ezek a Turgenyev emberei — de korosabbak.

Ő a legoroszább író; a lelkek, viszonyok, események fölött mindig érezni az orosz levegőt, e végtelen puszták tiszta szelét s e barbár nagyvárosok miasmáit. A kor nagy kérdéseit — a *Daemonok* kivételével — nem kérdezte, ez egyik fogatkozása; de egész világnézete és tanítása az orosz népről és az orosz népnek szól.

De nem csak az orosz néphez szól. Tanításának egy része is, a bűn gyötrelmeiről, a hit és jószág isteni erejéről, általános emberi; de főképp azzal tanít, mert a világirodalomban ő a legmélyebbreható bűvára az emberi léleknek. Mint Michel Angelo, ő is csak embereket teremt; tájkép, háttér nincsen nála. Mindig siet benyitni az emberi lelkek ajtaján, hogy odabent mindent

egy tudós lelkiismeretességével leltározzon. Mereskovszkij azt mondja róla: regényeinek egyik-másik részlete olyan, mint Goethe némely költeménye vagy Leonardo egyes rajzai: bajos eldönteni, a művészet vagy a tudomány körébe tartoznak-e. Nyugtalanítón mélyre lát a lélekbe, s az olvasó úgy érzi, mintha halott szeme őt is átjárná. Irgalmatlan a lelki bonczolásban; ezért nevezte Mihajlovszky „kegyetlen tehetségnek”, Turgyev marquis de Sadehoz hasonlította. Főként a bonyolult, rendhagyó organismusok érdeklik, s mint a jó orvos, az egészségeseken is rögtön észreveszi a kór csiráit. Őt is az érdekes és súlyos esetek vonzzák, a lélek kóros állapotai: a hallucinatiók, jövőbe látó álmok; nemcsak a lélek logikáját képes föltárni, hanem elhajlásait, rendhagyóságait is. Deák azt mondta Dickensről, hogy ha regényeit olvassa, néha azt képzei, mintha a bolondokházában volna; mit mondana még Dosztojevszkijre? Az ő alakjai csupa különös teremtések, a kikben elpattant valami: lelki szegények, iszákosak, félkegyelműek, nyavalyatörősek, magháborodásra, gyilkosságra és öngyilkosságra jegyzettek. Mintha a belpoklosokat látnánk a Bethezda tava körül, várva az angyalt, a ki odatámogassa őket a csodatevő tó vizéhez, a melyben tisztára mosdjanak s a mely meghozza egészségüket. Még e körön belül is csak a szegényeket és a városiakat rajzolja; a nyomor és a város írója.

De bennök az emberi lélek költője is.

Azt rajzolta, milyen rosszak és milyen jók az emberek egymáshoz. Igyekezett megértetni a gyarló, s mégis minden jóra képes emberi lelket. Ez a legnagyobb és legnemesebb föladat, a mire művész csak vállalkozhatik, s minden külön tanulás nélkül is a legtanulságosabb.

VOINOVICH GÉZA.

ÉRTESÍTŐ.

Rákosi Viktor új elbeszélései.

Rákosi Viktor: *Palozsnaky Tamás a nagyerejű kántor és egyéb elbeszélések*. Budapest, az Athenæum kiadása, 1918. 8. r. 194 l. Ára 6 K.

A *Palozsnaky Tamás* egy negyvenéves írói pályájának záróköve, s Rákosi Viktor következő kötetével munkásságának ötödik évtizede kezdődik majd meg. E negyven év eredménye majd annyi kötet, vegyest elbeszélések és tárczanovellák, regények és drámák. Belőlük határozott írói egyéniség bontakozik ki, sőt nem is egy, hanem kettő. Mintha Rákosiban két külön lélek lakoznék, alkotásai két élesen elváló csoportra különülnek. Az egyik csoportba vidám munkái tartoznak, egy jókedvű, tréfázó, adomázó, minden mókára kész derült lélek mulatságos ötletei, a másikba a komolyak, egy érzelmes, sőt mélyen érző lélek romantikus meséi. A szerző maga is érezte írói egyéniségének ezt a megoszlását s míg polgári nevét csak komoly művei címlapján használja, víg — vagy mint ő nevezi: humoros — históriáit a csakhamar népszerűvé vált Sipulusz írói név alatt írja.

Legújabb kötete egységbe fonja a kétféle stílt: négy elbeszélést nyújt s rajtuk testvériesen osztozkodik meg a komoly és víg nem. Az osztozkodás azonban csak látszólag igazságos, mert számra nézve ugyan mindegyik csoportba két-két elbeszélés tartozik, de a vígak fajsúlya nagyon csekély. Egy pár, de nem sok, hol szellemes, hol alacsonyabban járó ötlet fölfűzve vékony mese gyöngye fonalára s azzal az írói routine-nal elbeszélve, mely Rákosi egyik legbecsesebb írói adománya: a két »humoresk« nem épen untató, de messze elmarad Sipulusz régi kacagtatóan mulatságos böhóságai mögött. Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, hiszen a nagy-háború utolsó évében készültek, mikor mindannyiunk lelkét lenyügözte a sok izgalom és szenvedés, s a jókedv szárnyalását megbénította a sötét reménytelenség. Elkényszeredett kacaj az, mely vérző szívből tör föl!

Magasabb színvonalon áll a két komoly elbeszélés, a Jókai stíljében dolgozott *Palozsnaky* s a Mikszáth paraszt-történeteire emlékeztető *Csekő Gábor Amerikában*. Az előbbi nagyobb terjedelmű és nagyobb igényű. A több mint száz lapos elbeszélés, mely mind

Jókainak, mind Rákosinak kedves korszakában, a 48-as szabadságharcban játszik, sokat ígérő keretbe van foglalva. Színes, rokon-szenves képet fest benne a szerző a bardiczi völgy Tell Vilmosáról, Pribócz falu csodálatos erejű kálvinista kántoráról, Palozsnakyról, s jelzi, hogy elmondandó történetét Palozsnaky följegyzéseiből adja. Ez a kántor, tót létére kitűnő magyar érzésű hazafi, afféle guerillavezér volt 48-ban, vidékének esze és szíve: valóban érdeklődéssel várjuk hőstetteinek sorát. A kalandok azonban nem elégitik ki fölesigázott várakozásunkat. Mindössze három történetet hallunk. Az elsőben Palozsnaky és hű parasztjai meglesnek az erdő sűrűjéből egy osztrák katonai transportot, melynek a völgy mélyén kell áthaladnia s biztos rejtkehelyükből szétugrasztják; a második a vézna, beteg testű, de erős lelkű Spitko fiú dicső halála, a ki lerántja a fekete-sárga zászlót s magát a szent ügy martirjának érezve rajongó lázalma között elpusztul; a harmadik a ragyás Sáríknak, egy renegát pandurnak csúfos veszte. A három történet nincs egységes egészsze forrasztva; a második még valami gyöngye szállal hozzá van fűzve az elsőhöz, de a harmadik egészen különválik s szellemi kapcsolatok sem csatolják a másik kettőhöz, úgy hogy a novellából a szerkezetnek művészi elemei egészen hiányoznak. S Rákosi elköveti azt a hibát is, a melyet a kerek novellák szerzői ritkán kerülnek el, hogy olyan lelki mozgalmakról, olyan bizalmas, apró mozzanatokról is beszámol, a melyekről forrásának, itt a kántornak, nem lehetett tudomása. Hogy az Eperjesre rendelt osztrák kormánybiztos elindulása előtt mit beszélgetett feleségével, azt a regényíró tudhatja, de nem a kántor, s a kinek sejtelve sem volt arról, hogy él valahol Olmützben egy császári királyi magyar gróf, a kit az uralkodó az ő megrontásukra küld. Nagyobb baj, hogy Palozsnaky a három kaland közül kettőben egyáltalán nem szerepel, s még nagyobb, már nem is a szerkezet, hanem az érdekkeltés rovására menő, hogy a kántor még az elsőben sem játszik valóban vezér-szerepet, s a keretben hangoztatott kiválóságai a cselekvényben nem érvényesülnek. Magukban az egyes történetekben azonban, különösen az elsőben, ismételten érezzük annak a Rákosi Viktornak erejét, a ki épen húsz évvel ezelőtt a *Korhadt fakeszterket* írta. Erős hazafias érzés lüktet bennük, s nem puffogó phrasisokban, hanem az események fölfogásában és fejlesztésében nyilvánul, az elbeszélés gyorsan halad s szemléletességével megragad, túlzás és szertelenség nélkül is tud színes, mozgalmas, romantikus lenni.

A *Csekő Gábor Amerikában*, a kötet legjobb darabja, egészen más természetű. A mai népvilágból meríti a tárgyát. Egy módos

parasztgazda kivágyik Amerikába. Nem a pénzvágy hajtja — ez épen az új indíték — hanem egyrészt szabadulni akar egyidőre jólelkű, de nyelves feleségétől, másrészt resteli, hogy neki, a falujából ki nem mozdult gazdának, nincs akkora tekintélye, mint az Amerikát megjárta nincsetleneknek. Az ötlet igen jó s a főalak is jól van formálva. Igazi magyar paraszt; a mint a falu tiszteletese előtt kifejti elhatározásának okait és terveit a jövőre, nyugodt, higgadt szavai, józan, természetes okfejtése az igazság erejével hat; amerikai élményei nem valami színesek, de egy-egy mozdulatában és egyik-másik cselekedetében sok az erős akaratú, céltudatos magyar parasztra jellemző. Kár, hogy nincs a novella elég gonddal dolgozva, s elejt egy pár értékes indítékot, mint p. o. az asszony nehéz természetét; a megoldás is elsietett, s a széles alapon fölépített elbeszélés hirtelen megszakad. A tárgy megérdemelte volna az elmélyítést, a sokat ígérő anyag hatásosabb kiaknázását.

A kötet, a maga egészében, nem tartozik az érdemes szerzőnek legjobb művei közé, írói képét új vonásokkal nem gazdagítja, de az olvasásra reászolgál — s ezt nem lehet ma minden megjelent novelláskönyvről elmondani.

sz. l.

Új elbeszélők: Barta Lajos, Török Gyula.

Barta Lajos: *Az élet arca*. — A Nyugat kiadása. 1917. — *Czinzeri és Czinzer*. — Légrády Testvérek, 1918. — *Az elűlyedt világ*. — Pallas. 1918.

Török Gyula: *A halstemű három fia*. — Franklin Társulat kiad. 1919.

Újabban föllépett elbeszélőink között különösen ketten vonták magokra a figyelmet. Egyik Barta Lajos, a ki négy-öt évvel ezelőtt *Az ige terjedése* című kis füzettel köszöntött be az irodalomban, eleven vonásokkal rajzolva laza s mégis fokozatos képekben a socializmus terjedését egy kis falu népe közt. Azóta színművekkel is sikert aratott (kivált a *Szerelemmel*) s folytatta rövid elbeszélések írását, melyekből ma már három kötet van előttünk. A másik Török Gyula, a ki hamarosan két nagy regénnyel lépett föl, melyeknek a kritika elismeréssel adózott, de elismerését a fiatal írónak már csak sírjára tehetta le.*

Mindkettő kétségtelen tehetség. Barta Lajos termékenyebb s

* E posthumus kötetét alig emlegették; de a kiadó is nyugtatott, hogy nem névrokonságról van szó.

elevenebb és változatosabb elbeszélő. Ez hajlítja őt a rövid elbeszélések műveléséhez. Nagyobb elbeszélése alig van; ezek közül kiváló *A Macskazugban* című, egy vidéki nyugdíjas kishivatalnok-család rajza (ezt alakította át színpadra *Szerelm* címen találó és jellemző életképpé) és *Godály*, melyben egy fegyelmi alatt állott kistisztviselő a vidéki sajtó közelébe furakodva igyekszik hatalomra szert tenni; ez elbeszélés eddig nincs fölvéve köteteibe. Gyors leleménye főképp a tárczaelbeszélésekhez vonzza. Mint Mikszáth, ő is a kisvárosi és falusi életet rajzolja legsikerültebben, de egészen más módon. Mellőzi az anekdotaszerű eseteket, alig szer a tréfára, a komoly tárgyakhoz vonzódik s esetét többnyire sötét színekbe mártja, a nélkül azonban, hogy szükségtelen túlzások durvaságba sodornák. A súlyt ezeknél sem az eseményre veti, inkább egy-egy jellemző vonásra vagy lélektani mozzanatra. Tárgy dolgában nem válogatós; sokszor mindennapi, mondhatni ismerős eseményeket kap ki, de jellemző vonásokkal s művészien állítja elé. Könyveit forgatva, egy-egy írói vázlatkönyvet lapozunk végig, melyben futó, de találó vonásokkal jellegzetes, s ezért ismerősnek tetsző arczok vannak megörökítve. Maupassant találta kedvét abban, hogy vasárnapi tárczáiban néha egy-egy jelentéktelen, mindennapi eseményt kapjon fel, melyet művészetével emelt hatásossá, jelentékenynyé. Olykor Barta is mintha hasonlóra törekednék, s nem siker nélkül. Néha egyetlen könnyed, művészi vonással elevenné bír tenni egy alakot. Leírja egy bérház lakóit; a legfelső emeleten egy orvos is lakik, albérletben; névjegye ki van szögezve az ajtóra. Ezen az ajtón sokszor becsönget egy csinos, szomorú szőke lány, félénken kérdezve: Kérem szépen, nincs itthon a doktor úr? — s, mindent, a mit az életben elveszíteni lehet, látszik keresni ebben a kérdésben. A doktor úr soha sincs otthon, s a lány lassanként elmarad. (*Emlékezés a Tábornok házra.*) Rajz egyszerűbb már nem lehet, s a szomorú lány a csukott ajtó előtt mégis kép s e képben lélek van és tartalom. Óh, mennyi sejtelen lakik egy bezárt ajtó mögött! — A *Latin* című rajzban egy kis boltos lánya szepegve jó haza a külön óráról, a hol tanárának a keblére borult; a tanár megdorgálta; a tanár be is néz a boltba, Erna remeg, hogy most minden kitudódik, de a tanár csak pár nyugodt szót vált szüleivel, aztán megmondja, milyen könyvet vigyen magával holnap. Ez egyszerű kis rajz, de szemléltető előadásával a szerző nemcsak elevenné tudja tenni, hanem tipikussá is és ez által jellegzetessé; ez hatásának nyitja. Ily kis vonásokkal rajzolja *Az elsúlygyt világ* című képsorozatában a baranyai putrik lakóit, e földhöz ragadt szegény emberek

életét, s e különös világ különös típusait: az iparkodó házaspárt, a kik már egy kis házra tettek szert, de aztán az embert elkapta a legénykedés, az asszony elhagyta; mindenök elpusztul; egy idő múlva újra összekerülnek, hogy mindent megint elülről kezdjenek (*Vera válasza*); a hazudozónak nézett képzelődőt (*A bolond*), a kiben egy költő senyvedt el (ugyanaz a gondolat ez, melyet Arany többször is megragadott, *Bóka Bandiban*, *A falu bolondjában*, prózai munkáiban is, s végül részben *Bolond Istókban*). Ezek is jól megfigyelt, szemléltetők élénk állított tipikus alakok s mindennapi tipikus események, ezzel nyernek mélységet. Az író szemléltető rajza jó megfigyelésén alapszik, s a mellett pompásan tud beszéltetni, e vonásoknak köszöni jellemző erejét. Természetességében mily találó és humoros párbeszéd, mikor a kocsmában, míg tatárpofájú disznókupeczek kiterített vászonkendőről száraz húst esznek, két paraszt-ember így próbál régi ismeretséget kötni:

— Vótam én má a maga házána, barátom.

— No, úgy-e?

— Az országút, a hol ketté válik, jobbra . . .

— Igen, igen. az országút a hol kettéválik balra . . . a község-háza mellett, mer én bíró is vótam.

— Hogyne! Két ablak az utcára . . .

— Az, az, L bötüre, öt ablakkal az utcára . . .

— No, mondom . . . tudom én azt . . . ismeröm én magát régön . . .

Ezen felül alakjai és kis eseményei hatásának nyitja abban rejlik, hogy tipikusak, ismerünk az életből hozzájuk hasonlókat s bennök általánosabb lélektani vonás nyilatkozik. *A szerencsétlen Hamuszin* például egy öreg fuvaros története; szép leányát elveszi egy kocsmáros; az öreget szívesen magához venné, de az nem hagyja a szabadságát s nem tágit megszokott mestersége mellől, noha minden lova kidől gyors hajtása alatt; ilyenkor pironkodva beállít vejéhez; az kétszer is vesz neki egy-egy pár lovat, de aztán furfangosan kiszámítja előtte, mekkora összegnek a kamatja pusztult már el azokban a lovakban; az öreg Hamuszin elhül ezen s mikor újra üresen marad a hám, nagy zavarban örökös vendégnek állít be vejéhez, a ki így megszabadul a lóvásárlásoktól. Kinek nem jó ismerőse ez a szabadságát szerető, lovai sebes járására kényes öreg paraszt s ez a furfangos vő, a ki az «összeg» kiszámításával szorítja sarokba, préda apósát? Máskor a mag az eseményben rejlik, bármily egyszerű

kis kép legyen is. Ilyen igazság, hogy a szegény ember az életnél is inkább ragaszkodik vagyonszájához, keserves keresményéhez. Ezt rajzolja egy vonással *A ház öl* cz. kis rajz. A szatócs halálán van; családja kétségbeesetten siránkozik, de az orvost nem hivatják át a szomszéd faluból; később a tanító szemrehányásaira megvallják, hogy a költségtől féltek; a kórházban megtudhatták volna, hogy van ez a kis házuk, s az ráment volna a gyógyításra; hát inkább belenyugodtak a vén ember halálába.

Néha az ilyen mélyebbre világítás több irányú is. *A vasútépítő* egy kis boltos története, ki a nagybérlo kedvesét veszti el, a bérlo eljár a boltba, ilyenkor a boltos kimegy a földekre; az egész falu csúfolja, nótába teszik. Mikor megsokallja, egyszer maga szolgálja ki a bérlo, odatéve a pultra a boltajtó keresztvasát. A bérlo erre elmarad. Évek multán a községben mindent elfelednek, s a megvagyonosodott kis boltos most tekintélyes tagja a casinónak; ő alapította a takarékpénztárt, ő vezette be a villanyvilágítást, ő unszolja most viczinális vasút építésére, de abba nem vág bele, fiára hagyja, a kiből mérnök lesz, most gymnasista.

Barta általában sötét színekkel fest. Nem rajzolja az embert gonosznak, de olyan természetűnek, a mely sokszor okoz kárt és bajt másnak is, maga-magának is. Rajzol csenevész indulatokat, melyek nem fejlődnek impozáns vagy ártó szenvedélyekké, csak megposhadnak, s miazmáik mérgezik a levegőt (*Negele*), nem fest elvetemült gonoszságot, csak apró önzést, mely meggyalázza az emberi természetet, mint *Az irgalom* dalában a beteg ember, a ki e czímen a vasuti kocsiiban elveszi a mások ülőhelyét, a jószívű utasok legjobb falatját, italát, s végül kitör a maga szegény rokonai ellen, a kiket gyűlöl. Nem fest tragikái nagy vétkeket, csak mindennapi hibákat, melyek nevetségességgel ostoroznak, mint *A diszkrét emberben*, a ki megszökött leánya után utazik, s nagy titkolózva fünek-fának elpanaszolja, mi járatban van. Barta éles szemű megfigyelője az emberi természet mindennapi vonásainak, a melyek nem nagyok s nem alacsonyak, de emberiek.

Legjobban a nép és kisváros életét ismeri; más körből vett rajzai kevésbé sikerültek; többnyire e körben is marad. Erejének ez ismerete hatásának egyik forrása. A másik: ritka képessége az eleven, szemléltető, jelenítő előadásra. E ritka adomány nála szinte önkénytelen. Olyan írónak, mint némely rajzoló, a ki egy-két felületes vonással is elő tudja varázsolni a mozgás mozdulatát. Ezzel rokon harmadik jelessége: jellemek ügyes és eleven megrajzolása.

Alakjai elevenek, s másrészt bizonyos fokig típusokat jelentenek; mindkét sajátság hasznukra válik. Mindehhez nyelvének természetes magyarsága járul, s a nép nyelvének, beszédmódjának teljes ismerete, mely a népnek nemcsak beszédét jellemzi, hanem eszejárását is. Éreztetni tudja a népi kiejtést, sőt a tájszólást is, a nélkül, hogy túlságba menne s nehezen érthetővé vagy szinte nevetségesse tenné.

Leléményének könnyedségével párosultan, e vonások termékeny s műfajában kortársai közt egyik kiválóbb íróvá avatják.

Török Gyula tehetsége másforma, sokban éppen ellentétes. Ő válogatós a tárgykeresésben, erre fordít legtöbb gondot, a kidolgozással kevesebbet törődik. Szereti a különös, meglepő, ritka tárgyat, s a való vonásokkal néha szinte mesei elemeket vagy korhangulati vonásokat olvaszt össze, mint a francia udvar műkedvelő, selymes pásztorainak rajzában vagy *A halszemű három fiúról* szóló elbeszélésben, a ki szegénységében nem tudván eltartani fiait, rendre behordja őket a városba, s otthagyja a köparton, hogy tanulják el az ő mesteriségét: mint kell kagylókért nyitott szemmel a tenger mélyére szállni. De ritkán ír csak ennyire folyamatos elbeszélést is, többnyire csak egy mozzanatot rögzít meg, mintha a distichonnak csak a végsorát akarná adni. Ilyen a *Szivecskét megcsalják*, a kis gyermek rajza, a kivel dajkája szembehunyósdit játszik, s a gyerek egyszerre észreveszi, hogy a játék nem az ő kedvéért folyik, mert míg szemét behunyorja, a dajka egy katonával nevet össze.

Szivesen rajzol gyermekeket. A kötet egyik legjobb darabja, *Napoleon*, egy szegény asszonyt ír le, a ki ölbéli meg nagyobb fiával megpihen egy tér padján; a téren gyerekek egy rongycsomóval labdarugást játszanak; odahívják a bámészkodó kis fiút is, meztelen lábaival szaporán rugdos a nagyobbak lábai alatt a labda felé, s egyszer be is rúgja a kapun; az érdemet más követeli magának; a fiúcska egy darabig hallgat, aztán rájuk rivall, hogy hazudnak, a labdát ő rugta be. Neheztelve kiközösítik a játékból, s ő vérző térddel, kihevülve, de csillogó szemekkel húzódik vissza anyja mellé, a ki folsóhajt s anyai szive úgy érzi, hogy minden nyomorúsága között sem szabad panaszkodnia. A hatás kulcsa s az írói fogás a címbe van: a szerző a külvárosi kis sihederben napoleoni természetet akar rajzolni. *Napsugár kisasszony* az ismert elégia az áthelyezett kishivatalnokról s a pártában maradt kisvárosi lányról, a kik nagysokára ismét találkoznak, de a férfi eloson előle, hogy megőrizhesse régi álmait. Igen sikerült *A föld meg a víz*, egy váltóór beszélgetése az őrház előtt tengerész-fiával éjszaka, a fiú elutazása

előtt. Az öreg nem szereti a tengert, csúfolja a kósza életet, a fiú védelmezi; az öreg felforr, csavargónak, kapczabetyárnak mondja a fiát, mire az visszavág; apja arczul csapja, ő pedig leüti, aztán nekiindul a világnak, a maga útjának, nézve feje fölött az ismerős csillagot, a mindenség sarkát, a hajósok csillagát. Itt is két külön életfelfogás van egyvetlen jelenetbe sűrítve, egy szóváltásba, a melyben kipattan két elütő élet ellentétessége. Erre az összesűrítésre nem a műfaj rövidsége csábítja a szerzõt, hanem a maga pointírozó kedve, s ebben szinte ellentéte Bartának, a ki hosszú eseményeket, életeket tud így összesűríteni, míg Török Gyula az eseményeknek csak a gócpontját, az életnek csak egy negyedóráját keresi ki. Ebben van ereje: nagyobb elbeszélés-tárgyak összevonása kevésbé sikerül neki (pl. *A dalos madarak*).

A másik ellentét közöttük nyelv dolgában érezhető. Török nyelve nem oly tiszta, természetes folyású, mint a Bartái; nem volt az regényeiben sem; nem a gond híján múlik, de nincs az a bő és tiszta áradása, könnyű emelkedése, változatossága; nem lendül neki a gyors jeleneteknél s mindig egyforma, nehézkes. Mintha téglából építené azt is, a mit üvegből kellene fujni.

vg.

Földi Mihály regénye.

Sötétség. Regény. Irta: Földi Mihály. Budapest, 1918. Franklin-Társulat kiadása. 8. r. 243 l. Ára 9 K.

Földi Mihály új név. A regényirodalom terén egészen az, s a folyóiratok hasábjain is csak egypár éve találkozunk vele. Írásai, főként a kritikai természetűek, képzett, sőt gondolkodó írónak mutatták. Nem mindennapi lélek. Nem elégszik meg a hétköznapi conventionális bölcsességével, közkeletű tanításaival, hanem az emberiség legérdekesebb kérdéseit, a lét és az életcél problémáit feszegeti azon a résen keresztül, melyet ebbe a megvihatatlan sziklába az ind bölcselkedés és Schopenhauer vágott. Regényében sem tud szabadulni ezektől a lelkét lenyűgöző kérdésektől, s a *Sötétség*-ben a philosophia majd olyan jelentős szerepet játszik, mint a regényes elem. Komoly és nehéz olvasmány ennek következtében, de a művelt olvasó ezt nem írja rovására. Van ugris elég olyan mozzanat és vonás e regényben, a melylyel nem lehet megbékülni!

Legföltűnőbb köztük a szerző gondolatainak zavarossága, ki

nem forrtága. Bár lelke mélyéről törtek föl, s kétségkívül hosszabb ideig forgatta, gyúrta őket, mégsem tudta csak félig-meddig is logikus formákba szorítani, s mély értelmű szavai az első pillanatra érthetetleneknek, részletesebb elemzés után tudományos színük ellenére is tartalmatlanoknak tetszenek. Gondolatszövéseinek egyes elemei sokszor már önmagukban is üresek, de még ha van is gondolati értékük, nem kapcsolódnak szervesen a causalitas viszonyában a gondolat-sor megelőző és következő tagjaihoz, úgy hogy az egész gondolat-complexum tarkán csillog ugyan, mint a kaleidoskopnak szeszélyesen elrendeződő színes üvegdarabjai — de jelentésük sincs sokkal több. Egy rövid gondolat-folyamatát igazolásul idézem: «A gondolatnak, mert igaz, nincs egyénisége; az igazság a maga általánosító végtelenségével mindent megfoszt egyéni színétől, mindent kiemel egyénisége szögletes formájából és az összetartozás természetességével köti össze a jelenségeket. Neki nem tűnt fel soha a kérdés, melyik az a gondolata, mely völgyet és hegyet, állatot és embert tiszta egészbe összevon, de állandó érzése szerint szeme sugarának a rebbenése együtt vibrált a 'végtelen gondolat' hullámozásával s átérezte, hogy a gondolkodás az, mely ebbe a megnyugtató állapotba elvezet». A ki ezt a gondolat-folyamatot — vagy akár-melyiket a könyvben — lépésről-lépésre elemzi s van némi erkölcsi bátorsága, az kénytelen megvallani, hogy nem érti. De nyugodtan hozzá teheti: nem azért, mintha nem volna meg hozzá a philosophiai műveltsége, hanem mert a szerzőnek nem volt ereje a szavak burkába megfelelő értelmi magot rejteni. Földi Mihály ismerettani és methaphysikai tanításainak bírálata ezen a helyen czéltalan volna.

Maga a regény a realistikus regényeknek abba a fajába tartozik, mint Molnár Ferencz *Andora*, melylyel egyébként is sok rokonságot mutat. Nem utánzata, mert egy időben, egymástól függetlenül keletkeztek, a kapcsolatot a korszellem és az ösztönző hatások azonosága magyarázza. A *Sötétség* is, mint amaz, egy ember lelki vívódásait adja, lélekelemzést pszichologiai alapon. Hőse ép olyan enervált, degenerált szervezet, mint Molnáré, sőt már határozottan beteg: psycho-pathologikus jelenség s az ilyen természeteknél kötelező öngyilkossági kísérlet után az örültek házában végzi életét. De értékesebb ember, mint társa: világlátott, művelt, tanult, gondolkodó. Hogy egy nyomorúságos viszonyok közt tengődő, műveletlen szülőktől származó nyolczadik gymnasista mint járhatta be Európát s miként tett szert olyan széleskörű és alapos philosophiai művelt-

ségre mint ez a Rudolf, azt nem kutatom. Ha Jókainak szabad volt a 18 éves Kárpáthy Zoltánt universalis génienek rajzolni, legyünk méltányosak és adjuk meg ugyanezt a jogot Földi Mihálynak is. Csakhogy Jókainál a jellem nagyszerűsége szükséges föltétele a cselekvénynek, Földinél pedig nem következik belőle semmi: az az eseményes sorozat, mely a *Sötétség*ben előttünk áll, lepöröghetett volna a legközségesebb emberrel is.

Érzelmi és erkölcsi világa egyébként is igen közönséges emberre bélyegzi Rudolfot. Léha, haszontalan, önző ember s bár nagyon odanőtt a szerző szívéhez, úgy hogy minden áron szeretné rokonszenves színben föltüntetni, ez sehoggy sem sikerül — nagy veszteségére a regénynek. Egy kötetre való esemény-sorozatot ellenszenves hős köré bonyolítani hálátlan föladat: még az érdekes események is elvesztik megnyerő reliefjüket, ha az ember, a kivel történnek, távol áll szívunktól. Rudolf négy gonoszsággal nyitja meg tettei sorozatát. Először elcsábít egy fiatal leányt. Hogy milyen lelki izgalmak között, arról számoljon be maga a szerző: «Rudolf, erejében gazdagodva, elvette Gizella leányságát, mialatt gondolatai e végtelenséget látták. Késő éjjel indultak hazafelé... Rudolf... menet eleinte az iménti dolgokon töprengett. Bizonyította magának, hogy nem duskál a kéjben és az egész eset egyáltalán nem 'testi actus' volt számára. Inkább úgy érezte, hogy gondolkodása ellátogatott egy kissé azokhoz az ősi igazságokhoz, melyek minden emberi igazság és számunkra minden létezés *raison d'être*-jei, melyek benne élnek minden észszerű szóban és gondolatban; melyeket senki nem alkotott meg és senki meg nem változtathat; gondolkodása felfrissült ettől a találkozástól. Izmain duzzasztotta, gerinczét roppantotta. Daloló kedvé támadt». Ez az egész lelki rájz hazug, s annál bántóbb, mert a szerző nyilván Rudolf tettének igazolásául szánta. Ilyenfajta magasan szárnyaló, de üresen szétpattanó szólamokkal Rudolf még önmagát sem tévesztheti meg, nemhogy másokat. A folytatás emberibb, de még inkább visszataszító. Mikor a csábítás következményei szemmel láthatók lettek, egy másik szerencsétlenség is érte Rudolfot: kis huga, az egyetlen lény, a kit a maga módján szeretett, torokgyíkba esett. Csak gyors operáció segíthetett rajta s atyjuk, egy részeges, haszontalan ember, fölhajszolta nagy kinnal a szükséges pénzt. Odaadta Rudolfnak, hogyhívja el gyorsan a professort, a fiú azonban a pénzt egy kuruzslóhoz vitte, eltávolíttatta rajta Gizella magzatát s nemcsak megfulladásra kényszerítette állítólag szeretett hugát, hanem megölte vele megszületendő gyermekét és szerencsétlen anyát is.

Ennyi az alap, erre épülne a regény. A mi azonban ezután következik, az mind járulékos elem, az eseményeknek rendszertelen és tervtelen halmaza, határozott irány és cél nélkül. Emberek bukkannak föl és tűnnek el a színről — majd mind beteglelkű, pervers vagy gonosz — Rudolf vitatkozik vagy küzdöklik velük, de az egyes mozzanatok nem fejlesztik tovább a cselekvényt, mindegyik betét, melynek legfőbb önmagáért lehetne érdeke, az egészet nem szolgálja. Azonban mint epizódok sem kötik le a figyelmet, erőtlen szóviták vagy hiú, eredménytelen törekvések. Rudolf mindjobban untat bennünket s fölháborít lényének durvasága, mely a philosophus máz alól mind tisztábban kicsillan. Energiája nincs, kötelességtudat, munkakedv ismeretlen előtte, s annyira cynikus, hogy édesanyjának temetésére sem megy el. Lassanként azonban kezd kibontakozni előttünk az a költői feladat, a melyet a szerző regényében meg akart oldani. A hős gondolatkörében mind gyakrabban megjelenik annak a három lénynek képe, a kiknek halála az ő lelkét terheli; a mardosó önvád egyre megfosztja értelmétől és csöndes örütségbe süllyeszt. Nem kutatom, vajjon psychopathologiai szempontból reális-e, hogy az a lélek, melyben nyugodtan, minden nagyobb mozgalom nélkül tetté érlelődnek a sötét szándékok, évek multával minden újabb külső hatás nélkül megzavarodik: nagyobb baj, hogy maga a lelki folyamat nincs következetesen végigvezetve és bemutatva. Itt bosszulja meg magát a szerves mese-vezetés hiánya: valamint külsőleg a regény egymást nem támogató részek mozaikja, lelki felét tekintve összefüggő folyamattá nem rendeződő psychikai élmények sorozata.

A *Sötétség* mint műalkotás, mint regény elhibázott, de azért nincs jelentőség hiján. Érdekes, mint egy irodalmi áramlatnak erős, határozott kifejezője. Ez az áramlat, az előbbi után nem kell bizonyítanom, a naturalismus. A regény Zola irányának hajtása, annak a művészi elvnek szolgálatában, mely az élet sivár, visszataszító képeinek nyers reproducálását tartja a művészet feladatának. De Földi ezt a már-már idejét multa művészi fölfogást nemcsak följűjtja, hanem föl is frissíti: korunk elbeszélő prózájának divatja szerint a fejleményeket a mindennapi élet esetlegességei, jelentéktelenségei közé helyezi, hősének lelki világát minden színtelen, érdektelen, ötletszerűen támadó rezdülésével bemutatja. Köznapi jelenség, hogy ha figyelmünk elernyed, az akaratunktól féken nem tartott szemléletek és képzetek — amazok a változatos benyomások hatása alatt, eizek az öntudatlan társítások követ-

keztében — látszólag szabadon, törvényszerűség nélkül kerülnek tudatunk világos részébe; az idegbeteg Rudolf lelki élete rendszerint ezen a módon folyik le s csupa zavaros, össze nem függő, heterogén lelki elem szövődéke. Ez Zolához képest valóban új vonás, de újsága nem érték. Ellenkezőleg. Nyomon kísérni a hős lelki élményeit igen fárasztó s mert a sok lényegtelen között a pár jellemző vonás elvész, meglehetősen meddő. Fokozza a bajt, hogy a szerző tudatosan törekedvén Rudolf gondolatvilágának rendszertelenségét, logikátlanlanságát föltüntetni, kénytelen zavarosan, logikátlanul, gondolatról-gondolatra szökellve írni, már pedig unalmas, apró-cseprő mozgalmaknak vontatott, zavaros előadása még a legedzettebb olvasó türelmén is kifog. Nem tartom véletlennek, s igen jellemző, hogy a regény előadása akkor lesz folyamatosabb és rendszeresebb, mikor Rudolfnak örütségében írt leveleit költi szószerint. A hős el akarja hitetni, hogy ép elméjű, szándékosan ír logikusabban s ez a törekvés fölismerszik az író stíljén is.

Nem mernék, de nem is akarok ez egy munka alapján véleményt formálni Földi írói egyéniségéről. Remélem, hogy még a forrongás korszakában van, s nyugodtabb viszonyok között, ha lesz ereje lehiggadni és megtisztulni, más utakon, más vezetőkhez csatlakozva fog értékesebbet alkotni. Biztató, hogy tehetségének egy vonása még ebben a regényében is fölismerszik: ereje a tudásban. A mint regénye megindításakor egy budai bérkaszárnnyát és lakóit lefesti, a mint az ott tanyázó nyomoruságot — az élet szennyét és a lélek aljas indulatait — jellemzi, abban van igazság és erő. Ezek a részek megkapnak, mozgásba hozzák érzésvilágunkat s ez már siker. Egyelőre csak részlet-siker, de ez is jelent valamit.

I. R.